

Հարգելի՛ ընթերցող,

Արցախի Երիտասարդ Գիտնականների և Մասնագետների Միավորման (ԱԵԳՄՄ) նախագիծ հանդիսացող **Արցախի Էլեկտրոնային Գրադարանի** կայքում տեղադրվում են Արցախի վերաբերյալ գիտավերլուծական, ճանաչողական և գեղարվեստական նյութեր՝ հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն լեզուներով: Նյութերը կարող եք ներբեռնել **ԱՆՎՃԱՐ**:

Էլեկտրոնային գրադարանի նյութերն այլ կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ ԱԵԳՄՄ-ի թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

Շնորհակալություն ենք հայտնում բոլոր հեղինակներին և հրատարակիչներին՝ աշխատանքների էլեկտրոնային տարբերակները կայքում տեղադրելու թույլտվության համար:

Уважаемый читатель!

На сайте **Электронной библиотеки Арцаха**, являющейся проектом **Объединения Молодых Учёных и Специалистов Арцаха** (ОМУСА), размещаются научно-аналитические, познавательные и художественные материалы об Арцахе на армянском, русском и английском языках. Материалы можете скачать **БЕСПЛАТНО**.

Для того, чтобы размещать любой материал Электронной библиотеки на другом сайте, вы должны сначала получить разрешение ОМУСА и указать необходимые данные.

Мы благодарим всех авторов и издателей за разрешение размещать электронные версии своих работ на этом сайте.

Dear reader,

The Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh (UYSSA) presents its project - **Artsakh E-Library** website, where you can find and download for **FREE** scientific and research, cognitive and literary materials on Artsakh in Armenian, Russian and English languages.

If re-using any material from our site you have first to get the UYSSA approval and specify the required data.

We thank all the authors and publishers for giving permission to place the electronic versions of their works on this website.

Մեր տվյալները – Наши контакты - Our contacts

Site: <http://artsakhlib.am/>

E-mail: info@artsakhlib.am

Facebook: <https://www.facebook.com/www.artsakhlib.am/>

ВКонтакте: <https://vk.com/artsakhelibrary>

Twitter: <https://twitter.com/ArtsakhELibrary>

ՀԱՅԵՐԻ
ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԸՍՏ ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԵՐԻ
ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ

ԵՐԵՎԱՆ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ГЕНОЦИД АРМЯН

ПО ДОКУМЕНТАМ СУДЕБНОГО ПРОЦЕССА
МЛАДОТУРОК

Предисловие, перевод и комментарии
А. А. ПАПАЗЯНА

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
63.3124/ ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

7 24

ՀԱՅԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԸՍՏ ԵՐԻՏԹՈՒՐԲԵՐԻ
ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ

Առաջարկը, բարգմանությունը և ծանոթագրությունները
Ա. Հ. ՓԱՓԱԶՅԱՆԻ

51.347
ԱՐԵՎԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՐՑԱԿՈՒՄԻՆԱԿԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1988

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱՎՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1988

Տպագրվում է ՀՄՍՀ ԳԱ արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատմա-հասարակական խմբագիր՝
պատմական գիտությունների դոկտոր Ռ. Գ. Սահակյան

Գիրքը հրատարակության են երաշխավորել գրախոսներ՝
պատմական գիտությունների դոկտոր Ե. Ղ. Սարգսյանը
և պատմական գիտությունների թեկնածու Ռ. Պ. Կոնդակչյանը

Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դա-
Հ 240 տավարության փաստաթղթերի/ՀՄՍՀ ԳԱ. Արևելագիտ.
ինստ.; Առաջաբանը, թարգմ. և Մանոթագր. Ա. Հ. Փափազ-
յանի; [Պատ. խմբ.՝ Ռ. Գ. Սահակյան].—Եր.: ՀՄՍՀ ԳԱ
հրատ., 1988.—256 էջ.

Գրքում հայերին թարգմանությանը արված են 1919 թ. կոստանդու-
պոլում տեղի ունեցած երիտթուրքական կուսակցության ղեկավար գոր-
ծիչների դատավարության այն փաստաթղթերը, որոնք առնչվում են արև-
մտահայերի զանգվածային տեղահանության ու շարժերի հետ: Նյութերը
վերցված են 1919—1920 թթ. Կ. Պոլսում հրատարակվող «Թաքված-ի
վեջախի» թուրքական պաշտոնաթերթից: Առաջին անգամ հրատարակվող
փաստաթղթերի այս ամբողջությունը, ի թիվս այլ վավերագրերի, անհեր-
քելիորեն վկայում է երիտթուրքական կուսակցության կենտրոնի ու կառա-
վարության կողմից ծրարված հայերի ցեղասպանության փաստը, որն
այսօր փորձում են ժխտել թուրք պետական գործիչներն ու պատմաբան-
ները:

Նախատեսվում է մասնագետների և ընթերցող լայն շրջանների համար:

0505040000

Հ ————— 34—88
709(02)—88

ԳՄԴ 63 3(22)

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին դաժան ճա-
կատագիր էր վիճակված արևմտահայությանը: 1915—1916 թթ. երիտ-
թուրքական կառավարության կիրառած ցեղասպան քաղաքականության
հետևանքով արևմտահայությունը կանգնեց իսպառ ոչնչացման վտան-
գի առջև:

Զանգվածային տեղահանություններն ու կոտորածները Արևմտյան
Հայաստանի քաղաքներում և գյուղերում, ինչպես նաև Փոքր Ասիայի
տարածքում գտնվող հայարնակ վայրերում, չէին առնչվում ռազմական
նկատառումներով կատարվող միջոցառումների հետ, քանի որ հայու-
թյան բնաջնջման հարցը նախօրոք մշակված և որոշված էր «Թեթիհատ
վե թերաքթի» (Միություն և առաջադիմություն) կուսակցության կենտ-
րոնական կոմիտեի կողմից: Հայկական հարցը լուծելու համար երիտ-
թուրքերն ընտրել էին արևմտահայությունը իսպառ բնաջնջելու ճանա-
պարհը: Պատերազմը պատեհ առիթ հանդիսացավ, որպեսզի նրանք ո-
չնչացնեին ոչ միայն հայերին, այլև հաշվեհարդար տեսնեին քրիստոնյա
մյուս ժողովուրդների հետ²:

«Ամենուրեք սկսեցին հավաքել հայերին,—գրում է երիտթուրքա-
կան գործիչներից Մեվլան Զադե Ռիֆաթը,—նույնիսկ առանց հաշվի
առնելու հիվանդներին, ծերերին ու երեխաներին: Նրանց, ովքեր ընդու-
նում էին մահանդականություն, ժամանակավորապես դուրս էին հանում
քարավաններից, իսկ մյուսներին խմբերով, ժանդարմների հսկողու-
թյան ներքո ուղարկում էին նախատեսված ճանապարհներով³: Այ-
նուհետև այդ անգնն ու անպաշտպան քարավանները մարդկանց տեսո-
ղությունից հեռու, ամայի վայրերում ենթարկվում էին հայերի բնա-
ջնջման նպատակով ստեղծված «Թեթիլաթ-ը մահուտե»-ի (Հատուկ
կազմակերպություն) հրոսակախմբերի հարձակմանը: Իսկ հրաշքով
ազատվածները, քաղցից և ծարավից ծայրաստիճան հյուծված և ոսկրա-
ցած ուրվականների նման հայտնվում էին Միջագետքի և Սիրիայի
անապատներում:

Արևմտահայութեան զանգվածային բռնադաշտի ու գաղանային կոտորածների լուրը շուտով տարածվեց ամբողջ աշխարհով մեկ՝ ամենուրեք առաջացնելով բուռն զայրույթ ու բողոք: Առաջագիմ մարդկության ներկայացուցիչները, առանձին կազմակերպություններ դատապարտում էին երիտթուրքերի գործադրած բարբարոսային ցեղասպանության քաղաքականությունը և պահանջում անհապաղ դադարեցնել այն, տարագրված հայերին վերադարձնել իրենց բնակավայրերը: 1915 թ. մայիսի 24-ին Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի կառավարությունները համատեղ նախադաշտային Բարձրագույն Դռանը, հայտարարելով հետևյալը.

«Ամբողջ վերջին ամսվա ընթացքում Հայաստանում տեղի են ունենում հայկական կոտորածներ՝ քրդերի ու թուրքերի կողմից, օսմանյան իշխանությունների բացահայտ թողտվություններ, իսկ հաճախ էլ ուղղակի համագործակցություններ: Նոր տոմարով ապրիլի կեսերին հայկական կոտորածներ են տեղի ունեցել էրզրումում, Դերջանում, Բիթլիսում, Մուշում, Սասունում, Ջեյթունում և ամբողջ Կիլիկիայում: Վանի շրջակա հարյուրավոր գյուղերի բնակիչները մորթվել են մինչև վերջին մարզը: Բուն Վանում հայկական թաղամասը պաշարման մեջ են առել քրդերը: Միևնույն ժամանակ, Կոստանդնուպոլսի թուրքական կառավարությունը ձերբակալում և աներևակայելի ճնշումների է ենթարկում հայ ազգաբնակչությանը: Մարդկության և քաղաքակրթության դեմ թուրքիայի կատարած այս նոր հանցագործությունները նկատի ունենալով, Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և Անգլիայի դաշնակից կառավարությունները այսուհրապարակավ հայտարարում են Բարձրագույն Դռանը, որ իրենք այդ հանցագործությունների համար անձնական պատասխանատվությունը դնում են թուրքական կառավարության բոլոր անդամների, ինչպես նաև նրա՝ տեղական այն իշխանությունների վրա, ովքեր մասնակից են դարձել նման կոտորածին»⁴:

Երիտթուրքերի կառավարությունը, սակայն, անողոր դաժանությամբ շարունակեց իրականացնել իր ուղեգրած քաղաքականությունը, որի զոհը դարձան ավելի քան մեկուկես միլիոն հայեր:

Արևմտահայության բնաջնջման ծրագիրը խարտիված էր նախորդ ժամանակներում սուլթանական թուրքիայի գործադրած շարժարարական քաղաքականության վրա: 1878 թ. Բեռլինի վեհաժողովից հետո, երբ Հայկական հարցը միջազգային բնույթ ընդունեց, սուլթանական կառավարության ազգային ու կրոնական հալածանքները, կյանքի ու գույքի անապահովությունը, հարկային ծանր լուծն ու գավառային պաշ-

տոնյաների շարաշահումներն ավելի մեծ շափերի հասան: «Երևոտ հրկողություն տակ առնվեցին հայ պաշտոնյաները և հայկական հրատարակությունները: Այդ պահից սովորական երևույթ դարձավ քրտորը: Կուսակալների կողմից քննության առնվեցին հայոց եկեղեցիների և դպրոցների մասին տրված հրովարտակները: Վերջին տարիների ընթացքում փակվեցին այն հայկական դպրոցները, որոնք բացվել էին ոչ թե հրովարտակով, այլ միայն կառավարության թույլատվությամբ: Խստություններ ու բռնություններ գործադրվեցին նաև հարկերի գանձման հարցում»⁵,— գրում է թուրք գործիչ Օսման Նուրի: Հրահանգ տրվեց մամուլի գրաքննչական վարչությանը՝ արդեիլ «Հայաստան» բառի, հայ ժողովրդի պատմությանը և աշխարհագրությանը վերաբերող անունների հիշատակումը⁶:

Այդ նույն թվականին Օսմանյան կայսրության մեծ վեղիբ հայտայաց Քյամիլ փաշան ցինիկաբար հայտարարում էր. «Հայ ազգը վերացնելու, անհետ և անձեռ ընելու ենք: Եվ այդ ի գլուխ հանելու համար բան չի պակսիլ մեզ. ամեն գործիք պատրաստ ունինք՝ քուրդ, շերքեզ, կուսակալ, դատավոր, հարկահան, ոստիկան, վերջապես ամենայն ինչ, կրոնական պատերազմ մը կը հրապարակենք և գյուրին պատերազմ այնպիսի ազգի մը դեմ, որ ոչ զենք ունի, ոչ զինվորություն և ոչ պաշտպան, երբ ընդհակառակն, մենք զենք էլ ունինք, զինվորություն էլ, աշխարհիս ամենամեծ տերություններեն մեկը (Անգլիան — Ա. Փ.) և ամենեն հարուստը մեզ զինակից է և մեր Ասիական աշխարհքին երաշխավոր: Եվ եթե այդ հայ ազգը բնացինջ լինի և քրիստոնյա Եվրոպա կրոնակից մը փնտրե և չի գտնե տաճկական Ասիո մեջ, կը թողու զմեզ հանգիստ և այն ատեն կը դբադինք ներքին գործերով և բարեկարգությունները»: Քյամիլ փաշայի այս նենդ մտահղացումը իրօք որ դարձավ արևմտահայության բնաջնջման հարցում թուրքական պետական քաղաքականության առանցքը:

1890-ական թվականներին Աբդուլ Համիդի նախաձեռնությամբ կազմակերպվեցին հիմնականում քրդերից կազմված «Համիդիկ» անկանոն զորագնդերը, որոնց ղեխավոր նպատակներից մեկն էր հալածել ու կոտորել հայ բնակչությանը: Քաղաքային և զինվորական իշխանությունների տված հրահանգներով այդ գնդերը հարձակվում էին գյուղերի վրա: Գյուղերն այրվում էին, ժողովուրդը կոտորվում էր⁷:

1894—1896 թթ. Սասունում և հարակից հայաբնակ նահանգներում, ինչպես նաև Ստամբուլում տեղի ունեցան սոսկալի կոտորածներ, որոնք

Նույնիսկ թուրք զործիչներ Օսման նուրիի և Սալբի Շահիդի կողմից բնա-
թափարկեցին որպէս բահարկու եղեռն մարդկութեան դեմ»:

Հայերին դանդաղաբար բնաջնջելով և նրանց թիւը արհեստակա-
նորեն նվազեցնելով թուրքական կառավարութիւնը ձգտում էր ազատ-
վել Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածից, և ընդհանրապէս բարեկեցու-
գումների պարտադրված ծրագրերից:

Մինչև համիդյան բռնապետութեան առաջաւումը երիտթուրքերը աշ-
խատում էին ոչ թուրք ժողովուրդներին ներշնչել այն միտքը, որ 1876 թ.
սահմանադրութեան վերահաստատումով կվերանա ազգային խրա-
բականութիւնը, և բոլոր հպատակները հավասար կլինեն օրենքի առջև:
Մինչդեռ, 1909 թ. իշխանութեան գլուխ անցնելուց հետո, երիտթուրքերը
ոչ միայն մոռացան իրենց տված խոստումները, այլև ժողովուրդներին
ազգային-ազատագրական շարժման նկատմամբ տրամադրվեցին բացա-
հայտ թշնամանքով:

Երիտթուրքական գաղափարախոսները ամեն կերպ փորձում էին
միաձուլել Օսմանյան կայսրութեան ոչ մահմեդական ժողովուրդներին.
մեկ բոսնիական ազգութեան» մեջ, որը իրականում զրկում էր ոչ թուրք
ժողովուրդներին ազգային ինքնորոշման արդարացի իրավունքից: Երիտ-
թուրքերի դեկավարները հետևողականորեն շատագոյնում էին բոսնի-
անցի գաղափարախոսութիւնը, այն է, որ Օսմանյան կայսրութեան
նում բացի բոսնիական ազգից ուրիշ ազգութիւններ չկան, կայսրութեան
նում մեկ ազգ կա՝ օսմանցի ազգը: Զեյալ Նուրին հպատակ ժողովուրդ-
ներից բացահայտորեն պահանջում էր հաշտվել իրենց իրավազուրկ վի-
ճակի հետ և հրաժարվել ազգային ինքնորոշման ձգտումներից: Հայերը,
արաբները, քրդերը, ալբանացիները շատեր է պայքարեցին իրենց ազա-
տագրութեան համար, քանի որ կայսրութեանում տիրապետող կարգերը
առաջավոր ու իրենապակաս են նա ամեն կերպ գոգարանում էր խլամը,
մատնանշելով, որ այն միաժամանակ բարոյական օրինակից ու կառա-
վարման ձև է¹⁰:

Իրականում կայսրութեանում «խակական» քաղաքացի կարող էին
ճանաչվել թուրքերը, և նրանք, ովքեր հավատափոխ կլինեին, կմոռա-
նային սեփական լիզուն և կծուվեին թուրքերի հետ: Գեռու 1910 թ.
Մարտիկում կայացած «Միութեան և առաջադիմութեան» կուսակցու-
թեան տեղական կոմիտեի գաղտնի նիստում Քալաթի հայտարարել է.
«Դուք գիտեք, որ սահմանադրութեամբ մահմեդականների և քրիստոնյա-
ների հավասարութեան է հաստատվել, բայց դուք բոլորը միասին և ա-
մեն մեկը առանձին գիտեք և զգում եք նաև, որ դա անիրականապէս գա-

ղափար է: Երիտթուրք, մեր անցյալի ամբողջ պատմութիւնը, հարյուր-
հազարավոր մահմեդականների զգացմունքները և նույնիսկ իրենց՝ քրիս-
տոնյաների զգացումը, որոնք համառորեն դիմադրում են իրենց օսմա-
նականացման ամեն մի փորձի դեմ, անհաղթահարելի պատենշ են իսկա-
կան հավասարութեան համար: Ռուսի հավասարութեան մասին խոսք ան-
գամ չի կարող լինել մինչև այն ժամանակ, քանի դեռ մենք հաշտութեամբ
չենք պսակել կայսրութեան օսմանականացման մեր նպատակը»¹¹:

Երիտթուրքերի կուսակցութեան գլխավոր դինքերից էր նաև պան-
թուրքիզմը, որն աշխուժացավ հատկապէս առաջին համաշխարհային պա-
տերազմի տարիներին: Զեյալ Նուրին, Զիա Գյուքալիքը, Ֆուադ Քյուփրյուլ-
ուն և երիտթուրքական՝ այլ զործիչներ ամեն կերպ փորձում էին պան-
թուրքիզմն օգտագործել թուրքալիզու ժողովուրդներին վրա իրենց ազ-
դեցութիւնը տարածելու համար: Պանթուրքիզմը միաժամանակ Օսման-
յան կայսրութեան քրիստոնյա ժողովուրդներին բռնի ուժացնելու խնդրում
երիտթուրքերի ազգայնամոլ քաղաքականութեան մի նոր ուղղութիւն
էր¹²: Այսպիսով երիտթուրքերը ամբողջապէս որդեգրեցին Արդու Հա-
միդի արյունաբոս քաղաքականութիւնը՝ իրենց դաժանութեամբ գե-
րազանցելով նրան: Կայսրութեանում ազգային հարցը լուծելու համար
նրանք ընտրեցին ազգերին ոչնչացնելու ճանապարհը: Նրանց այս հան-
ցավոր մտահոգացման առաջին դրսևորումը եղավ 1909 թվականին Արա-
նայում և Կիլիկիայի մի շարք քաղաքներում հայերի կոտորածը:

Արևմտահայութիւնը ամենադաժան հալածանքների և ֆիզիկական
ոչնչացման ենթարկվեց հատկապէս առաջին համաշխարհային պատե-
րազմի տարիներին երիտթուրքերի կառավարութեան զործադրած նենգ և
բարբարոսական քաղաքականութեան հետևանքով:

Արևմտահայութեան դանդաղաբար կոտորածների նախաշնչին տեղի
ունեցած Կ. Պոլսի (Ստամբուլ) առաջին մահաւարտու դեպքերի ժամա-
նակակից Ա. Ալպոլաթլանը գրում է. «Առաջին ազդանշանը ու անդրանիկ
քարտափը, որ Կ. Պոլսի բնակչութիւնը անակնկալի մը առջև կդնէր,
1915 ապրիլ 11 (24)-ի ձերբակալութիւնները եղան: Մեկ գիշերվան մեջ
Կ. Պոլսի մտավորական դասակարգին ամենն կարկառուն դեմքերը և
ժողովրդին ամեն դասակարգերին 250 հոգիի շափ անձեր, ձերբակալվե-
ցան և Զանկըրը և Այաշ տարագրվեցան»¹³:

Փաստերը վկայում են, որ տեղահանվեց ու արտոյվեց ճակատամերձ
զոտիներից ընդհանրապէս շատ հետո գտնվող շրջանների, գյուղերի և
քաղաքների հայ բնակչութիւնը: Այս մասին թուրք պաշտոնյա Նայիմ
բեյի հուշագրութեան մեջ կարդում ենք. «Երիտթուրք արտաքսված-

ներք ոչ միայն Ստամբուլի շրջակայքից էին, այլև՝ Ռոդոստոյից, Նիկոմեդիայից, Պարտիզակից, Ազարազարից, Ջիզրեից (Ջեզիրե), Կոնիայից, մի խոսքով, նրանք Կեսարիայի և Անատոլիայի երկաթգծի երկարությամբ ընկած տարածքից արտոբված հայերն էին: Այս նոր տարագրումը բնդհանուր պարմանքի առիթ տվեց: Անհասկանալի էր, թե ինչու մարդկանց զբում են [Տեք]՝ Զորի ուղղությամբ: Սակայն անհանգստանալու համար առավել էական պատճառներ կային: Ռասուլ-Ալնում և այլուր տեղի ունեցած կոտորածները տարածվեցին նաև Մեսքենեում: Մի քանի տարի շարունակաբար կատարվող կոտորածները գաղտնի շննացին նաև խուլ անապատում: ...Կառավարության նպատակը ամբողջ հայերի ոչնչացումն էր: Նրանք իրավունք չունեին այլևս գոյատևելու»¹⁴:

Որ տեղահանությունն ու կոտորածը կատարվում էին կանխամտածված ծրագրով, հաստատվում է նաև Մեվլան Զադե Ռիֆաթի բերած փաստարկներով. «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը որոշում կայացրեց՝ ոչ մի մարդ կենդանի չթողնելու պայմանով սպանել և ոչնչացնել հայերին: Այս հրամանը իրականացնելու համար նախագահությունը ստեղծեց Բեհեդդին Շաքիր, գոկտ. նազըմ և հանրակրթական մինիստր Ելուբրի բեյերից կազմված մի հանձնաժողով՝ տալով «Երեքի գործադիր կոմիտե» անվանումը: Այս երեքի գործադիր կոմիտեն «Թեշքիլաթ-ը մահուտե» անվան տակ սկսեց բանտերից հավաքագրել քրեական հանցագործներին և ստեղծել չեթեների հրոսակներ: «Թեշքիլաթ-ը մահուտե» պիտակի տակ ստեղծված այս չեթեների կատարած հանցագործություններն ու բռնությունները, արատավորելով թուրք ժողովրդին աշխարհի հասարակայնության առջև, արյունալի և բարբարոսական էջեր արձանագրեցին նրա պատմության մեջ»¹⁵:

Գերմանիան ևս հանցավոր է հայկական ջարդերի համար: 1915 թ. հուլիսի 4-ին թուրքական կառավարությանն ուղղված գաղտնի գրությունը Գերմանիան լիովին հավանություն է տվել և պաշտպանել երիտթուրքերի հայաջինջ ծրագիրը: Գերմանական հյուպատոսները խրախուսել, իսկ գերմանացի սպաները մասնակցել են երիտթուրքերի վայրագություններին¹⁶: Այդ օրերին բողոքի բուռն ցատուժով հանդես եկած միջազգային բանվորական շարժման ականավոր գործիչ Կարլ Լիբկնեխտը, անարգանքի սյունին դամելով Գերմանիայի իմպերիալիստական կառավարության դավադիր գործողությունները, նկատում է. «Թուրքական կառավարությունը կազմակերպեց հայկական զարհուրելի կոտորածները, ամբողջ աշխարհն այդ գիտե և ամբողջ աշխարհն այդ ոճրագործության համար հանցավոր է համարում նաև Գերմանիային, չէ՞ որ

Կոստանդնուպոլսում թուրքական կառավարությանը ղեկավարում են գերմանական սպաները: Ո՛չ մի բան չգիտեն միայն Գերմանիայում, որովհետև գերմանական մամուլի բերանի մեջ դրված է գելանարակ»¹⁷:

Տեղահանության և կոտորածի ընթացքում գործի է դրվել նաև հայերին մահմեդականացնելու քաղաքականությունը: Այդ քայլը շատագուցել է երիտթուրքական հանրահայտ կին գործիչ Հալիդե Էդիբը, շնայած աշխատել է ցույց տալ, որ ինքը դեմ է եղել երեխաներին մահմեդականացնելու ծրագրին¹⁸: Մինչդեռ նրա ժամանակակիցների վկայություններից հայտնի է դառնում, որ Հալիդե Էդիբը ևս, «Հայ որբերին հավաքելով, մահմեդականացնում էր և դաստիարակում որբանոցներում որպես թուրքերի»¹⁹:

Քրիստոնյա երեխաներին մահմեդականացնելով թուրքացնելը նոր երևույթ չէր, գալիս էր դեռևս միջնադարից:

Տեղահանության և կոտորածների ընթացքում թուրքերն աշխատել են մահմեդականացնել հատկապես Սիրիա տարագրված հայերին: Ահա թե ինչ է գրում այդ մասին Ֆալիհ Ռեֆքը Աթալը. «Չեքեզներ, քրդերի և մյուսների նման հայերի արտաքսումը դեպի Սիրիայի խորքերը նոսրացնելու էր արաքներով խիտ բնակեցված վայրերը: Նույնիսկ մի հանձնաժողով կազմվեց, որպեսզի հայերին և՛ տուն և՛ հող տրամադրվի՝ մահմեդական դառնալու պայմանով»²⁰:

Տեղահանելով հայերին, թուրքական իշխանությունները նաև կեղծ բարքաջանքներով ջանում էին հավաստիացնել, թե իբր նրանց թողած հողալին ունեցվածքն ու գույքը պահպանվելու են պետության կողմից և պատերազմի ավարտից հետո կրկին վերադարձվելու են: Այս կապակցությամբ թուրքական կառավարությունը հայերի ունեցվածքի բացահայտ կողոպտումն ու թալանը աշխատեց «օրինականացնել» մի շարք օրենքներով, որոնք բնավ չգործադրվեցին²¹: «Այսպես ժողովուրդին բուլոր շարժական ստացվածքը կփյանար կամ լավ ևս է ըսել թուրքերու ձեռքը կանցներ, կառավարությունը ոչ մեկ տեղ հոգածու չգտնվեցավ այդ գույքերը հավաքելու կամ գրամի վերածելու»²²,—վկայում է Զավեն պատրիարքը:

Կ. Պոլսում ամերիկյան դեսպան Մորգենթաուն այս փաստի մասին վկայում է. «Հազիվ թե նախկին սեփականատերերը հեռանալին դուրեն՝ մահմեդական մուհաճիրներ-թուրքիտ այլ կողմերին գաղթողներ կփոխադրվեին հայկական բնակավայրերն ներս: Նույնպես հայերուն բուլոր արժեքավոր առարկաները-գրամ, մատանիներ, ժամացույցներ և գոհարեղեններ-կտարվեին ոստիկանատունը ռապահով պահվելու հա-

մարտ մինչև հայերուն վերադարձը, և ապա կրածանվեին Թուրքերուն»²⁵։

Ասկա են բազմաթիվ հեռագրեր, հրահանգներ, առանձին կարգադրություններ, առաջված երիտթուրքերի կառավարության կողմից, որոնք լիովին բացահայտում են հայության ունեցվածքը կույ տայու ծրագրերը²⁶։ Սովետահայ պատմաբան Լ. Գ. Բնեիկյանի հաշվումներով կողպուտի ու ոչնչացման են ենթարկվել 66 բողաքների ու 2500 պյուղերի հայ ոչ քրիստոնյա ազգաբնակչությունը, կողպուտի ու բանդվել են ավելի քան 2000 եկեղեցիներ ու վանքեր, 1500 դպրոցներ և վարժարաններ։ Ազգային հատուկ հանձնաժողովի տվյալներով, Օսմանյան կայսրությունում միայն հայ ժողովրդին հասցված նյութական վնասը 1919 թ. կուրսով կազմել է մոտ 15 մլրդ. ֆրանկ²⁶։

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո համաշխարհային հասարակայնությունը պահանջում էր պատասխանատվության ենթարկել արևմտահայության սպանող կազմակերպող թուրք սեբազորներին։ Այդպիսի պահանջով հանդես եկան նշանավոր արևելագետներ՝ ֆրանսիացի հնագիտ-պատմաբան Ժակ դը Մորգանը, գերմանացի հայագետ Յոզեֆ Մակվարտը։ Դատապարտող սուր հոգվածներով և աշխատություններով բողոքի ձայն բարձրացրին առրքեր ազգությունների բողաքական, պիտուության և մշակութային ակամավոր գործիչներ՝ Յոհաննես Լեփստուր, Արմին Վեգները, Մարտին Նիպագեն, Անտուան Մեյնե, Յրեդերիկ Մակլերը, Ռոնն Պինոնը, Վիկտոր Բերարը, Արնոլդ Քոնյերին, Վալերի Բրյուսովը, Յուրի Վեսելովսկին, Անդրեյ Մանդելշտամը, Հենրի Մորգենթաուն, Հերբերտ Ադամս Գրեյտնսը և շատ ուրիշներ։

Հանդես գալով Մեծ Բրիտանիայի համայնքների պալատում 1918 թ. նոյեմբերի 12-ին, Ռայթը անգլիական կառավարությունից պահանջել է, որ դաշնակիցների ներկայացուցիչները Թուրքիայի հետ իրադրության պայմանները քննարկելիս հատուկ կանգ առնեն հայկական կոտորածների հանցագործներին պատժելու հարցի վրա²⁷։

Թուրք գործիչների և պաշտոնյաների մեջ ևս գտնվել են առանձին ժարդիկ, որոնք ոչ միայն կողմնակից չեն եղել հայերին կոտորելու հեռուալից ծրագրի իրականացմանը, նոզկանքով ու առեղծվածքներ են վերաբերվել տեղի ունեցող վաշտազույցություններին, հրաժարվել են կատարելու կենտրոնական կառավարության՝ Վիուլիյուն և առաջադիմությունը կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի գաղտնի հրահանգները՝ հայ ժողովրդին տեղահանելու և կոտորելու հարցում (այդպիսիները անմիջապես հեռացվել են պաշտոնից, պատասխանատվության ենթարկվել և նույնպես ենթարկվել կարգով դատապարտվել մահվան)²⁷, այլև հետագայում

սակայն գործունեության են ծավալել կազմակերպելու հանցագործներին դատավարությունը։

1919 թվականին մեծ վեցեր Դամադ Տերիզ փաշան դատապարտել է երիտթուրքերի կառավարության գործադրած հանցագործ ծրագրերը, պանելով, որ հայերի կոտորածները ծնունդ չեն եղել ցեղային բախումների և կամ կրոնական մոլորակներից։ «Ծն իմ առջև նպատակ եմ դնում փառսորը ձեռքիս ցույց ապա մարդը աշխարհին, թե ո՞ւմ վրա է բնկեում իսկական պատասխանատվությունը այդ սարսափելի հանցագործությունների համար»²⁸,— հայտարարել է նա։

Տեղի առյուծ բողոքի այս ուժեղ հոսանքին և ձգտելով սահմանադատվել երիտթուրքերի վարկաբեկված վարչակարգից, 1918 թ. Սուլթանի գինադարից անմիջապես հետո, Ահմեդ Իզզեթ փաշայի գլխավորությամբ կազմված նոր կարգիները որոշում է կայացնում՝ Օսմանյան կայսրությունը առաջին համաշխարհային պատերազմի մեջ ներքաշելու և հայերի տեղահանությունն ու կոտորածը կազմակերպելու համար դատական պատասխանատվության ենթարկել երիտթուրքական կառավարության ղեկավարներին, ինչպես նաև՝ Վիուլիյուն և առաջադիմությունը կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամներին։ Այնուհետև, 1918 թ. դեկտեմբերի 16-ի որոշումով²⁹ կազմվում են հարցաքննիչ հանձնախմբեր (գլխավոր նախագահն էր Անկարայի նախկին վալի Մազհար Բեյը), որոնք սկսում են հավաքել արևմտահայության կոտորածներին վերաբերող մեղադրական ապացույցներ՝ ժածկագիր հուսագրեր, պաշտոնական գրություններ, հրահանգներ և հրամաններ, ինչպես նաև ականատեսների վկայություններ։ Օսմանյան կայսրության նահանգները բաժանվում են 10 դատաքննչական շրջանների, յուրաքանչյուր շրջանի համար նշանակվում են գաղտնիագրեր, հարցաքննիչ դատավորներ, և քարտուղարներ։ Միևնույն ժամանակ մամուլը լայն աշխատանք է ծավալում հանցագործներին բացահայտելու և դատաքննության հանձնելու կապակցությամբ³⁰։

Չերքակալվում են երիտթուրքական մի շարք միևնույններ ու կուսակցության ղեկավարներ, շրջանային պատասխանատու քարտուղարներ, լիազորներ, կուսակալներ, գինեգրականներ և այլ պաշտոնատար անձինք, Սակայն հայկական կոտորածների անմիջական մտահղացողներն ու կազմակերպիչները հասցրել էին զիմել փախուստի՝ ապաստան գտնելով Գերմանիայում։

1919 թվականի հունվարի 8-ին Կ. Պոլսում կազմվում են Առաջին, Երկրորդ և Երրորդ կազմական արտակարգ ատյաններ։ Օրենքը հան-

ցազորժների թեև նախատեսում էր դատել ոճրի գործադրված մայրում, սակայն 1919 թ. փետրվարի 5-ին, 4. Պոլսի ռազմական արտակարգ ատյանը Յոզղաթի տեղահանության և կոտորածի հանցագործների դատավարության առաջին իր նիստում հատուկ որոշում է կայացնում մեղադրյալներին 4. Պոլսում դատելու մասին³¹:

1919 թվականի մարտի 8-ին, սուլթան Մեհմեդ 6-րդ Վահիդեղիների (1918—1922) հատուկ հրամանագրով, երիտթուրքական կուսակցական պարագլուխներն ու մինիստրները հանձնվում են 4. Պոլսի ռազմական արտակարգ ատյանի քննությանը³²:

Երիտթուրքական կառավարության ղեկավարների և «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամների դատավարությունը սկսվում է 1919 թ. ապրիլի 27-ին 4. Պոլսում և ընդհատումներով տևում մինչև հունիսի 26-ը³³: Մայիս ամսին տեղի ունեցած 6 նիստերի³⁴ ընթացքում հիմնականում հարցաքննության են ենթարկվում «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամները, մեծ վեղիր Սայիդ Հալիմ փաշան և մի քանի մինիստրներ: Սակայն անբացատրելի պարագաներով մայիսի 28-ին անզլիական հրամանատարության կողմից 77 հոգի բանտից աքսորվում է Մալթա կղզի և ընդհատվում է դատաքննությունը: Հունիս ամսին մեղադրական նոր ապացույցների հիման վրա շարունակվում է դատաքննությունը: Հունիսյան դատաքննության 7 նիստերում լսվում են պետական պաշտոնական անձանց՝ փոստի և հեռագրական մինիստր Հյուսեյն Հաշիմ բեյի, սենատի նախագահ Ռիֆաթ բեյի, նաև երկրի հոգևոր առաջնորդներ (շեյխ-ուլ-խուլամներ) էսադ, Հայրի և Մուսա Քյազիմ էֆենդիների³⁵ դատաքննությունը: Դատավճիռը կայացվում է 1919 թ. հուլիսի 5-ին:

Այս դատաքննությունների ընթացքում հեռակա կարգով մեղադրվում են 11, իսկ դատավարությանը ներկա 20 կուսակցական և պետական բարձրաստիճան գործիչներ:

Հեռակա կարգով դատի տրված մեղադրյալներն էին.

- 1 Քալաթ փաշա — ներքին գործերի մինիստր, մեծ վեղիր (1917—1918 թթ.):
- 2 Էնվեր փաշա — ռազմական մինիստր:
- 3 Ջեմալ փաշա — ծովային մինիստր:
- 4 Բեհաէդդին Շաֆի բեյ — երիտթուրքական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամ, «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի նախագահ:

- 5 Դոկա. Նազըմ բեյ — կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամ, հանրակրթական մինիստր, «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի անդամ:
- 6 Ջավիդ բեյ — ֆինանսների մինիստր:
- 7 Մուլեյման էլբիտառի բեյ — հողագործության և առևտրի մինիստր (1915—1917 թթ.):
- 8 Մուսաֆա Շեքեֆ բեյ — հողագործության և առևտրի մինիստր (1917—1918 թթ.):
- 9 Օսկան էֆենդի — փոստի և հեռագրատան մինիստր (1914—1917 թթ.):
- 10 Դոկա. Ռուզուեի էֆենդի — կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամ:
- 11 Ազիզ էֆենդի — հասարակական անվտանգության մինիստր, «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի անդամ:

Դատարանում ներկա գտնվող մեղադրյալներ՝

- 1 Սայիդ Հալիմ փաշա — մեծ վեղիր (1913—1916):
- 2 Միդհատ Շյուբրի բեյ — կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի գլխավոր քարտուղար:
- 3 Ահմեդ Ջելադ բեյ — 4. Պոլսի պարետ, «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի անդամ:
- 4 Աթիֆ բեյ — Անկարայի պատգամավոր, «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի անդամ:
- 5 Ջիա Գյոնալփ — կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամ:
- 6 Քյուչուկ Թալաթ բեյ — կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամ:
- 7 Ռիզա բեյ — կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի և «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի անդամ:
- 8 Իրահիմ բեյ — մեջլիսի նախագահ:
- 9 Հայրի էֆենդի — շեյխ ուլ-խուլամ:
- 10 Մուսա Քյազիմ էֆենդի — շեյխ ուլ-խուլամ:
- 11 Խալիլ էֆենդի — արդարադատության և արտաքին գործերի մինիստր, «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի անդամ:
- 12 Ահմեդ Նեսիմի բեյ — արտաքին գործերի մինիստր (1917—1918):
- 13 Խամալիլ Ջանփուլատ բեյ — ներքին գործերի մինիստր (1917—1918 թթ.):
- 14 Արբաս Հալիմ փաշա — հասարակական աշխատանքների մինիստր (1915—1917 թթ.):

- 75 Ալի Մյունիֆ բեյ — հասարակական աշխատանքների մինիստր (1917—1918 թթ.):
- 16 Շյուբերի բեյ — հանրակրթական մինիստր, «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի անդամ:
- 17 Քեմալ բեյ — պարենավորման մինիստր, կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամ:
- 18 Հյուսեյն Հաշիմ բեյ — փոստի և հեռագրատան մինիստր (1917—1918 թթ.):
- 19 Ռիֆաթ բեյ — սենատի նախագահ:
- 20 Մեմնեղ էսադ էֆենդի — շեյխու ուլ-իսլամ:

Ըստ դատաքննության կարգի, հանձնաժողովի նախագահ գեներալ-լեյտենանտ Մուստաֆա Նազըմ փաշան առաջին հերթին հաստատում է մեղադրյալների ինքնությունը, ինչպես նաև նրանց դատապաշտպանների առկայության հարցը: Միևնույն ժամանակ հայտարարում է, որ ուղղմական արտակարգ ատյաններում մեղադրյալների պաշտպանության համար օրենքը չի նախատեսում դատավարության ընթացքում դատապաշտպանների ներկայությունը: Դատական քարտուղար Շեֆիկ բեյը ընթերցում է մեղադրական եզրակացությունը: Միևնույն ժամանակ քրեական օրենսգրքի 372-րդ հոդվածի հիման վրա տրվում է զլխավոր դատախազ Մուստաֆա Նազմի փաշայի հավանությունը բացականերին հեռակա կարգով դատելու մասին: Մուստաֆա Նազմի փաշան, նկատի ունենալով նաև թե՛ դատասկզբում և թե՛ ընթացքում դատապաշտպանների առարկություններն այն մասին, որ «մինիստրների և այլ պետական բարձր պաշտոնյաների հետ առնչվող դատական հարցերը քրե-նարկման են ենթակա ոչ թե ուղղմական արտակարգ ատյանում, այլ գերագույն դատարանում», իր ելույթում նշում է, որ մեղադրական եզրակացության մեջ թվարկված հանցագործությունները կատարվել են ոչ թե կառավարության անունից, այլ կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի ու նրա պլենումների որոշումներից ելնելով:

Առաջին և հաջորդ մեղադրական եզրակացություններում բերված փաստաթղթերը՝ ծածկագիր հեռագրերը, նամակները, վկայում են, որ արևմտահայության տեղահանություններն ու կոտորածները ուղղմական կամ կարգապահական միջոցառում չեն եղել, սահմանափակ կամ տեղական բնույթ չեն կրել, այլ եղել են կանխամտածված և իրականացվել են բացարձակապես կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի նախաձեռնությամբ, հատուկ կենտրոնի հրահանգներով ու զաղտնի հրամաններով:

Մեղադրական եզրակացություններում և դատական նիստերի ընթացքում հիմնական շեշտը դրվում է արևմտահայության կոտորածի վրա:

Կուլկասյան ճակատի հրորդ բանակի նախկին հրամանատար գեներալ-լեյտենանտ Վեհիբ փաշան դատաքննությանը ներկայացրած իր վկայության մեջ այդ մասին հայտնում է, որ հայերի բնաջնջման և ունեցվածքի կողոպտման հարցը վճռվել է «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի կողմից, որ հրորդ բանակի շրջակայքում արնախում հրոսակախմբերի կազմակերպողն ու ղեկավարողը Բեհաէդդին Շաքիր բեյն է³⁶:

Իսկ ներքին գործերի մինիստրության հատուկ գրասենյակի պետ Իհսան բեյը նույնպես վկայում է, որ երբ ինքը Քիլիսի կայմակամն էր, Ստամբուլից Հալիպ գործուղված Արդուլահադ Նուրի բեյը հայտարարել է, որ «[հայերի] տեղահանման հիմնական նպատակը նրանց ոչնչացումն է», որ ինքն այդ հարցով կապի մեջ մտնելով թալաաթ բեյի հետ, նրանից ուղղակի ստացել է կոտորելու հրաման, որ նա [թալաաթը] ձգտել է համոզել իրեն, որ դա է երկրի փրկությունը³⁷:

Հետագայում, իր հուշագրության մեջ նույնիսկ թալաաթը ընդունում է, որ հայերի տեղահանության ժամանակ տեղի են ունեցել բռնություններ և կոտորածներ³⁸: Թալաաթը, ինչպես վկայում է Հալիպե էդիբը, խոստովանել է իր անմարդկային արարքը և արդարացում է որոնել ազգային շահերի տեսակետից՝ համոզված լինելով, «որ այնքան ժամանակ, երբ մի ազգ իր սեփական շահերի համար անում է ամեն ինչ, և հաջողվում է, աշխարհն ընդունում է այդ: Ես պատրաստ եմ մեռնելու այն բանի համար, ինչ կատարեցի և ես գիտեմ, որ կմեռնեմ յղրա համար», — հայտարարել է նա³⁹:

Դատավարության 2-րդ, 5-րդ և 6-րդ նիստերում հարցաքննության է ենթարկվում արևմտահայության կոտորածն իրականացնող «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ն, որը կյանքի էր կոչվել «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամների կողմից՝ հատուկ որոշմամբ: Դատաքննությունը բացահայտում է, որ «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի հանցագործ գործունեությանը մասնակցություն են ունեցել կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի զլխավոր քարտուղար Միդհատ Շյուբերի բեյը, անդամներ՝ Բեհաէդդին Շաքիրը, զոկու. Նազըմը, Ռիզա բեյը, Անկարայի պատգամավոր Աթիֆ բեյը, հանրակրթական մինիստր Շյուբերի բեյը, մեջլիսի նախագահ Խալիլը, հասարակական անվտանգության մինիստր Ազիզ բեյը, Կ. Պուսի պարեո Ջեմալը: Հանցագործներին ղեկավարել է ներքին գործերի մինիստր թալաաթը:

24
15
342

«Քեզքիլաթ-ը մահսուսե» անվան տակ գործել է երկու գաղտնի կազմակերպություն: Մեկը եղել է զինվորական կազմակերպություն և ստեղծվել է ռազմական միևնույնության հրամանով: Ղեկավարն է եղել Սուլեյման Ասքերի բեյը: Կենտրոնը գտնվել է Կ. Պոլսում: Դատավարության 5-րդ նիստի ժամանակ մեղադրյալ Աթիֆ բեյը խոստովանում է, որ «Քեզքիլաթ-ը մահսուսե»-ի համար հատուկ պաշտոնատեղի է եղել Նուրի Օսմանիեում, «Քասֆիր-ի էֆրյար» թերթի տպարանի դիմաց վարձված № 32 տունը»⁴⁰: Այս կազմակերպության խնդիրն է եղել կոմկասյան մահմեդական ժողովուրդների մեջ Ռուսաստանի դեմ խռովություն սերմանելու նպատակով հավաքագրել կոմկասի տարածքին ծանոթ, տեղի ժողովուրդների լեզուներին տիրապետող մարդկանց և խմբերով, գաղտնի ուղարկել սահմանից այն կողմ:

Երկրորդ «Քեզքիլաթ-ը մահսուսե»-ն գտնվել է ներքին գործերի միևնույնության անմիջական տրամադրության տակ, և Բեհաէդդին Շաքիրի ղեկավարությամբ իրականացրել է արևմտահայության տեղահանությունն ու կոտորածը: Դա հաստատվում է կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամ Ռիզա բեյի ցուցմունքով: «Իմ կարծիքով,— նշում է նա,— ռազմական միևնույնության հրամանով կազմակերպված «Քեզքիլաթ-ը մահսուսե»-ն գործել է ռազմաճակատում և ընդհանրապես հակառակորդի գտնված շրջաններում: Մյուս՝ երկրորդ «Քեզքիլաթ-ը մահսուսե»-ն ստեղծվել է, որպեսզի մի շարք վիլայիթներում, սանջակներում, կազաններում իրականացնի տեղահանությունը»⁴¹:

Հետաքննությունների նյութերից պարզվում է նաև, որ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի և «Քեզքիլաթ-ը մահսուսե»-ին վերաբերող կարևոր գրությունները մեծ մասամբ ոչնչացվել են: Դրանում հիմնականում մեղավոր է դոկտ. Նազրմը: Նա կոմիտեի գործարքներն ու կատարված հանցագործությունները թաքցնելու նպատակով փախցրել է կուսակցության արխիվը: Սակայն գործադրված բոլոր զգուշություններով հանդերձ (հաճախ հրահանգները տրվել են բանավոր) ռազմական արտակարգ առյուծի ձեռքն են անցել բավականաչափ թվով հեռագրեր, նամակներ և այլ գրավոր փաստաթղթեր, որոնք անվիճելիորեն հաստատում են հայերի տեղահանության և ոչնչացման ընթացքում «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի, ներքին գործերի միևնույնության և «Քեզքիլաթ-ը մահսուսե»-ի միջև եղած համագործակցությունը, ինչպես նաև ցույց են տալիս, թե ինչպիսի ակտիվ գործունեություն են ծավալել շրբ-

չանային պատասխանատու քարտուղարները «Քեզքիլաթ-ը մահսուսե»-ի համար քրեական հանցագործներ հավաքագրելու գործում:

Հարցաքննության ընթացքում մեղադրյալներն անընդհատ փորձել են շեղվել ճշգրիտ պատասխաններից: Խոստովանությունից խուսափելու համար նրանք հաճախ օգտագործել են «չեմ կարողանում հիշել», «հիշողությունս թույլ է» արտահայտությունները: Այնուհանդերձ, խաշաձե հարցաքննության ժամանակ, որպես մեղադրական ապացույց բերված հեռագրերի, նամակների և վկայությունների հիման վրա լիովին բացահայտվում է իսկությունը, այն է՝ որ տեղահանությունն ու կոտորածը հավանության են արժանացել կենտրոնական կոմիտեի գաղտնի նիստերից մեկում՝ ձայների մեծամասնությամբ:

Դատարանը պաշտոնատար անձանց հատկապես մեղավոր է ճանաչում, որ իրազեկ լինելով կոտորածների և այլ բռնությունների մասին, ո՛չ մի գործնական քայլի չեն դիմել դրանք կանխելու գործում: Ընդհակառակը, նպաստել են, որ շարունակվի տեղի ունեցող այդ ողբերգությունը: Այսպես, շեյխ ուլ-խլամ Մուսա Քյազիմ էֆենդին, որը որպես կրոնական առաջնորդ կարող էր մեծ ազդեցություն ունենալ այդ վայրագությունները խափանելու խնդրում, ո՛չ մի էական քայլի չի դիմել: Նա թեև փորձում է արդարանալ դատարանում, որ ինքը պատասխանատու չէ կառավարության անդամների գործադրած հանցագործ արարքների համար, որ մեղավոր է ներքին գործերի միևնույնությունը⁴², սակայն նա խոստովանում է, որ իսլամը և կուսակցությունը համաձույլ մի ամբողջություն է և կուսակցության որոշումները ենթակա են անհապաղ իրականացման, «որ կուսակցությունից դուրս գալը նշանակում է իսլամի կրոնից հրաժարվել»⁴³:

1919 թվականի հուլիսի 5-ին արձակված դատավճռում շեշտը դրվում է արևմտահայության կոտորածների և ունեցվածքի կողոպտման մանրամասնությունների վրա, նշվում է կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի և կառավարության ղեկավարների կողմից սահմանադրության տեսահարման փաստերի մասին: Կարևոր հանցանշաններից մեկն է համարվում առանց մեջլիսի որոշման առաջին համաշխարհային պատերազմին մասնակցելու խնդիրը, ինչպես նաև առևտրի և հատկապես պարենային հարցում տեղ գտած շարաշահումներն ու սպեկուլյացիան:

Քաղաքացիական քրեական օրենսգրքի 45-րդ հոդվածի առաջին կետով դատարանը մահվան վճիռ է կայացնում թալապի, էնվերի, Ջեմալի և Նազրմի նկատմամբ, իսկ 45-րդ հոդվածի երկրորդ կետի և 55-րդ հոդվածի վերջին կետի համաձայն Ջավիդը, Մուստաֆա Շերեֆը և Մուսա

Քյազիմը դատապարտվում են 15-ական տարի ժամկետով արքորի: Իր-
քն թե բավարար հանցանշաններ չլինելու պատճառաբանությամբ, ազատ
են արձակվում սենատի նախկին նախագահ Ռիֆաթ բեյը, փոստի և
հեռագրատան մինիստր Հաշիմ բեյը: Այս վերջին երկուսի նկատմամբ
դատարանի վճռին հանձնաժողովի ոչ բոլոր անդամներն են հղել հա-
մաձայն: Դատավճռում մոռացության են մատնված դաշնակիցներին հո-
վանավորությամբ կալանատնից Մալթա կղզի արքորված հանցագործ-
ները:

«Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության շրջանային պա-
տասխանատու քարտուղարների և այլ պաշտոնատար անձանց դատա-
քննության նիստերը տեղի են ունենում 1919 թվականի հունիսի 21-ին,
23-ին և 28-ին: Դատավճիռը կայացվում է շատ ուշ, այն էլ՝ 4. Պոլսի
ռազմական Առաջին արտակարգ ատյանի հանձնախմբի կողմից՝ 1920 թ.
հունվարի 8-ին⁴⁴: Մեղադրական եզրակացության և դատավճռի տվյալ-
ներով ամբաստանվում էին 36 անձինք.

- 1 Ավնի բեյ — կուսակցության Մանիսայի պատասխանատու քարտու-
ղար:
- 2 Հասան Սելահեդդին բեյ — վերակազմյալ կուսակցության Բեյջոզլուի
պատասխանատու քարտուղար:
- 3 Հիլմի բեյ — Անկարայի պատգամավոր:
- 4 Միդհաա բեյ — կուսակցության Բալուի պատասխանատու քարտու-
ղար:
- 5 Բեսիմ Զունդի բեյ — կուսակցության էսկիշեհիրի պատասխանատու
քարտուղար:
- 6 Մենմեդ Զեմալ բեյ — կուսակցության Հալեպի պատասխանատու
քարտուղար:
- 7 Ազադոլու Ահմեդ — Կարահիսարի պատգամավոր:
- 8 Գոկտ. Ահմեդ Միդհաա բեյ — կուսակցության Բրուսայի պատասխա-
նատու քարտուղար:
- 9 Մուրթազ բեյ — Սուարիի կայմակամ:
- 10 Հասան Ֆենմի բեյ — Մինոպի պատգամավոր:
- 11 Սաբրի բեյ — Սարուխանի պատգամավոր և վերակազմյալ կուսակ-
ցության անդամ:
- 12 Ջեվդեթ բեյ — կուսակցության Միրզուեի պատասխանատու քարտու-
ղարի տեղակալ:

- 13 Սելահեդդին Զիվչոզ — 4. Պոլսի պատգամավոր:
- 14 Հյուսեյն Քասուն — էրզրումի պատգամավոր և ազգային գործակա-
լության տնօրեն:
- 15 Հասան Նավրե բեյ — կուսակցության Սալոնիկի պատասխանատու
քարտուղար, Ստամբուլի բանկի ներկայացուցիչ:
- 16 Ալի Ռիզա — կուսակցության Բրուսայի պատասխանատու քարտուղար:
- 17 Արզալ Քադիր — կուսակցության Կոնիայի պատասխանատու քար-
տուղարի տեղակալ:
- 18 Փոտուրաֆի բեյ — Կոնիայի գյուղատնտեսության տեսուչ:
- 19 Սամիհ Ռիֆաթ բեյ — Կոնիայի վալի:
- 20 Սադեդդին բեյ — Կոնիայի ոստիկանության պետ:
- 21 Ֆերիդ բեյ — կուսակցության Կոնիայի ներկայացուցիչ:
- 22 Ֆենմի բեյ — Ակշեհիրի Զիհանբեյլի նահիբի կառավարիչ:
- 23 Մյուֆթի գադե Քյամիլ բեյ — Ակշեհիրի վալի:
- 24 Հասան Բասրի բեյ — Ակշեհիրի ոստիկանապետի տեղակալ:
- 25 Համիդ բեյ — կուսակցության Ադարազարի ներկայացուցիչ:
- 26 Հյուսեյն Նեշատի բեյ — Հալեպի շրջանի շեֆեների առաջնորդ:
- 27 Ղանի բեյ — կուսակցության Միվասի ներկայացուցիչ:
- 28 Մյուֆթի Մենմեդ Ալի — կուսակցության Բուլվադիեի ներկայացուցիչ:
- 29 Հաշի Աքա բեյ — կուսակցության Բուլվադիեի ներկայացուցիչ:
- 30 Կարա կադր Հասան — կուսակցության Բուլվադիեի ներկայացուցիչ:
- 31 Արզուլ Ղանի բեյ — կուսակցության էդիրնեի ներկայացուցիչ:
- 32 Հաշի Ահմեդ փաշա — էնվերի հայրը, կուսակցության էդիրնեի ներ-
կայացուցիչ:
- 33 Մյուսիր բեյ — կուսակցության Կաստամունուի պատասխանատու քար-
տուղար:
- 34 Հասան Ֆենմի բեյ — կուսակցության Կաստամունուի պատասխանա-
տու քարտուղարի տեղակալ:
- 35 Ակյան բեյ — Կարահիսարի սանիտարական հանձնաժողովի նախա-
գահ:
- 36 Հայրեդդին բեյ — Կարահիսարի սանիտարական պաշտոնյա:

1919 հունիսի 19-ի թվագրությամբ մեղադրական եզրակացու-
թյան մեջ մատնանշվում է, որ շրջանային պատասխանատու քարտու-
ղարներն իրենց գործունեության ընթացքում, կուսակցության կենտրո-
նական կոմիտեի և կառավարության կողմից ստացված բանավոր և
գրավոր գաղտնի հրամանների համաձայն, անօրինական կերպով մի-

չամտել են կառավարության գործերին և մասնակցել Քալաթ փաշա-
լի և նրա գործընկերների կատարած հանցագործություններին:

Պատասխանատու քարտուղարների հարցաքննության ընթացքում՝
հիմնական շեշտը նույնպես դրվում է արևմտահայության տեղահանու-
թյան, կոտորածների և ունեցվածքի կողոպտման հարցի վրա: Էդիբնեի
պատասխանատու քարտուղարն ու մյուս մեղադրյալներն իրենց հան-
ցանքը թեթևացնելու համար աշխատել են արդարանալու ուղիներ որո-
նել, որ տեղահանությունը կատարվել է իբրև թե օրենքի հիման վրա և
կառավարության կարգադրությամբ: Հանձնաժողովի նախագահ Մուս-
տաֆա Նազրմ փաշան, հերքելով նրանց կեղծ ցուցմունքները, բացա-
հայտում է, որ տեղահանությունը եղել է լուկ պատրվակ՝ իրականացնե-
լու համար հայերի ոչնչացումը:

1920 թվականի հունվարի 8-ի դատավճռում նշվում է, որ վերոհիշ-
յալ պատասխանատու քարտուղարներից և լիազորներից մի քանիսը
օժանդակել են կենտրոնական կոմիտեի նախաձեռնությանը և իրենց
մասնաճյուղերում հավաքագրած մարդասպանների և այլ քրեական հան-
ցագործների միջոցով կազմակերպել են հայերի կոտորածը և նրանց
ունեցվածքի կողոպուտը:

Քրեական օրենսդրության 45-րդ հոդվածի և 55-րդ հոդվածի վեր-
ջին կետի համաձայն Մինուլի դեպուտատ Հասան Ֆեհմի բեյը, էդիբնեի
պատասխանատու քարտուղար Աբդուլ Ղանի բեյը, Բալուի պատասխանա-
տու քարտուղար Միդհատ բեյը դատապարտվում են տասը տարուց ավելի,
իսկ մյուսները մի քանի տարի ժամկետով բանտարկության: Այս դա-
տավճռում ևս մոռացության են մատնվում Մալթա կղզի արքայազն
հանցագործները:

Վերոհիշյալ դատավարությունների ընթացքում Ստամբուլի ռազմա-
կան արտակարգ ատյանը մանրամասն հետաքննություն էր կատարում
նաև գավառներում տեղի ունեցած տեղահանության և կոտորածների ան-
միջական իրականացնողների նկատմամբ: Առաջինը լավում է Յողզաթի
հայության տեղահանության և կոտորածի գլխավոր հանցավորներ Յող-
զաթի մութասարիֆի տեղակալ և Բողազլյանի կայմակամ Քեմալ բեյի
և Յողզաթի ոստիկանության պետ մայոր Քեմալի բեյի կատարած հան-
ցագործությունների հարցը:

Յողզաթը գտնվում էր պատերազմական թատերաբեմից շատ հեռու
տարածքում, բայց տեղի հայությունը նույնպես ենթարկվեց դաժան հա-
լածանքների: 1919 թ. ապրիլի 8-ի դատավճռում⁴⁵ բերված մեղադրա-
կան ապացույցները վկայում են, որ տեղի հայությունը կոտորելու հա-

մար Քեմալ բեյը ոտքի է հանել ոչ միայն իր տրամադրության տակ՝
գտնվող սանջակի թուրքերին, այլև կոչ է արել բոլոր մահմեդականնե-
րին ոտքի կանգնել հայ ժողովրդին խապառ ոչնչացնելու համար: Գա-
տարանը միաձայն մեղավոր ճանաչելով նրան, կայսերական քրեական
օրենսգրքի 170 և 171-րդ հոդվածների հիման վրա դատապարտում է
մահվան, իսկ Քեմալի բեյը նույն օրենսգրքի 45-րդ հոդվածով դատա-
պարտվում է 15 տարվա տաժանակիր արքայի:

Տրապիզոնի հայերի տեղահանությանը և կոտորածին վերաբերող
1919 թվականի մայիսի 22-ի դատավճռով մեղադրվում են 8 հանցա-
գործներ:

- 1 Ջեմալ Ազմի բեյ — Տրապիզոնի վալի:
- 2 Նայիլ բեյ — կուսակցության Տրապիզոնի պատասխանատու քարտու-
ղար:
- 3 Մեհմեդ Ալի բեյ — Տրապիզոնի հարկային տեսուչ:
- 4 Նուրի բեյ — Տրապիզոնի ոստիկանության պետ:
- 5 Մուստաֆա էֆենդի — Տրապիզոնի [զաղտնի] գործակալության տե-
սուչ:
- 6 Քալաթ բեյ — Տրապիզոնի ոստիկանության քննիչի օգնական և
կայմակամ:
- 7 Էխալի էֆենդի — Տրապիզոնի հյուրանոցի տնօրեն:
- 8 Ալի Սալիբ բեյ — Տրապիզոնի բժշկական տեսուչ:

Գտնվածում նշվում է. «Մեղադրյալներ՝ Տրապիզոնի նախկին վա-
լի Ջեմալ Ազմի բեյը, «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության
Տրապիզոնի պատասխանատու քարտուղար Նայիլ բեյը սերտորեն հա-
մագործակցել են գաղտնի հրահանգները իրականացնելու գործում: Ար-
տաքուտ նրանք իբրև թե գործել են տեղահանության օրենքի համա-
ձայն, մինչդեռ այդ գաղտնի հրահանգների իրականացման ժամանակ
նրանք հանդես են բերել անձնական ակտիվ միջոցներ՝ հայերին կոտո-
րելու գործում»⁴⁶:

Տրապիզոնի դատավճռում մանրամասն խոսվում է նաև հայերի
լքյալ գույքի կողոպտման մասին: Տրապիզոնի ոստիկանապետ Նուրի
էֆենդիին իբրև թե հանձնարարված է եղել տեղահանված հայերի լքյալ
գույքի հավաքման, գրանցման և պահպանման հարցը: Մինչդեռ, նրա
հրամանով լքյալ գույքը հափշտակվելով, մատնվել է կատարյալ կորստի:

Գործադրված ծանր հանցագործությունների համար դատարանը վերահիշյալ 170, 171-րդ հոդվածների հիման վրա հեռակա կարգով մահվան է դատապարտել Ջեմալ Ազմի և Նալի բեյերին: Դատարանում ներկա Տրապիզոնի հարկային տեսուչ Մեհմեդ Ալի բեյը դատապարտվում է տասը տարի ժամկետով տաժանակիր աքսորի, իսկ մյուս մեղադրյալները՝ 1—2 տարվա բանտարկության:

Հայտնի է, որ պատերազմի ընթացքում երիտթուրքերը մի շարք վայրերում դատաստան են տեսել նաև արաբների, ասորիների և հատկապես հույների նկատմամբ: Բյույուք Դերեի (Կ. Պոլսի արվարձաններից) ոչ մահմեդական բնակչության տեղահանության ժամանակ հայերի հետ ծանր հալածանքների են ենթարկվել նաև հույները:

1919 թվականի մայիսի 24-ին Բյույուք Դերեի տեղահանությանը վերաբերող դատավճռում նշվում է, որ ավյալ շրջանի ղեկավարները բռնակցության տեղահանության ժամանակ, ոտնահարելով մարդկային ամենատարրական իրավունքները, իրենց անձնական շահերն ու ստորմտադրությունները իրականացնելու համար բնակչությանը տրամադրել են պատրաստության կարճ ժամանակամիջոց, որպեսզի նրանք ստիպված լինեն թողնել իրենց ունեցվածքն ամբողջությամբ և հեռանալ:

Բյույուք Դերեի դատավճռով բոլոր մեղադրյալները դատապարտվում են մի քանի տարի ժամկետներով բանտարկության: Դրանք են՝

- 1 Արզուլ Քերիմ բեյ — Բյույուք Դերեի ոստիկանապետ:
- 2 Ռեֆիկ Հրֆգի բեյ — սալտնիկցի առևտրական:
- 3 Ռիզալի Ջելալ էֆենդի — Բյույուք Դերեի մուխտար:
- 4 Հաֆրզ Մահմուդ էֆենդի — մեծահարուստ առևտրական⁴⁷:

Դեռևս երիտթուրքերի կառավարության պարագլուխների դատավարության ժամանակ կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամ և «Թեշքիլատ-ը մահսուսե»-ի նախագահ Բեհաէդդին Շաքիր բեյը հեռակա կարգով մեղադրվում է արևմտահայության տեղահանության և կոտորածների մտահղացման ու հիմնական կազմակերպիչներից մեկը լինելու ծանր հանցանքով: Բեհաէդդին Շաքիր բեյը և կուսակցության ևարբերդի պատասխանատու քարտուղար Ռեհանելի Նազրմ բեյը իրենց կատարած ծանր հանցագործությունների համար դատապարտվում են ևարբերդի հայերի տեղահանության և կոտորածին վերաբերող 1920 թ. հունվարի 13-ի դատավճռով: Բեհաէդդին Շաքիր բեյը հեռակա կարգով դատապարտվեց մահվան, իսկ Ռեհանելի Նազրմ բեյը՝ 15 տարի տաժանակիր աքսորի: Հետաքրքիր է, որ դատավճռի վերջում դատական ատյանի երեք անդամ-

ներ հատուկ նշում են կատարել, որ Ռեհանելի Նազրմ բեյը նույն աստիճանի հանցագործ է, ինչ Բեհաէդդին Շաքիրը և պահանջել են նույնպես մահավճիռ կայացնել նրա նկատմամբ:

Այսպիսով, դատավարության նյութերը որոշակի պատկերացում են տալիս արևմտահայության տեղահանության և կոտորածների կազմակերպման ու իրագործման մասին: Դատավարությունը իրականում շուտեց և չէր էլ կարող լուծել մեկուկես միլիոնից ավելի նահատակված հայերի արյան և միլիարդների հասնող լքյալ գույքի նյութական արժեքի հատուցումը: Հայ ժողովուրդը զրկվեց իր բնօրբանից՝ Արևմտյան Հայաստանից:

Դատավորները, իհարկե, ոչ բոլոր դեպքերում ցուցաբերեցին անհրաժեշտ հետևողականություն: Նրանցից շատերը, կապված լինելով երիտթուրքերի հետ, հաճախ հակված էին շտրանալ կատարված փաստերի մեջ և շնորհունել խիստ որոշումներ: Դատաքննության ընթացքում թույլ են տրվել թերացումներ: Օրինակ՝ շրջանային պատասխանատու քարտուղարների դատավարությունը տեղի է ունեցել 1919 թ. հունիս ամսին, մինչդեռ դատավճիռը ձգձգվելով հաստատվել է 1920 թ. հունվարին: Եթե հեռակա կարգով դատի տրված մեղադրյալների նկատմամբ մահվան դատավճիռ կայացնելու խնդրում տարակուսանք չի առաջանում, ապա ներկա գտնվող հանցագործների հանդեպ պատիժ սահմանելու հարցում հանդես է բերվել ավելորդ հանդուրժողականություն:

Այդ օրերին իթթիհատականները զանազան նենգ որոգայթներ են լարում խանգարելու համար դատավարության բնականոն ընթացքը: Հատկապես շանացի և ևզգել ռազմական ատյանի անդամների վրա՝ թեթևացնելու մեղադրյալների հանցանքը: Կ. Պոլսում լույս են տեսնում մի քանի կեղծ հրապարակումներ, որոնց հեղինակները փորձում են ապացուցել, որ հայերն են իբրև բռնություններ գործադրել թուրքերի նկատմամբ⁴⁸:

Կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամների և երիտթուրքական պետական գործիչների գատավարության վերջում, գլխավոր գատախազի օգնական Ռեշադ բեյը իր ընդարձակ ելույթում քաղաքական նենգ նպատակներով կանգ է առել հայ-թուրքական հարաբերությունների անցյալի իրադարձությունների վրա, մեղադրել հայերին իրենց ղադատադրական պայքարի համար՝ հայտարարելով, որ «Ֆրանսիական բուրժուական մեծ հեղափոխությունից հետո, երբ Հունաստանը անկախություն ձեռք բերեց, հայերը մի ազատ Հայաստան հիմնելու նպատակով սկսեցին ապստամբական շարժումներ ծավալել օսմանյան պետու-

Քյան ղեմ, առանց մտածելու, որ Օսմանյան կայսրության ոչ մի առարձրում հայերը մահմեդականության հետ համեմատած մեծամասնություն չեն կազմելը⁴⁹, Ռեշադ բեյը դեմագոգիկ կերպով անտեսում է այն հանգամանքը, որ հայերն ապրում էին իրենց հայրենիքում:

Ռեշադ բեյը 1909 թվականի Ադանայի ողբերգական դեպքերը նույնպես հետևանք է համարում հայերի ապստամբական շարժման: Իսկ առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում իբր հայերը թիկունքից սպառնացել են թուրքական բանակի գործողություններին: Այսպիսի կեղծ հայտարարություններից հետո, այնուհանդերձ, Ռեշադ բեյը իր ելույթի վերջում ստիպված խոստովանում է, որ հայերի նկատմամբ գործադրված տեղահանության օրենքը ի շարն է գործադրվել, տեղահանության է ենթարկվել նույնիսկ ռազմաճակատից հեռու գտնվող վիլայեթների հայ բնակչությունը, և գործադրված բռնությունների հետևանքով տեղի է ունեցել այդ ողբերգությունը:

Հարկ է նշել, որ արևմտահայերի բեկորների հալածանքի, բնաջրնշման քաղաքականությունը շարունակվեց նաև հետագայում՝ բնաշլականների վարած ազգայնական շարժման շրջանում: 1919—1922 թվականներին նրանք զանգվածային նոր կոտորածներ կազմակերպեցին Արևմուտյան և Արևելյան Հայաստանում, Կիլիկիայում և Թուրքիայի մի շարք վայրերում, որոնց զոհ գնացին մոտ 250 հազար հայեր:

Մեր օրերում թուրքական կառավարող շրջաններն ու թուրք պատմաբանները համառորեն շարունակում են մերժել արևմտահայության հանդեպ կատարված ցեղասպանությունը և ընդհանրապես ձգտում են գանազան միջոցներով և հակագիտական հրատարակություններով չենգափոխել հայ ժողովրդի պատմությունը: Նրանց կարծիքով «հայ-թուրքական բախումները» իբր առաջ են եկել մեծ պետությունների գործադրած խարդավանքների հետևանքով, որ 1915—1916 թթ. հայերն են բռնություն գործադրել թուրքերի նկատմամբ: Իսկ 1919 թ. Կ. Պոլսում տեղի ունեցած երիտթուրքերի պարագլուխների դատաքննությունը համարում են իթիֆհատականների և իթիլաֆականների միջև գոյություն ունեցող միջկուսակցական սխալալուծության արդյունք⁵⁰:

Հակառակ թուրք կեղծարարների գործադրած շարամիտ ջանքերի, համաշխարհային հասարակական կարծիքը դատապարտել և դատապարտում է հայ ժողովրդի նկատմամբ կատարված հանցագործությունը: Բնականաբար, պատերազմի ավարտից հետո Էրիտրեյի պարագլուխների դատավարությունը խոշոր երևույթ էր արևմտահայության նը-

կատմամբ տեղի ունեցած հալածանքներն ու ցեղասպանությունը համայն մարդկության առաջ բացահայտելու տեսանկյունից:

Դատավարությունների արձանագրություններն ու որոշումները 1919—1920 թթ. շատ քիչ տպաքանակով հրատարակվեցին թուրքական պաշտոնական «Թաքվիմ-ի վեքայի»⁵¹ թերթի հավելվածներում (արաբատա): Բուրբ անվանաթերթերը կրում են հետևյալ խորագիրը. «Նորին մեծություն փադիշահի 1335 թ. (1919) մարտի 8-ի կայսերական հրամանով կազմված ռազմական արտակարգ ատյանի դատավարության արձանագրությունը»: Թերթերի հավելվածների պատճենները պահվում են Հայկական ՍՍՀ Կենտրոնական պետական պատմական արխիվում (Ֆոնդ 450, ցուցակ № 52): Հարկ է երախտագիտությամբ նշել, որ այդ փաստաթղթերը արխիվին է հանձնել Ֆրանսահայ հասարակական գործիչ Ռոժե (Կարպիս) Ջրբաշյանը:

Առայսօր երիտթուրքերի դատավարության նյութերի առանձին մասեր հրատարակվել են Ֆրանսերեն, ռուսերեն և հայերեն լեզուներով: Ֆրանսիացի հեղինակ Ժան-Մարի Կարզոն 1975 թ. հրատարակած իր «Ընդօրինակելի ցեղասպանություն. Հայաստան, 1915»⁵² արժեքավոր աշխատության հավելվածում, թուրքերեն բնագրից պատշաճ մակարդակով թարգմանված՝ բերել է Յոզղաթի, Տրապիզոնի և Խարբերդի հայերի տեղահանության և կոտորածների պատասխանատուների դատավարության վճիռները: Երիտթուրքական կառավարության ղեկավարների և «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամների դատավարության մեղադրական եզրակացության ռուսերեն թարգմանությունը (Ֆրանսերենից) առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ դրվեց ակադեմիկոս Մ. Գ. Ներսիսյանի և պատմ. գիտ. դոկտոր Ռ. Գ. Սահակյանի կազմած «Հայերի գենոցիդը Օսմանյան կայսրության մեջ»⁵³ փաստաթղթերի ժողովածուում, որտեղ որոշ կրճատումներով բերված են նաև Տրապիզոնի և Խարբերդի հայերի տեղահանության ու կոտորածների պատասխանատուների վերաբերյալ կայացված դատավճիռները: Յոզղաթի հայերի տեղահանություն և կոտորածի պատասխանատուների դատավճիռը արևմտահայերեն է թարգմանել Գրիկերը (Գրիգոր Կէրկերյան) «Նողդատի հայասպանութեան վաւերագրական պատմութիւնը»⁵⁴ շահեկան աշխատության մեջ: Գրիկերը բերել է նաև Յոզղաթի դատաքննությանը վերաբերող մի շարք վավերագրական նյութերի թարգմանություններ՝ թուրքերեն բնագրերով: Դատավարությանը վերա-

բերող առանձին նյութերի հայերեն (համառոտագրված) թարգմանությունները՝ 1919—1920 թթ. մամուլից քաղված, բերված են նաև Ջ. Ս. Կիրակոսյանի «Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ»⁵⁵ գրքում:

Ստորև ամբողջությամբ հրապարակվում են բնագրից հայերեն թարգմանված «Միութուն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամների, երիտթուրքական կառավարության ղեկավարների, կուսակցության շրջանային պատասխանատու քարտուղարների, պաշտոնյաների դատաքննության նյութերը, որոնք անլվում են արևմտահայության տեղահանության և կոտորածների հետ: Թարգմանության մեջ չեն ընդգրկված կուսակցության համագումարների, կարգապահական հարցերի, ինչպես նաև պարենային և առևտրի խնդրում տեղի ունեցած շարաշահումներին վերաբերող նյութերը:

Իհարկե, դատաքննության նյութերը ամբողջական չեն, քանի որ հարցաքննությունների բոլոր արձանագրությունները չեն հրապարակվել «Թաքվիմ-ի վերայի»-ի հավելվածներում: Արևմտահայության տեղահանության և կոտորածին վերաբերող վավերագրական նյութերը (հեռագրեր, հրահանգներ, մեղադրյալների նախնական հարցաքննության արձանագրություններ, ակնատեսի վկայություններ և այլն) ամփոփված են եղել ռազմական արտակարգ ատյանի 293 թղթապանակներում⁵⁶: Բնական է, որ դրանց ամբողջական հրատարակումը առավել մանրամասն կբացահայտեր երիտթուրքերի գործադրած վայրագությունները:

Դատավարության նյութերը թարգմանելիս աշխատել ենք հարազատ մնալ բնագրին: Վերջում տրված են անհրաժեշտ ծանոթագրություններ, տերմինների բառարան և դատավարության օսմաներեն բնագրից մի շարք լուսապատճեններ, ինչպես նաև մեղադրական եզրակացության լատինատառ փոխադրությունը:

Ծ Ա Ս Ն Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԿՍՈՍՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՂԵԿԱՎԱՐՆԵՐԻ ԵՎ «ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱՌԱՋԱԳԻՄՈՒԹՅՈՒՆ» ԿՈՄՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ԱՆԳԱՄՆԵՐԻ ԴՍՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՆՈՐԻՆ, ՄԵՍՈՒԹՅՈՒՆ ՓԱԿԵՍԱԻ 1885 Թ. (1919) ՄԱՐՏԻ 8-Ի
ԿԱՅՍԵՐՍԿԱՆ ՀՐԱՄԱՆՈՎ ԿԱԶՄԱՍԻ ՌԱԶՄԱԿԱՆ
ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԱՏՅԱՆԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ:

Նախագահ՝ գեներալ-լեյտենանտ Մուստաֆա Նազըմ փաշա,
անդամներ՝ գեներալ-մայոր Զեքի փաշա,
գեներալ-մայոր Մուստաֆա փաշա,
գեներալ-մայոր Ալի Նազըմ փաշա,
գնդապետ Ռեջեբ Ֆերդի բեյ,
Գերագույն դատախազ՝ Մուստաֆա Նազմի բեյ:

ԱՌԱՋԻՆ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ
1335 ք. (1919), ապրիլի 27, Եփուզաբթի

Դատի տրված ներկա գտնվող մեղադրյալների անունները — Սայիդ Հալիմ փաշա, Խալիլ բեյ, Ահմեդ Նեսիմի բեյ, Իբրահիմ բեյ, [Քյուլչուկ]² Թալաթ բեյ, Ռիզա բեյ, Միզհատ Շյուքրի բեյ, Զիյա Գյոթալի բեյ, Քեմալ բեյ, Զեվադ բեյ, Աթիֆ բեյ:

Հեռակա կարգով դատի տրված մեղադրյալների անունները — Թալաթ էֆենդի, Էնվեր էֆենդի, Զեմալ էֆենդի, զոկա. Նազըմ էֆենդի, զոկա. Բեհաէդդին Շաքիր էֆենդի, զոկա. Ռուզուհի էֆենդի, Ազիզ էֆենդի:

Նախագահ — Զերդ մեծության անունը:
Սայիդ Հալիմ փաշա — Մեհմեդ Սայիդ Հալիմ:
Նախագահ — Հայրանունը:
Սայիդ Հալիմ փաշա — Հալիմ:

Նախագահ — Քանի՞ տարեկան եք:
Սայիդ Հալիմ փաշա — Հիսունվեց:
Նախագահ — Որտե՞ղ եք ծնվել:
Սայիդ Հալիմ փաշա — Կահիրեում:
Նախագահ — Որտե՞ղ եք բնակվում:
Սայիդ Հալիմ փաշա — Ենի Քյոյում:²
Նախագահ — Ի՞նչ կրթություն ունեք:
Սայիդ Հալիմ փաշա — Բարձրագույն:
Նախագահ — Ամուսնացած ե՞ք:
Սայիդ Հալիմ փաշա — Այո՛:
Նախագահ — Նախկինում դատվածություն ունեցել ե՞ք:
Սայիդ Հալիմ փաշա — Ո՛չ:
Նախագահ — Նստե՛ք: Ձերդ յեծություն անունը:
Խալիլ բեյ — Խալիլ:
Նախագահ — Հայրանունը:
Խալիլ բեյ — Սալիհ:
Նախագահ — Քանի՞ տարեկան եք:
Խալիլ բեյ — Քառասունչորս:
Նախագահ — Որտե՞ղ եք ծնվել:
Խալիլ բեյ — Միլաս՝ կասաբալում:
Նախագահ — Որտե՞ղ եք բնակվում:
Խալիլ բեյ — Նըշանթաշում:³
Նախագահ — Ձեր կրթությունը:
Խալիլ բեյ — Բարձրագույն:
Նախագահ — Նախկին և ներկա պաշտոնը:
Խալիլ բեյ — Մեջլիսի նախկին նախագահ:
Նախագահ — Ամուսնացած ե՞ք:
Խալիլ բեյ — Այո՛, ամուսնացած եմ:
Նախագահ — Նստե՛ք: Ձեր անունը:
Անմեդ Նեսիմի բեյ — Անմեդ Նեսիմի:
Նախագահ — Հայրանունը:
Անմեդ Նեսիմի բեյ — Իբրահիմ:
Նախագահ — Քանի՞ տարեկան եք:
Անմեդ Նեսիմի բեյ — Քառասուներեք:
Նախագահ — Որտե՞ղ եք ծնվել:
Անմեդ Նեսիմի բեյ — Հանիալում, Կրեսե[կոզի]:
Նախագահ — Որտե՞ղ եք բնակվում:

Անմեդ Նեսիմի բեյ — Չաղալ-ողլու, Մահմուդի պողոտայում:⁴
Նախագահ — Ձեր կրթությունը:
Անմեդ Նեսիմի բեյ — Բարձրագույն:
Նախագահ — Նախկին և ներկա պաշտոնը:
Անմեդ Նեսիմի բեյ — Արտաքին գործերի մինիստր:
Նախագահ — Նախկինում դատվածություն ունեցել ե՞ք:
Անմեդ Նեսիմի բեյ — Ո՛չ, էֆենդի:
Նախագահ — Նստե՛ք: Ձեր անունը:
Աբիֆ բեյ — Աբիֆ:
Նախագահ — Քանի՞ տարեկան եք:
Աբիֆ բեյ — Երեսունյոթ:
Նախագահ — Որտե՞ղ եք ծնվել:
Աբիֆ բեյ — Չանակկալեում:⁵
Նախագահ — Որտե՞ղ եք բնակվում:
Աբիֆ բեյ — Կազը Քյոյում:⁶
Նախագահ — Նախկին և ներկա պաշտոնը:
Աբիֆ բեյ — Անկարայի նախկին պատգամավոր:
Նախագահ — Կրթությունը:
Աբիֆ բեյ — Բարձրագույն:
Նախագահ — Նախկինում դատվածություն ունեցել ե՞ք:
Աբիֆ բեյ — Ո՛չ, էֆենդի:
Նախագահ — Նստե՛ք: Ձեր անունը:
Իբրահիմ բեյ — Իբրահիմ:
Նախագահ — Հայրանունը:
Իբրահիմ բեյ — Մեհմեդ Սահիր:
Նախագահ — Քանի՞ տարեկան եք:
Իբրահիմ բեյ — Հիսունութ:
Նախագահ — Որտե՞ղ եք ծնվել:
Իբրահիմ բեյ — Սամբուլում:
Նախագահ — Որտե՞ղ եք բնակվում:
Իբրահիմ բեյ — Փաշա-բաղչե, Ինչիր Քյոյում:⁷
Նախագահ — Ձեր կրթությունը:
Իբրահիմ բեյ — Բարձրագույն:
Նախագահ — Նախկինում դատվածություն ունեցել ե՞ք:
Իբրահիմ բեյ — Փող սպառ, չունեմ:
Նախագահ — Նախկին և ներկա պաշտոնը:

Իբրանիմ բեյ — Ավագանի էմ: Նախկինում պետական խորհրդի նախագահ:

Նախագահ — Նստե՛ք: Ձեր անունը:

Քալաաթ բեյ — Քալաաթ:

Նախագահ — Հայրանունը:

Քալաաթ բեյ — Քահիր:

Նախագահ — Քանի՞ տարեկան եք:

Քալաաթ բեյ — Երեսունութ:

Նախագահ — Որտե՞ղ եք ծնվել:

Քալաաթ բեյ — Պեշկիթաշում¹⁰:

Նախագահ — Կրթությունը:

Քալաաթ բեյ — Բարձրագույն:

Նախագահ — Նախկին և ներկա պաշտոնը:

Քալաաթ բեյ — «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամ:

Նախագահ — Նախկինում դատվածություն ունեցել ե՞ք:

Քալաաթ բեյ — Ո՛չ:

Նախագահ — Ձեր ինքնությունը:

Ռիգա բեյ — Իմը հայտնի է: Տրապիզոնի տեղահանության բնթացքում հայտնել էի¹¹:

Նախագահ — Ձեր անունը:

Միդհատ Շյուբրի — Միդհատ Շյուբրի:

Նախագահ — Հայրանունը:

Միդհատ Շյուբրի — Մեհմեդ Շյուբրի:

Նախագահ — Քանի՞ տարեկան եք:

Միդհատ Շյուբրի — Քառասունհինգ:

Նախագահ — Որտե՞ղ եք ծնվել:

Միդհատ Շյուբրի — Սալոնիկում:

Նախագահ — Որտե՞ղ եք բնակվում:

Միդհատ Շյուբրի — Նուրի Օսմանիեյում¹²:

Նախագահ — Նախկին և ներկա պաշտոնը:

Միդհատ Շյուբրի — Եղև, եմ Բուրզուրի նախկին պատգամավոր:

Նախագահ — Նախկինում դատվածություն ունեցել ե՞ք:

Միդհատ Շյուբրի — Ո՛չ, էֆենդի:

Նախագահ — Նստե՛ք: Ձեր անունը:

Ջեվադ բեյ — Ահմեդ Ջեվադ:

Նախագահ — Հայրանունը:

Ջեվադ բեյ — Մուստաֆա:

Նախագահ — Քանի՞ տարեկան եք:

Ջեվադ բեյ — Քառասունյոթ:

Նախագահ — Որտե՞ղ եք ծնվել:

Ջեվադ բեյ — Կազանլըբում¹³:

Նախագահ — Որտե՞ղ եք բնակվում:

Ջեվադ բեյ — Բայազեդի շրջանում¹⁴:

Նախագահ — Ձեր կրթությունը:

Ջեվադ բեյ — Ավարտել եմ հրետանային ուսումնարանը:

Նախագահ — Նախկին և ներկա պաշտոնը:

Ջեվադ բեյ — Նախկինում եղել եմ մայրաքաղաքի պարետը:

Նախագահ — Նախկինում դատվածություն ունեցել ե՞ք:

Ջեվադ բեյ — Ո՛չ, էֆենդի:

Նախագահ — Նստե՛ք: Ձեր անունը:

Զիյա Գյոնալի — Զիյա Գյոնալի:

Նախագահ — Հայրանունը:

Զիյա Գյոնալի — Թեվֆիկ:

Նախագահ — Քանի՞ տարեկան եք:

Զիյա Գյոնալի — Քառասուներեք:

Նախագահ — Որտե՞ղ եք ծնվել:

Զիյա Գյոնալի — Դիարբեքիրում:

Նախագահ — Որտե՞ղ եք բնակվում:

Զիյա Գյոնալի — Զաղալ - օղլույում¹⁵:

Նախագահ — Ձեր կրթությունը:

Զիյա Գյոնալի — Բարձրագույն:

Նախագահ — Նախկին և ներկա պաշտոնը:

Զիյա Գյոնալի — Նախկինում եղել եմ համալսարանի դասախոս:

Նախագահ — Նախկինում դատվածություն ունեցել ե՞ք:

Զիյա Գյոնալի — Այո՛, մի քաղաքական հարցով:

Նախագահ — Ո՞ր դատարանում:

Զիյա Գյոնալի — Քաշ-Քըշլայի¹⁶ դատարանում:

Նախագահ — Նստե՛ք: Ձեր անունը:

Քեմալ բեյ — Քեմալ:

Նախագահ — Հայրանունը:

Քեմալ բեյ — Արիֆ:

Նախագահ — Քանի՞ տարեկան եք:

Քեմալ բեյ — Քառասուն:

- Նախագահ — Որտե՞ղ եք ծնվել:
- Քեմալ բեյ — Ստամբուլում:
- Նախագահ — Որտե՞ղ եք բնակվում:
- Քեմալ բեյ — Նուրի Օսմանիեյում:
- Նախագահ — Ձեր կրթությունը:
- Քեմալ բեյ — Բարձրագույն:
- Նախագահ — Նախկինում դատվածություն ունեցել ե՞ք:
- Քեմալ բեյ — Ո՛չ, էֆենդի:
- Նախագահ — Նախկին և ներկա պաշտոնը:
- Քեմալ բեյ — Եղել եմ պարենավորման նախկին մինիստր:
- Նախագահ — Նստե՛ք: Ձեր անունը:
- Շյուբրի բեյ — Շյուբրի:
- Նախագահ — Հայրանունը:
- Շյուբրի բեյ — Հյուսեյն:
- Նախագահ — Որտե՞ղ եք ծնվել:
- Շյուբրի բեյ — Կաստամոնուում:
- Նախագահ — Քանի՞ տարեկան եք:
- Շյուբրի բեյ — Քառասուներեք:
- Նախագահ — Որտե՞ղ եք ծնվել:
- Շյուբրի բեյ — Շիշլիում¹⁷:
- Նախագահ — Նախկին և ներկա պաշտոնը:
- Շյուբրի բեյ — Նախկինում եղել եմ Հանրակրթական մինիստր:
- Նախագահ — Նախկինում դատվածություն ունեցե՞լ եք:
- Շյուբրի բեյ — Ո՛չ, էֆենդի:

Նախագահ — (Խոսքն ուղղելով քարտուղարին)։ Փախուստի մեջ գրտնրվողներից որևէ մեկը ներկայացնե՞լ է, թե՞ ոչ: Կարգացե՛ք [որոշումը]:

Յ Ր Ո Շ Ո Ւ Մ

«Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի և մեջլիսի գլխավոր խորհրդի փախուստի մեջ գտնվող անդամներից նախկին մեծ վեզիր Թալաթ փաշան, ղեկավարական շարքերից վճարված նախկին ռազմական մինիստր էնվեր էֆենդին, նախկին ծովային մինիստր Ջեմալ էֆենդին, Հանրակրթական նախկին մինիստր դոկտ. Նազըմ բեյը, դոկտ. Բեհաէդդին Շաքիր բեյը, դոկտ. Ռուզուհի բեյը, և նախկին հասարակական անվտանգության տեսուչ Ազիզ բեյը մեղադրը-

վում են [երկիրը] պատերազմի մեջ ներքաշելու, «Թեշվիլաթ-ը մահսուսե»-ի («Հատուկ կազմակերպություն») հետ սերտ առնչություն ունենալու և այլ հանցագործություններ կատարելու համար: Դատարան ներկայանալու համար քրեական օրենսգրքի 371-րդ հոդվածի համաձայն, նախագահության կողմից հատկացվել էր 10 օր: Այդ ընթացքում շնորհայանալու դեպքում նրանք համարվում են օրինազանցներ, և դատավարությունը նրանց նկատմամբ ընթանալու է հեռակա կարգով: Այսպիսով, նըրանք, շնորհայանալով դատավարության, զրկվում են քաղաքացիական իրավունքից՝ ունեցվածքի բռնագրավումով, և այդ կապակցությամբ նըրանք երբեք իրավունք չունեն դատական հայց ներկայացնելու: Դատական պրոցեսի ընթացքում մեղադրյալների թաքստոցները իմացողները պետք է հայտնեն դատարանին, իսկ արգարդատության պաշտոնակատարները պարտավոր են անհապաղ ձերբակալելու նրանց: Դիտավոր դատախազության կողմից վերոհիշյալներին կալանքի տակ առնելը և ունեցվածքի բռնագրավումը բխում է քրեական օրենսգրքի 372 հոդվածից:

- Գլխավոր դատախազ Մուստաֆա Նազմի բեյ — Նշե՛ք ամսաթիվը:
- Դատական քարտուղար — Ապրիլի 14:
- Գլխավոր դատախազ — Առայսօր չեն ներկայացել, ուստի պահանջում եմ նրանց գատել հեռակա կարգով:
- Նախագահ — Նորին մեծություն Սաչիդ Հալիմ փաշա՛, Ջելալեդդին Արիֆ և Հասան Հայրի բեյերը ձեր դատապաշտպաններն են:
- Սաչիդ Հալիմ փաշա — Այո՛, էֆենդի:
- Նախագահ — Շատ լավ: Խալիլ բեյ-էֆենդի, էսադ և Քյազիմ բեյերը, ինչպես նաև Թահսին էֆենդին ձեր դատապաշտպաններն են:
- Նաչիլ բեյ — Այո՛, էֆենդի:
- Նախագահ — Ահմեդ Նեսիմի բեյ՛յ, Շաքի և էսադ Մուհիթ բեյերը ձեր դատապաշտպաններն են:
- Ահմեդ Նեսիմի բեյ — Այո՛, էֆենդի:
- Նախագահ — Հանրակրթության նախկին մինիստր Շյուբրի բեյ էֆենդի՛. Սադեդդին Ֆերիզ բեյը ձեր դատապաշտպանն է՛:
- Շյուբրի բեյ — Այո՛, էֆենդի:
- Նախագահ — Էբրահիմ բեյ էֆենդի՛. դուք ո՛ւմ եք դատապաշտպան ընտրել:
- Էբրահիմ բեյ — Մահիր, Յուսուֆ, Ջեմալ և Կադրի բեյերին:
- Նախագահ — Քեմալ բեյ՛յ, Սադեդդին, էմին Ազիլ, Ահմեդ Ռամիզ և Հասան Հայրի բեյերը ձեր դատապաշտպաններն են:

Միդևատ Շյուբրի բեյ — Այո՛, ինչպես նաև Սաղեղդին Ֆերիդ և Ռամիդ բեյերը:

Նախագահ — Այստեղ նրանց անունները չկան, ուրեմն՝ նրանք ևս ձեր բառապաշարում չեն:

Միդևատ Շյուբրի բեյ — Այո՛, էֆենդի:

Նախագահ — Ձիյա Գյոբալի բեյ՝ Հայդար Ռիֆաթ և Իսմայիլ Քեփիկ բեյերը ձեր գաղափարներն են:

Ձիյա Գյոբալի — Այո՛, էֆենդի:

Նախագահ — Փաստաբան էֆենդինե՛ր. ուղղման ատյաններում, ավելի ճիշտ ուղղման արտակարգ ատյաններում մեղադրյալների պաշտպանությունը դյուրացնելու կամ անհրաժեշտության դեպքում նրանց օժանդակելու համար օրենքը երբևէ չի ստիպել և ընդհանրապես անհրաժեշտ էլ չի եղել դատավարության ընթացքում գաղափարներին ներկայությունը: Այնպես որ, այս դատավարության բացարձակ արդար և անշահախնդիր ընթացքը վիսպակոչելու համար ուղղման ատյանը թույլատրեց, որ այն ընթանա դանբաց: Այնուհանդերձ, ստիպված ենք ձեզ զգուշացնելու, որ այս թույլտվությունը չլարաշահեք և մինչև հարցաքննության ավարտը հակառակ օրենքի օրենք միջամտություն չկատարեք և բացարձակ լուռ մնալով՝ ունկնդրեք:

(Գիմելով դատական քարտուղարին)

— Խնդրեմ կարդացեք մեղադրական եզրակացությունը:

(Մեղադրական եզրակացությունը ընթերցում է դատական քարտուղար Շեֆիք բեյը):

ՄԵԼԱԿՐԱԿԱՆ ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

Մանրամասն քննարկեցինք հարցաքննության վերաբերող փաստաթղթերը, ինչպես նաև ուղղման ատյանի գլխավոր դատախազության վերոհիշյալ որոշումը, որը վերաբերում է լուծարքի ենթարկված «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության նախագահ՝ Սալիդ Հալիմ փաշայի, Մեզլիսի գլխավոր խորհրդի անդամներ Քալաթի, Ջեմալի, Իբրահիմի, Շյուբրիի, Խալիլի, Ահմեդ Նեսիմիի, կուսակցության գլխավոր քարտուղար Միդևատ Շյուբրիի, կենտրոնական կոմիտեի անդամներ՝ Ստամբուլի պատգամավոր Քեմալի, Ձիյա Գյոբալիի, դոկտ. Ռուզուհիի, Քյուչուկ Քալաթիի, ինչպես նաև նույն կոմիտեի անդամներ և «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի ղեկավարներ զոկտ. Բեհհեդդին Շաքիրի, դոկտ. Նազըմի, Ռիզայի և նույն կազմակերպության գործադիր կոմիտեի անդամներ՝ Նախ-

կին հասարակական անվտանգության տնօրեն Ազիզ բեյի և մայրաքաղաքի նախկին պարետ Ջեմալ բեյի դատաքննությունը:

Գատական փաստաթղթերը վկայում են, որ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեն միաժամանակ բաղկացած է եղել երկու հատուկ կազմակերպություններից, որոնցից մեկը գործել է հրապարակայնորեն՝ կուսակցության ներքին կանոնադրության և ծրագրի համաձայն, իսկ մյուսը գործել է ընդհատակյա և գաղտնի հրահանգներով: Փաստերը, որոնք հաստատում են այդ կոմիտեի վերոհիշյալ ազդեցիկ ղեկավարների պատասխանատվությունը, վկայում են, որ կոմիտեն, նրա իրավական դեմքը, մեղադրվում է օրինականության, շարաշահումների և մի շարք կոտորածներ կատարելու հանցանքով: Ստորև բերված փաստարկները լիովին ապացուցում են նրանց գործադրած հանցագործությունների շարքը:

Անցած 1330 (1914) թվականի հուլիսին կուսակցության ազդեցիկ ղեկավարների, այդ թվում ներկայումս գինվորական շարքերից վտարված, փախուստի մեջ գտնվող էնվերի, Ջեմալի, Քալաթի և մյուս գործընկերների մասնակցությամբ տեղի ունեցած խորհրդակցությունից անմիջապես հետո, երբ պատերազմ հայտարարվեց, նրանք ձգտեցին օգտագործել այն առիթը, որ Եվրոպան զբաղված է համաշխարհային պատերազմով և աշխատանքին ահարկեցությամբ, բռնի ուժով լուծել այնպիսի հարցեր, որոնք կարելի էր հարթել հանվարտորեն, արդար և առողջ բանականությամբ: Այդպիսով, իրենց ճակատագրական գործունեությամբ ստեղծեցին անվերջ խռովահույզ վիճակ՝ խիստ ծանրացնելով ժողովրդի կացությունը:

Արտաքուստ նրանք այնպես էին ձևացնում, թե իբր պաշքարում են ազգային շահերի համար, մինչդեռ իրականում հետապնդում էին միայն իրենց անձնական շահը և պատերազմի հետ կապված ծանր հոգսեր ստեղծելով՝ աշխատում էին լուծել ժողովրդին: Իրենց նենգ դիտավորությունները իրականացնելու համար նրանք ի վերջո կարողացան երկիրը ներքաշել համաշխարհային պատերազմի մեջ: Ռազմական գործողությունների ընթացքում, իրենց գաղտնի ծրագրերը իրականացնելու համար, սկսեցին աշխուժացնել գաղտնի կոմիտեի գործունեությունը: Այսպես, հանցագործներին բանտերից ազատ արձակելով, ստեղծվեց «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ն, որն իր գաղտնի հրամաններն ու հրահանգներն ստանում էր Ստամբուլում ստեղծված հատուկ կոմիտեից, որի կազմի մեջ մտնում էին հասարակական անվտանգության տնօրեն Ազիզ բեյը, կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամներ Աթիֆ և դոկտ. Նազըմ բեյերը: Կոմի-

տեղի որոշումները հաստատվում և կյանքի էին կոչվում ռազմական շտաբի կամ Ստամբուլի պարես Զեվադ բեյի կողմից:

[«Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի] գործակալներին և ընդհանրապես նրա գործունեության շրջաններն առաքվում էին հսկայական գումարներ:

Դոկտ. Բեհաէդդին Շաքիրը «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի ղեկավարներին տվել էր ծածկագրի բանալին, տրամադրել ավտոմեքենաներ, դրամական մեծ գումարներ և այլ անհրաժեշտ զինամթերք: Այս ձևով նա սկսել էր գաղտնապես իրագործել «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության ծրագրերը:

Առանձին շրջաններ ուղարկված այս կազմակերպության գործակալներից մի բանիսը, իրենց ղեկավարների ցուցմունքներով, ինչպես նաև «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության այլ վայրերի կոմիտեների ներկայացուցիչներն ու պետական պաշտոնյաները, իբրև թե կուսակցության հրամանները կատարելու մղումով, կամ էլ որոշ մարդկանց գործադրած հարկադրանքի ներքո, առանց ազգի և հավատքի խտրականության, սկսեցին ժողովրդին կոտորել, կոզոպաել, ունեցվածքը այրել և շատերին տանջամահ անել: Չնայած որ հնարեկամ սլաքը հիմնականում ուղղված էր հայերի դեմ, այնուհանդերձ տուժեցին նաև [կայսրության] այլ տարրերն ու մեծ թվով թուրքերը:

Ներկա հետաքննության ղյխավոր հարցն այն է, որ հայերի տեղահանությունը ընթացքում, տարբեր ժամանակներում և զանազան վայրերում տեղի ունեցած հանցագործությունները և հատկապես լուրաբանչյուր հանցագործության նկատմամբ օրհնքի հիման վրա կատարված քննությունները ցույց են տալիս, որ դրանք ոչ թե սահմանափակ կամ տեղական բրնույթ են ունեցել, այլ կանխամտածված իրականացվել են վերահիշյալ անձերից բաղկացած և միասնական ուժ հանդիսացող «հատուկ կենտրոնի» քանավոր հրահանգներով և գաղտնի հրամաններով: Դրավոր ապացույցների, փաստաթղթերի և հավաստի վկայությունների հետաքննության արդյունքը հետևյալն էր: «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության ղեկավարների կողմից սկզբնական շրջանում պատերազմական գործողություններին մասնակցելու համար ստեղծված «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ն, ինչպես պարզ երևում է մեզագրական փաստաթղթերից, բացառապես գաղտնի բնույթ էր կրում, և նրա բուն նպատակը հանցագործ արարքներ կատարելն էր: Այդ գաղտնի ցանցը ղեկավարում էին կենտրոնական կոմիտեի անդամներ՝ դոկտ. Նազըմը, Բեհաէդդին Շաքիրը, Աթիֆը, Ռիզան և հասարակական անվտանգության նախկին տնօրեն Ազիզ բեյը: Սրանցից Բեհաէդդին Շաքիր բեյի կենտրոնը էրգրում բազաքն էր, որտեղից նա ղե-

կավարում էր արևելյան վիլայեթները ուժերը: Ազիզ, Աթիֆ և Նազըմ բեյերը գործում էին Ստամբուլում, որոնց արարքները հաստատում և կյանքի էր կոչում մայրաքաղաքի պարես Զեվադ բեյը: Բեհաէդդին Շաքիր բեյին ուղղված № 150 գաղտնի կարգադրությունը բովանդակում է հետևյալը. «Կոմիտեն պահանջում է, որպեսզի գալաթացի հայերը պատժվի: Ավանդադրված դրամը վերցվելու է փոստատնից և անհրաժեշտության դեպքում բաժանվելու է բնակչությանը» (տե՛ս գործ № 10, փաստաթուղթ № 1)¹⁹:

Այս փաստաթուղթը ստորագրել են Ազիզ, Աթիֆ և Նազըմ բեյերը և վավերացված է Զեվադի ստորագրությամբ: Ներքևում գրված է նաև «Դըր-դապատնաւը՝ խարգավանք. դրամ հավաքելն է»: Վերահիշյալ կարգադրության հետ ուղարկված է նաև մի ծածկագիր հեռագիր «Ա. Զեվադ» ստորագրությամբ, որտեղ ասված է. «Արդվին, Բեհաէդդին Շաքիր բեյին, վերժանել անձամբ»:

Խալիլ, Նազըմ, Աթիֆ և Ազիզ բեյերի ստորագրություններով Միզհատ Շյուբրի բեյին ուղղված № 59 գրությունը ցույց է տալիս, որ փախուստի մեջ գտնվող էնվեր բեյի հորեղբայր Խալիլ փաշան, Ստամբուլի պարես եղած ժամանակ, նույնպես ընդգրկված է եղել «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի մեջ, որ տվյալ կազմակերպությունը ներքին կապ է ունեցել «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության հետ: Այդ ապացուցվում է նաև Խալիլ բեյի Իզմիտի քաղաքազլխին ուղարկած № 67 հեռագրով, որտեղ խոսվում է կալանավորներին բանտից ազատելու, առաջնորդներ նշանակելու և այլ ծրագրերի մասին (տե՛ս գործ № 10, փաստաթուղթ № 4):

1330 (1914) թվականի նոյեմբերի 16-ին Խալիլ բեյի՝ ռազմական գերատեսչությանն ուղղված № 68 գրությունից պարզվում է, որ կործանիչ սարքերը ուղարկված են «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի համար: Այս կազմակերպության վերաբերող թղթապանակներում գտնվում են նաև համանման այլ փաստաթղթեր:

Հետաքննությունից պարզվում է նաև, որ «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ին և կուսակցության կենտրոնական կոմիտեին վերաբերող կարևոր գրությունները մեջտեղից վերացված են: Հավաստի ապացույցները վկայում են նույնպես, որ Թալաթ բեյի պաշտոնանկությունից առաջ ներքին գործերի մինիստրությունից հասարակական անվտանգության նախկին տնօրեն Ազիզ բեյին ուղղված հրահանգներն ու այլ կարևոր թղթակցությունները ետ չեն վերադարձվել (տե՛ս գործ № 31): Պարզվում է նաև, որ կուսակցության կենտրոնական կոմիտեն, դեռևս պատերազմ հայտարարելուց առաջ, նպատակադրված է եղել պատերազմի մեջ մտնելու: Այս պա-

բազան անհերքելիորեն հաստատվում է 1330 (1914) թվականի օգոստոսի 17-ի կուսակցության գլխավոր քարտուղար Միգհատ Շյուքրի բեյի ստորագրությունը կրող գրությունից, որը էրզրումի քաղաքագլխի միջոցով հանձնվել է Քեհաշեղին Շաքիր բեյին:

Դիարբեքրում տեղի ունեցած խռչանքումներն ու կոտորածները տեղի են ունեցել փախուստի մեջ գտնվող Քալաաթ բեյի դրոմամբ: Այն հաստատվում է [Տեր]-Ջորի մութասարրիֆ Ալի Սուադ բեյի կողմից հիշյալ Քալաաթ բեյին ուղարկված ծածկագիր հեռագրի բովանդակությունից, ուր խոսվում է վալիին և կոմիսար Մեմզուհին իր համհարգի հետ մահապատժի ենթարկելու անհրաժեշտության մասին: Վերծանված պատասխան ծածկագիր հեռագրում կա «ի պահ դնել» նշումը: (Գործ № 8, փաստաթուղթ № 1):

Ներքին գործերի մինիստրության հատուկ գրասենյակի պետ Իհսան բեյը հաստատում է, որ այն ժամանակ, երբ ինքը գտնվելիս է եղել Քիլիսի կայմակամի պաշտոնում, Ստամբուլից Հալեպ գործուղված Աբդուլլահադ Նուրի բեյը հայտարարել է, որ «տեղահամման հիմնական նպատակը [հայերի] ոչնչացումն է» և ավելացրել է նաև, որ ինքն այդ հարցով կապի մեջ մտնելով Քալաաթ բեյի հետ, նրանից ուղղակի ստացել է կոտորածի հրաման, որ նա [Քալաաթը] ձգտել է համոզել իրեն, որ դա՛ է երկրի փրկությունը: (Տե՛ս հարցաքննության փաստաթղթերը, էջ 15):

Բալուի քաղաքագլուխ Մյուֆիդ բեյը 1331 (1915) օկտոբերի 11-ի թվագրությամբ ներքին գործերի մինիստրության ուղարկած ծածկագիր հեռագրով հաղորդել է, որ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության Բրուսայի պատասխանատու քարտուղար դոկտ. Միգհատ բեյը դեռևս Բալուի պատասխանատու քարտուղար եղած ժամանակ, Չանկըրիից դեպի Բալուի մութասարրիֆություն ուղարկած հեռագրով հայտնել է, որ Անկարայի վիլայեթից աքսորված հայերի քնդհանուր թիվը հասել է 61 000-ի, որ այդ տեղահանությունը նպատակահարմար է նախ տեղի մահմեդականների թիվը կայունացնելու, մյուս կողմից էլ, այն հետագայում նպաստավոր կլինի Բալուի համար (գործ № 8, փաստաթուղթ № 2): Այս փաստը վկայում է, որ տեղահանությունը ռազմական կամ կարգապահական միջոցառում չի եղել, այլ այն տեղի է ունեցել զուտ կոմիտեի ցանկությամբ և նախաձեռնությամբ, ինչից և ներշնչվել է Միգհատ բեյը:

Կարճ ժամանակով Չանկըրում գտնվող այս անձը հեռվից շեր կարող տպավորություն ունենալ Անկարայի վիլայեթի բնակչության մասին: Նա սխալ կարծիք ուներ նաև իր վիլայեթի բնակչության մասին: Չանկըրին մտնում է Կաստամունուի մեջ և այդտեղի մահմեդականները շրջակա վայ-

րերում տեղի ունեցող դեպքերին վերաբերվել են ատելությամբ: Նույնիսկ մի օր, մի խումբ մեծամեծներ և ավագանիներ իրենց մյուսքիթի հետ դիմել են քաղաքագլուխ Ռեշիդ փաշային հետևյալ խոսքերով. «Շրջակա վիլայեթներից հայերին իրենց երեխաներով միասին մորթվող անասունների նման քշում են դեպի լեռները և այնտեղ կոտորում: Մենք չենք ուզում, որ մեր վիլայեթում այդպիսի բան կատարվի: Մենք վախենում ենք աստծո ցասումից: Պետությունը ոչ թե դաժանությամբ է կառավարվում, այլ բունականությամբ: Ինչդրո՞ւմ ենք, որպեսզի մեր վիլայեթում այսպիսի կոտորած տեղի չունենա»: Այս անձինք արտասովալի աչքերով հեռացել են քաղաքագլխի մոտից, խոսք առնելով, որ իրենց վիլայեթում նման արարք չկատարվի: (Այս մասին արձանագրված է վկայությունների երկրորդ մասի 15-րդ էջում):

Ստորև բերվում է էրզրումի վիլայեթի վալի Քահսին բեյի 1331 (1915) հուլիսի 15-ի թվագրությամբ ծածկագիր հեռագիրը, ուր խոսվում է «Թեշթիլաթ-ը մահսուսե»-ի և նրա հետ համագործակցող ժանդարմների կողմից հայերի հանդեպ գործադրված բռնությունների և վայրագությունների մասին. «Ցայիք անունով մի լեյտենանտ տիրացել է Արարյանի 4 աղջիկներին, իսկ լեյտենանտ Քյամիլ էֆենդին հափշտակել է 1863 լիբա գումար, 35 բեռ ապրանք և մեծ քանակությամբ գոհարեղեն: Դրանի հափշտակությունը և կանանց հանդեպ գործադրված բռնությունները շափաղանց ամոթալի: և քաջության հետ ոչ մի անշուքյուն չունեցող երևույթներ են: Անհրաժեշտ է այդ վայրագություններին վերջ տալ, հատկապես «Թեշթիլաթ-ը մահսուսե» անվան տակ բոլոր կողմերում զեզբորդ հրոսակներին: Խարբերդի վալին հաղորդում է, որ բոլոր ճանապարհները լի են կանանց և երեխաների դիակներով, որոնց չեն հասցնում թաղելու կամ կլինի, որ մենք պաշտպանենք մեր անցյալի քաջության նկարագիրը»: (Գործ № 8, փաստաթուղթ № 4): Փախուստի մեջ գտնվող Քալաաթ բեյին ուղղված այս հեռագիրը պահվում է մեջլիսի 5-րդ բաժնի թրղթապանակում: Այս հեռագիրը հաստատում է [Տեր]-Ջորի քաղաքագլուխ Ալի Սուադ բեյի վերոհիշյալ ծածկագիր հեռագրում արտահայտված գաղտնի նպատակները:

Ստորև բերվում է էրզրումի «Թեշթիլաթ-ը մահսուսե»-ի նախագահ Քեհաշեղին Շաքիր բեյի ստորագրությամբ Խարբերդի վալի Սաբիթ բեյին և Նազըմ բեյին ուղղված ծածկագիր հեռագրի բովանդակությունը, որի ֆոտոպատճենը գտնվում է № 9 գործում:

«Ծղբայր իմ, մեզ պարզորոշ տեղեկացրե՞ք, այդտեղից ուղարկվող հայերին զտու՞մ եք, թե՛ ոչ: Վտանգավոր մարդկանց, որոնց վտարման

ու արտորի մասին հայտնել եք, ոչնչացնու՞մ եք, թե ճամփու եք գնում: Այս փաստը ցույց է տալիս, որ մինչև այսօր փախուստի մեջ գրտնրվող վերոհիշյալ Ռեանելի նազըմ բելը, այդ ժամանակ «Միուսթյուն և առաջադիմություն» կուսակցության ետրերդի քննիչ-լիազորը լինելով, գաղտնի կապ է ունեցել «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի հետ և ըզբաղվել է հայերի բնաջնջման գործով:

Սամսոնի պատասխանատու քարտուղար Ռյուշդի բեյի ստորագրությամբ «Միուսթյուն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեին ուղղված հեռագիրը, ինչպես նաև Միգհատ Շյուքրի բեյի կողմից «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի ներկայացուցիչ՝ դոկտ. Նազըմին հասցեագրված 1330 (1914) դեկտեմբերի 16-ի թվագրությունը կրող հետևյալ բովանդակությամբ հեռագիրը՝ «55 հոգուց բաղկացած շեթեների 5-րդ խումբը Քուֆան աղայի գլխավորությամբ մոտորային նավով ուղարկվեք», լիովին հաստատում է, որ կուսակցության կոմիտեն կապված է եղել «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի հետ և այլ վայրերում գտնվող նրա մասնաճյուղերը վաղուց ի վեր զբաղված են եղել հրոսակախմբեր պատրաստելու գործով:

«Միուսթյուն և առաջադիմություն» կուսակցության Բալլըբեսիրի քննիչ-լիազոր Մուսայի ստորագրությամբ 1330 (1914) նոյեմբերի 20-ի թվագրությամբ Միգհատ Շյուքրի բեյին և դոկտ. Նազըմին հասցեագրված նամակների բովանդակությունից լիովին բացահայտվում է, որ կուսակցության կենտրոնական կոմիտեն համագործակցել է ներքին գործերի մինիստրության հետ՝ հրոսակախմբեր պատրաստելու գործում:

Կուսակցության Բրուսայի ներկայացուցչի 1330 (1914) թվականի դեկտեմբերի 19-ին կենտրոնական կոմիտեին ուղարկված գրությունը նույնպես հաստատում է, որ բանտերից դուրս բերված հանցագործներն ու ավազակներն ընդգրկվելու են «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի մեջ: Եվ այս կապակցությամբ սկզբնական շրջանում ջանք գործադրվեց միամիտ մարդկանց համոզելու, որ այդ ավազակախմբերը իբրև թե մասնակցելու են պատերազմական գործողություններին: Մինչդեռ վերոհիշյալ ապացույցներն ու բոլոր փաստաթղթերը ցույց են տալիս, որ այդ հրոսակախմբերը ստեղծված էին տեղահանված [հայերի] քաղաքայինները կոտորելու և ոչնչացնելու նպատակով:

Լիովին ապացուցված է, որ այդ կոտորածները տեղի էին ունենում Քալաթ, Էնվեր և Ջեմալ բեյերի անմիջական հրամաններով և գիտությամբ (գործ 11): 1331 (1915) հուլիսի 21-ի թվագրությունը կրող Քալաթ բեյի ծածկագիրը հեռագիրը, որն ուղղված է Դիարբեքիրի, Կար-

բեքի, Ուրֆայի և [Տեք]-Չորի վալիներին և մութասարիֆներին, հրահանգում է ճանապարհներին մնացած դիակները թաղելու, լքյալ գույքը վառելու և ընդհանրապես դիակները ձորերը, գետերը և լճերը շփելու մասին:

Չորրորդ բանակի հրամանատար Ջեմալ բեյի 1331 (1915) հուլիսի 1-ի թվագրությամբ Դիարբեքիրի վալիին ուղղված մի այլ հեռագրից ենթադրվում է, որ Եփրատ գետի հարավային մասում, ջրի երեսին հայտնվող դիակները կարող են ապստամբական²⁰ շարժման ընթացքում սպանված հայեր լինեն, ուստի պահանջվում է, որ դրանք հավաքվեն և թաղվեն իրենց քնակավայրերում (գործ 11, փաստաթուղթ № 3):

Ի պատասխան Ջեմալ բեյին, 1331 (1915) հուլիսի 3-ի թվագրությամբ «անձամբ» նշումը կրող հեռագրում ստված է. «Եփրատը տաքնություն չունի մեր վիայեթի հետ, հավանական է, որ այդ դիակները գալիս են էրզրումի և հարբեքի կողմերից: Այստեղ, ապստամբության ընթացքում սպանվածների դիակները դրվում են ամալի վայրերում գտնվող խոր քարայրները կամ էլ այրվում են: Թաղելը բացառված է»:

[Տեք]-Չորի նախկին մութասարիֆ Ալի Սուադ բեյը հիշյալ լիովան ուղարկվող հայերի ճակատագրի մասին տեղեկություն տալով, նշել է, որ Հալեպի հեռագրական գործակալությունում աշխատող «Թապիր-ի էֆթյար»²¹ թերթի նախկին թղթակից Ակյահ բեյը [Տեք]-Չորի մութասարիֆ Սալիհ Ջեքի բեյի հետ զրուցելիս հարցրել է. «Քո մասին ասում են, որ 10 հազար հալ ես ոչնչացրել, ճի՞շտ է»: Ի պատասխան այդ հարցումի, Ջեքի բեյը պարծենալով ասել է, «Ես նամուս ունեմ, 10 հազարը ի՞նչ է որ, մի քիչ վերև բարձրացիր»։ (տես գործ 6 և 14, փաստաթուղթ № 4, ինչպես նաև գործ 11, փաստաթուղթ № 1):

Խարբեքի վալիի կողմից Մալաթիայի մութասարիֆին ուղարկված ծածկագիրը հեռագրի առաջին մասում հաղորդվում է, որ ճանապարհներին շատ մեծ թվով դիակներ կան, և նրանք կարող են վտանգավոր հետևանքներ ունենալ: Խորհուրդ է տրվում զգուշացնել ներքին գործերի մինիստրությանը, որպեսզի վճռական քայլեր ձեռնարկվի այս հարցը անուշադրության մատնող պաշտոնյաներին պատժելու համար: Նշվում է նաև, որ անհրաժեշտ է մի բանի ազդեցիկ ղեկավարների տրամադրության տակ բավարար թվով ժանդարմներ նշանակել՝ սահմանի ներսում գտնվող բոլոր դիակները թաղելու համար: 1331 (1915) սեպտեմբերի 15-ի թվագրությամբ Ռեշիդի կողմից ներքին գործերի մինիստրությանն ուղարկված ծածկագիրը հեռագրում նշվում է, որ Դիարբեքիրից արտաքսված հայերի թիվը հասնում է հարյուր քսան հազարի, որը ցույց է

տալիս կատարվող գործողության ծավալն ու նշանակությունը (գործ 12, փաստաթուղթ № 1):

Սրբորդ բանակի հրամանատար Մահմուդ Քյամիլի ստորագրությունը կրող հեռագրում նշված է, որ հայերից որևէ մեկին հովանավորող մահմեդականը մահապատժի է ենթարկվելու իր բնակավայրում, և տունն էլ հրդեհվելու է: Եթե հովանավորողը պետական պաշտոնյա լինի, ապա գործից վտարվելով՝ դատվելու է ղինվորական դատարանով: Իսկ եթե ղինվորական լինի, ապա որպես հանցագործ՝ կանգնելու է ուղմական բարձր ատյանի առաջ, (գործ 13, փաստաթուղթ № 1): Այս խստությունները ցույց են տալիս, թե ինչու տվյալ վայրի մահմեդականները և մանր պաշտոնյաները չէին կարողանում տեղի ունեցող դադանությունների առջև առնել:

Տրապիզոնի նախկին պատգամավոր Հաֆրզ Մեհմեդ բեյի տված ցուցմունքից (գործ № 15) բացահայտվում է, թե ինչպես հայերին Սև ծովի ափերին նավ նստեցնելով խեղդամահ են արել: Նույնիսկ այս ողբերգության մասին, երբ ինքը հայտնել է Քալաթ բեյին, վերջինս ոչ մի բայլ չի ձեռնարկել [Տրապիզոնի] վալի Զեմալ Ազմիի նկատմամբ: Այս հանգամանքն առավել ևս ծանրացնում է Քալաթ բեյի հանցագործությունը:

Էրզրումի վալի Մյունիր բեյի 1331 (1915) ղեկտեմբերի 14-ի թվագրությունը կրող ծածկագիր հեռագիրը (գործ № 16) ցույց է տալիս, որ հակառակ նախկին վալի Քահսին բեյի գործադրած ջանքերին, էրզրումից Քրդիի ճանապարհով ուղարկված հայերի քարավանները կոտորածի են ենթարկվել կենտրոնական կոմիտեի անդամ Բեհաէդդին Շաքիր բեյի կազմած հրոսակախմբերի և զերսիմցիների²² կողմից:

Զեմալ Ասաֆ բեյի գրավոր ցուցմունքի մեջ (գործ № 18) նշված է, թե ինչպես տեղահանվածները կոտորածի են ենթարկվել բուրգ Ալոի ավազակախմբի կողմից, որը կազմակերպել էր Զանկերիի կուսակցության նախկին պատասխանատու քարտուղար, այժմ առևտրական Զեմալ Յուզբեյ բեյը: Այս հանգամանքը ևս ցույց է տալիս, թե ինչպես կենտրոնական կոմիտեն այս խնդրում համագործակցել է կուսակցության [չըշանային] ներկայացուցիչների հետ:

Հատկապես ուշադրության արժանի տեղեկություններ կան գնդապետ Խալիլ Ռիշայ բեյի ընդարձակ տեղեկագրում, որը կազմված է որոշակի անուններով և փաստացի վկայությունների հիման վրա (տե՛ս գործ № 2, էջ 1): Այսպես, Անկարայի տեղահանության ընթացքում «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության տեղական ակումբի

վարիչի մոտ ուղարկելով Քայիբ անունով մեկին, կենտրոնական կոմիտեն հրահանգել է, որպեսզի պաշտոնից հեռացվեն ղինվորական առողջապահության հայ ծառայողները: Մեմդուհ Շեվքեթ բեյը և նրա եղբայր Ռաֆետ բեյը, այդ ժամանակամիջոցին Անկարայում լինելով, գործակցել են կենտրոնական կոմիտեի հետ և ձեռք բերել հսկայական կարողություն: Տեղեկագրում նշվում է, թե ինչպես կուսակցության ներկայացուցիչ-քարտուղար Նեջատի բեյը միջամտել է Անկարայի տեղահանության գործին և այդ խնդրում իր եռանդուն մասնակցությունն է ունեցել նաև հիշյալ վիլայեթի նախկին օստիկանապետ մանաստըրցի Բեհաէդդին բեյը:

Այն ժամանակ, երբ տեղի ուղմական դատարանը մեղադրական գործ է հարուցել վերահիշյալ Բեհաէդդին բեյի նկատմամբ, նրան շտապ կանչել են Ստամբուլ: Հակառակ ներքին գործերի մինիստրության ներկայացրած պահանջին, նրան վերաբերող հետաքննության փաստաթղթերը մնացել են տեղում: Հետագայում նրա գործը քննարկվել է ուղմական մինիստրությունում, և այդպիսով վերջինս ազատվել է դատաքննությունից:

Հետաքննության արդյունքների համաձայն, նրանք, ովքեր քննադատել և չեն մասնակցել կատարվող ողբերգություններին, համարվել են հայրենիքի դավաճաններ, իսկ [մանաստըրցի] Բեհաէդդինի նման ակտիվ գործիչներն արժանացել են շափից ավելի հովանավորության: Նույնիսկ ներքին գործերի նախկին մինիստր Քալաթ բեյը հիշյալ [մանաստըրցի] Բեհաէդդին բեյին հատուկ ծանուցագրով ծառայության է ուղարկել արևելյան գործերի օպերատիվ գորախմբի հրամանատար Վեհիբ փաշայի մոտ: Միաժամանակ նա աշխատել է Սամսոնի ուղմական ատյանում, այնուհետև նոր նշանակում ստանալով, մեկնել է անհայտ ուղղությամբ: (Նրա մասին տրված ցուցմունքները գտնվում են վեհիբ փաշային վերաբերող թղթապանակում):

Փաստերը ցույց են տալիս, որ Կաստամոնուի վալի Ռեշիդ փաշան ծածկագիր հեռագիր է ստացել Բեհաէդդին Շաքիր բեյից, ուր նշված է եղել, որ հայերի տեղահանության հարցը խիստ անհրաժեշտություն է (տե՛ս գործ № 2, էջ 13): Իսկ կուսակցության Կաստամոնուի քարտուղար Հասան Ֆեհմի էֆենդին, շնայած, որ իր ժամանակին զգուշացրել է [ներքին գործերի] մինիստրությանը տեղի ունեցող տեղահանության, կոտորածի և այլ վայրագությունների մասին, սակայն նրա գործադրած ջանքերը մնացել են ապարդյուն:

«Միություն և առաջադիմութիւն» կուսակցութեան գումարած մի ժողովում նախագահը թաքրիք է ներկայացրել թալաթ բեյին, որ նրկարագրված են եղել հայերի հանդիպ գործադրված դաժանութիւնները ու կոտորածները, և այս կապակցութեամբ պահանջել է դատաքննութեան ենթարկել կուսակցութեան մի շարք շրջանային պատասխանատու քարտուղարների, այդ թվում զոկա. Ռեշիդին, Զեմալ Ազմիին, Սաբիթին, Մուամմեթին, Աթիֆին և կալանատների ընդհանուր տնօրեն Իրբահիմ բեյին: Մինչդեռ թալաթ բեյը մի կողմ է շարտել այդ թաքրիքը տկնարկելով, որ այն պահվի:

Իզմիրի պատգամավոր Ինսան Օննիկ էֆենդիի շարժումներում նշված է, որ երբ ինքը Իզմիրի «Ապորտինգ կլուբի» մեջ թալաթ բեյին ասել է, որ զոկա. Նազըմը և իր գործընկերներն են իսկական բռնութիւն գործադրողները, թալաթ բեյը պատասխանել է. «Ես այս տեղացիներին մյուսների նման կենթարկեի նույն ճակատագրին» (տե՛ս գործ Ն 3):

Վեհիր փաշայի վկայութեան մեջ (տե՛ս գործ Ն 7, էջ 3) նշվում է, որ հայերի նկատմամբ կատարված վայրագութիւններն ու կոտորածները, նրանց ունեցվածքի թալանն ու կողոպուտը որոշված է եղել «Միութիւն և առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտեի կողմից: Եվ այդ կոտորածների, ինչպես նաև բոլոր գազանութիւնների իրագործման համար, Բեհաէդդին Շաքիր բեյը երրորդ բանակի շրջանում պատրաստել է հատուկ մարդասպաններ և անձամբ ղեկավարել նրանց: Նույնիսկ պետութեան ղեկավարները ենթարկվել են Բեհաէդդին Շաքիրի հրամաններին և հրահանգներին: Երրորդ բանակի կողմից կատարված բոլոր բռնութիւնների, խարդավանքների և բանասարկութիւնների մտահոգացողը նույնպես եղել է Բեհաէդդին Շաքիրը: Նրա կողմից հավաքագրված մարդկանց մի մասը եղել են մահապատժի ենթակա հանցագործներ, իսկ մի մասն էլ՝ արհախում ժանդարմներ... Դրավոր բերված բոլոր ցուցմունքները մեղադրական հավաստի ապացույցներ են՝ ուղղված «Միութիւն և առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտեի և մեջլիսի անդամների դեմ:

Հարցաքննութեան վերաբերող փաստաթղթերի 6-րդ էջում նշված է, որ Սուլեյման Նադիֆ բեյը Բաղդադից դեպի Դիարբեքիրի սահմանամերձ շրջանները գալու ժամանակ դիակների զարշահոտութիւնից փակել է քիթը²³: Երբ Զեմալ փաշան հարցում է կատարել թալաթ բեյին կոնիայի նախկին վալի Զելալ բեյին Հայեպից հեռացվելու մասին, վերջինս պատասխանել է, որ հայկական հարցին վերաբերող իր տեսակետը համընկնում է կենտրոնական կառավարութեան տեսակետի հետ, որ

զոկա. Նազըմի կողմից ուղարկված պատգամավոր Ալի Ռիզայի նշանակման հարցը վճռված է եղել կենտրոնական կոմիտեում մանրամասն քննարկվելուց հետո:

[Զելալ բեյի]²⁴ հեռացման պատճառը այս ձևով բացատրվելուց հետո, երբ [Զեմալ փաշան] այս հարցի վտանգավորութեան մասին Ստամբուլում զգուշացրել է թալաթ բեյին և Նազըմին, նրանք պատասխանել են, որ դա անհրաժեշտ է և օգտակար Դոկա. Նազըմը նույնիսկ ասել է, որ այս նախաձեռնութիւնը վերջնականապես կլուծի արևելյան հարցը:

Հայրի էֆենդին իր վկայութեան մեջ նշում է, որ ինքը ամեն ջանք գործադրել է այդ բոլորը կանխելու, բայց և այնպես տեղահանութեան և կոտորածին հակառակվելու համար իրեն ևս հեռացրել են պաշտոնից (հարցաքննութեան թղթապանակ, էջ 17): Քաղաքացիական հետաքննութեան հանձնաժողովի նախկին տնօրեն Համիդ բեյի տված ցուցմունքից պարզվում է, որ Անկարայի նախկին վալի Մազհար բեյը հեռացվել է պաշտոնից, իսկ Դիարբեքիրի վալին ոչնչացրել է իր երկու կայմահամներին այն բանի համար, որ նրանք դեմ են եղել [հայերի] տեղահանութեանը, ինչպես նաև արարների դեմ գործադրվող բռնութիւններին ու սպանութիւններին:

Հարցաքննութեան վերաբերող թղթապանակի 34, 38, 43 էջերում տրված է ֆինանսների մինիստրութեան եկամուտի բաժնի ընդհանուր տնօրեն Լուիֆի բեյի ցուցմունքը, որը վերաբերում է կուսակցութեան Տրապիզոնի պատասխանատու քարտուղար Նայիլ բեյի գործունեութեանը, ինչպես նաև Տրապիզոնում կատարված ողբերգութեանը և նրա պատասխանատուներին:

Բեհաէդդին Շաքիր բեյի Էրզրումից Անթալիայի մութասարրիֆին ուղարկած ծածկագիրը հեռագրում նշված է. «Էրզրումի, Վանի, Բիթլիսի, Դիարբեքիրի, Սիվասի, Տրապիզոնի շրջաններում ո՛չ մի հայ չի մնացել, բոլորը արտաքսվել են Մոսուլի և [Տեր]-Չորի կողմերը: Իսկ դուք ի՞նչ եք անում Անթալիայում»:

Անթալիայի նախկին մութասարրիֆ Սաբուր Սամի բեյը իր բացատրագրում (հարցաքննութեան թղթապանակ, էջ 44) նշում է, որ այս հեռագրի պատճենը ինքն ուղարկել է թալաթ բեյին, բայց ոչ մի պատասխան չի ստացել: Անկարայի տեղահանութեան և այդ տեղի կուսակցութեան պատասխանատու քարտուղար Նեջատի բեյի մասին Ռադի բեյի տված տեղեկութիւնները բավարար ապացույցներ են այդ ամբաստանութիւնը հաստատելու համար:

Քեհաէզզին Շաքիր բէյը ներքին գործերի մինիստր Քալաաթ բէյի միջոցով ծածկագիր հեռագիր է ուղարկել կենտրոնական կոմիտե: «Քեշ-քիլաթ-ը մահաուսե»-ի փաստաթղթերի թղթապանակներից մեկում հայտնաբերված և 69 համարի տակ վերծանված այդ հեռագրի հակառակ կողմում, որպես պատասխան, գրված է հետևյալը. «Քանի որ խլլես աչդտեդ գործ շունեք, Արդվինից առավել կարևոր մի պաշտոն սփանձնելու համար շտապ շարժվեք դեպի Տրապիզոն: Այստեղից մեկնող Յակուբ Զեմիլ²⁵ բէյը ձեզ կբերի անհրաժեշտ հրահանգն ու առաջադրանքը»:

Այս [հեռագիրը] լիովին հաստատում է նրանց միջև գոյություն ունեցող ներքին կապն ու համագործակցությունը²⁶:

Մեղադրվող մինիստրները հարցաքննության ընթացքում պատճառաբանել են, որ իրենց գործը ըստ պաշտոնավարության լավելու է ոչ թե ուղղմական ատյանում, այլ սահմանադրական սկզբունքով կազմված գերագույն դատարանում: Ավելորդ է բացատրել, որ նրանց կողմից հիշատակված 92-րդ հոդվածը «մինիստրի կամ մինիստրների խորհրդի անդամի պաշտոնավարությանը» վերաբերում է քաղաքական հանցագործություններ: Սահմանադրական օրենսգրքի 33-րդ հոդվածի համաձայն մինիստրներին սովորական հանցագործություն կատարելու կամ մասնակցություն ունենալու դեպքում ոչ մի արտոնությունից օգտվելու իրավունք չի վերապահվում: Նման հանցագործությունները քննելու հարցը մտնում է սովորական դատարանների իրավասության մեջ: Արտակարգ դրություն հայտարարված շրջաններում քաղաքացիական օրենքների և դատարանների փոխարեն իրավասություն են ձեռք բերում ուղղմական ատյանները:

Սպանություններին և բռնագրավումներին վերաբերող հոդվածների հաստատումը մտնում է ուղղմական ատյանի իրավասության մեջ և ըստ մեղադրական եղրակացության բովանդակության, պաշտոնի հարցում ոչ մի վերապահություն չի կատարվելու:

Այսպիսով, մեղադրյալների դատապաշտպանների կողմից առաջ քաշված դատական անիրավասության հարցը վերացվում է: Վերևում բերված փաստերի ու վկայությունների հիման վրա դուրս. Քեհաէզզին Շաքիր, դուրս. Նազրմ, Աթիֆ, Ռիզա, Զեվադ, Աղիզ, էնվեր, Զեմալ և Քալաաթ բէյերը, որպես հանցագործության անմիջական մասնակիցներ՝ մեղադրվում են քրեական օրենսգրքի 45-րդ հոդվածի 1-ին կետով և 171-րդ հոդվածով²⁷: Մայիզ Հալիմ փաշան, Միզհատ Շլուբրի, դուրս. Ռուզուհի, Քյուլչուկ Քալաաթ, Զիյա Գյոբալի, Քեմալ, Ահմեդ Նեսիմի,

Շլուբրի, Իբրահիմ, Խալիլ բէյերը, շնայած որ անմիջական մասնակցություն չեն ունեցել կատարված հանցագործություններին, բայց գիտակցաբար համագործակցելով, անուղղակիորեն մասնակցել են վերոհիշյալ հանցագործություններին, որի համար էլ մեղադրվում են քրեական օրենսգրքի 45-րդ հոդվածի երկրորդ մասով: Մեղադրյալների դատաքննության գործը ներկայացվում է Ստամբուլի կայսերական ուղղմական ատյանին, իսկ մեղադրական փաստաթղթերի մանրամասն հետաքննությունը՝ նույն ատյանի դատախազությանը²⁸:

10 սեպտեմբեր 1337 թ. [1919 թ. ապրիլի 12]:

Նախագահ — «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության անդամներ հանդիսացող այս անձինք ընդհանուր ժողովի և կենտրոնական կոմիտեի որոշմամբ ընթացան սխալ ճանապարհով և, հատկապես, օգտվելով համալսարհային պատերազմի ճգնաժամից, իրենց մոլի նպատակներն ու ահաճ թվացող հարցերը ձգտեցին իրագործել հապճեպորեն և դաժանությամբ: Մշ մի ողջամիտ մարդ չէր կարող համաձայնվել նրանց գործադրած այդ արարքների հետ: Նրանք արտաբուստ ցույց էին տալիս, թե իբր պաշտպանում են աղջային շահերը և ապահովում երկրի ամբողջականությունը, մինչդեռ իրականում իրենց նախաձեռնած գործողություններով մեծ դժվարություններ ստեղծեցին պետության քաղաքականության և տնտեսության ասպարեզում: Այդ ձևով ընդհանուր դուրահավաքի կապակցությամբ բոլոր կողմերում հայտարարված արտակարգ դրությունից օգուտ քաղելով, սկսեցին ժողովրդին բարոյապես ձնշել, բռնություններ գործադրել և մեծ դժվարություններ ստեղծել պետության կառավարման գործում: Խոսքի ազատության նշույն անգամ չէր մնացել: Ժողովրդին հասցված վնասը չափ ու սահման չունեի: Մյուս կողմից, իրենց դիվային ծրագրերը իրականացրին իրենց իսկ կազմակերպած մարդասպան հրոսակախմբերի միջոցով: Գործադրված դաժան արարքները ոչ միայն անշուքություն չունեն օսմանյան օրենքների և կանոնադրությունների հետ, այլև անհամատեղելի են մեր հավատքին²⁹: Բընական է, որ այդ բազում բռնություններն ու վայրագությունները խորատեսություն առաջացրին մարդկանց սրտերում: Արդ, որպես անմիջական մասնակիցներ, դուրս ևս մեծ դեր եք խաղացել այդ հանցագործությունները գործադրելու խնդրում, որի համար էլ մեղադրվում եք: Ուշագիր եղեք, այդ մեղադրանքը բացահայտվելու և ապացուցվելու է դատախազի կողմից (խոսքն ուղղելով դատախազին)՝ խնդրեմ:

Գոտախագ Մուստաֆա Նազմի բեյ — Գատարանում ներկա գտնվող-
ների և բացակաների ամբաստանությունը վերաբերող քրեական հող-
վածները պարզաբանված են մեղադրական եզրակացությունում: Իսկ
մեղադրանքին վերաբերող բոլոր փաստաթղթերն ու վկայություններն
անվանական կարգով դասավորված են թղթապանակների մեջ: Եթե կար-
ծում եմ, որ ավելորդ ժամանակ չվատնելու համար անհրաժեշտություն
չկա այդ բոլորի վրա կրկին կանգ առնելու և այսօրվա համար հշանակ-
ված գատաքննությունը հետաձգելու հաշորդ օրվան: Հարցաքննության
քննաքննում ճշմարտությունը բացահայտվել է կատարելապես: Այնու-
հանդերձ գատաքննության կարևորության և նրա միայն արդարության
վրա հիմնվելու փաստը ապացուցելու նկատառումով ուզում եմ մի քանի
խոսք ևս ավելացնել: Հայտնի է, որ ազգերի համատեղությունը, պե-
տությունների գոյատևումը ուղղակի առնչվում են իրավունքի, արդա-
րության և հավասարության կատարյալ ապահովության հետ: Հետևա-
բար, մի երկրում իրավունքի և արդարության առկայությամբ է պայ-
մանավորված այդ երկրի հասարակական կյանքի գոյատևումը: Այդ
գործոնների բացակայության դեպքում հասարակությունը չի կարող հա-
րատել: Տարիներ ի վեր Օսմանյան կայսրության մեջ տարբեր ազ-
գությունների առկայությունը մեծ դժվարություններ է հարուցել և դժ-
բախտաբար երբեմն նրանք իրար հետ բախվելով, արյունալի էջեր են
արձանագրել նրա պատմության մեջ³⁰: Օսմանյան օրենսդրության, օս-
մանցու խղճին անհարիր այնպիսի հանցագործություններ են տեղի ունե-
ցել, որոնք երբևէ չէին կարող ընդունվել սուլթանության և մեծն խալի-
ֆայության կողմից: Օսմանյան օրենքները, որոնց թարգմանն եմ ես
այսօր, երբևք չեն կարող հանդուրժել և ներել այդ բոլորը: Օսմանյան
տարածքում անպատիժ մնացած հանցագործություններն պատժվելու են
օսմանյան օրենքի համապատասխան հողվածներով: Պիտի հատուցվի
դո՛հ զնացած անմեղ մարդկանց արյունը և արդարություն տենչացող
օսմանյան ժողովուրդներն ի վերջո պիտի հասնեն դրան: Իրականում
օսմանյան տարածքում գտնվող երկրները ծարավի են արդարության:
Գարբի ընթացքում իսլամի բոլոր ավանդույթների աստիճանաբար թու-
լացման հետևանքով այդ երկրները շեն կարողացել ինչպես հարկն է
օգտվել նրա իրավական կանոններից: Իրավունքն ու արդարությունը վե-
րականգնելու ներշնչանքով է, որ մահմեդականները, քրիստոնյաները
և բոլոր ազգություններն ամեն կերպ նեցուկ են կանգնել 1908 թվականի
սահմանադրությանը: Չնայած այն բանին, որ բոլոր մտավորականներն
ու գիտակից մարդիկ իրենց ուժերով շանացին վերահաստատել սահմա-

նադրությունը, ավա՛ղ, արդարության ու իրավունքի պաշտպանության
փոխարեն երկրում ծայր առան անթիվ անհամար վատ երևույթներ,
որոնց հետևանքով էլ օսմանյան ազգությունները սկսեցին իրարից մե-
կուսանալ: Հուստիսար եղան նաև բազմաթիվ հայրենասեր անձինք: Սահ-
մանադրության հռչակումից հետո «Միություն և առաջադիմություն» կու-
սակցության թելադրանքով կատարված սպանությունները, ավերածու-
թյունները, վայրագությունները, շարաշահումները ծանր հետևանքներ
թողեցին ժողովրդի վրա: Օսմանյան պետության համար մեծ աղետ եղան
նաև համաշխարհային պատերազմի ընթացքում տեղի ունեցած արյու-
նահեղություններն ու կատարածները:

Բարբերոսաբար իրականացված կոտորածները, անտրջ շարաշահում-
ները, դժբախտաբար, նույնպես վերադրվում են «Միություն և առաջադի-
մություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեին, նրա պլենումնե-
րին և «Թեջրիլա՛լ-ը մահսուսե»-ի գործունեությանը: Եվ այս անձնավո-
րությունները դուտի են տրված ոչ թե միևնույնի պաշտանում գտնվելու
համար, այլ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության մեջ դե-
կավար դիրք ունենալու և կենտրոնական կոմիտեի անդամ լինելու հան-
դամանքով: Կոտորածների և շարաշահումների հետևանքով օսմանցի-
ների արժանապատվության վրա ընկած արյունոտ հետքերը, օսմանցի-
ների ձախտը մոտած սև բծերը կարելի է ջնջել միմիայն արդարու-
թյան դրշով: Եվ այս ձևով ջնջելու համար նրանց դեմ հայտարարվում է
ջիհատ: Պատժվելու են հանցագործություն կատարած մահմեդական թե
քրիստոնյա անձինք: Գոտախաղությունը չի կոչված միակողմանի հե-
տաքննություն կատարելու: Բոլոր գատախաղությունների նման մենք
ես պատրաստ ենք բողոքները քննարկելու և լսելու տուժած կողմի գան-
դատները: Լինի մահմեդական կամ քրիստոնյա, օսմանցու թախած ար-
յունը անհատույց չի մնալու: Այդ աղետալի բախումների ընթացքում,
մահմեդական սպանող քրիստոնյա օսմանցիների նկատմամբ նույնպես
հետաքննություն եմ կատարելու³¹: Այնպես որ, հանցագործները պատժվելու
են, և արկածախնդրական պատերազմի պատճառով անմեղ մարդկանց
կորցրած արյունը հատուցվելու է այս բարձր ատյանում: Ամբողջ մահմեդա-
կան աշխարհի խալիֆ, օսմանցիների փառիշահ՝ Նորին մեծություն Մեհ-
մեդ խանը³² հաստատակամորեն վճռել է, որ լիովին վերականգնվի իս-
լամի արդարությունը: Նույն նպատակն է հետապնդում նաև ներկայիս
կառավարությունը: Մի խոսքով, օսմանյան ազգությունները խորը վրս-
տահություն են տածում իրենց փառիշահի արդարացի որոշման և այս
Բարձր ատյանի³³ արդարադատ գործունեության նկատմամբ: Համոզ-
ված ենք, որ դատական այս հանձնաժողովը գործադրելու է իր բո-

լոր կարողութունները՝ հիմնվելով միմիայն խղճի և արդարության վրա: Բնական է, որ արդար դատարանի վրա չի կարելի քաղաքական վրեժ-խնդրության նկատառումներով ճնշում գործադրել և կամ վերապահումներ անել: Ո՛չ մի պետություն կամ քաղաքակիրթ ժողովուրդ օսմանյան պետությունից և դատարանից ցայսօր չեն պահանջել և չեն էլ կարող պահանջել, որպեսզի պատժի ենթարկված հանցագործը արդարացի: Մեզանից պահանջվում է հանուն մարդկային իրավունքի պաշտպանության գործադրել արդարադատությունը: Նույնիսկ մեծն խալիֆները հարգանքով դուրս են խոնարհել իսլամի արդարադատության առաջ: Օսմանյան դատարանի և դատավորների առաջ նույն վերաբերմունքը պիտի ունենան նաև մինիստրներն ու վեզիրները:

Մեղադրական եզրակացությունում ցույց տրված և անմիջական իրենց հեղինակությանը կատարված հանցագործությունների համար մեղադրվում են դոկտ. Բնահեղին Շաքիրը, Նազրմը, Աթիֆը, Ռիզան, Ջեվազը, Ազիզը, Էնվերը, Ջեմալը և Քալաթը: Այդ հանցագործություններին անուղղակիորեն մասնակցություն ունենալու համար մեղադրվում են Միդհատ Շյուքրին, դոկտ. Խուզուհին, Քյուլլուկ Քալաթը, Ջիյա Գյոքալիքը, Քեմալ բեյը, Սալիդ Հալիմ փաշան, Ահմեդ Նեսիմին, Շյուքրին, Իբրահիմը և Խալիլը: Օսմանյան արդարադատության հիման վրա պահանջում եմ սրանց ենթարկել դոնբայ դատաքննության:

(Նախագահից ձայն է խնդրում դատապաշտպան Ջելալիզդին Արիֆ բեյը):

Ջելալիզդին Արիֆ բեյ — Տվյալ դատաքննության՝ այս բարձր ատյանի իրավասության մեջ մտնելու հարցը, ըստ օրենքի քննարկելու անհրաժեշտություն է զգացվում: Հայտնի է, որ Սալիդ Հալիմ փաշան, Խալիլ, Նեսիմի, Իբրահիմ և Շյուքրի բեյերը մինիստրներ են եղել նախկին կառավարության մեջ: Եթե ուղադրություն դարձնենք սահմանադրության պետական մինիստրներին վերաբերող 31 և 32-րդ հոդվածներին, ապա կոտենենք, որ մինիստրների և այլ պետական բարձր պաշտոնների հետ առնչվող դատական գործերը քննարկվելու են միմիայն գերագույն դատարանում, իսկ պաշտոնից դուրս իրենց անձին վերաբերող դատական գործերը կարող են լսվել քննաձևուր դատարաններում: Սահմանադրության 23-րդ հոդվածն ասում է. «Յուրաքանչյուր անձի դատական գործը լսվելու է միմիայն օրենքով հաստատված դատարաններում»: Այսպիսով, մինիստրների գործը, օրենքի նշած այդ կետերի համաձայն, պետք է լսվի գերագույն դատարանում³⁴:

Դատախազ՝ Մուստաֆա Նազմի բեյ — [Դատապաշտպանների] կողմից առաջ քաշված պաշտոնի և իրավասության հարցի մասին ես ևս ուզում եմ հայտնել իմ տեսակետը (ձայներ՝ չի լսվում): Այս դատաքննությունը ռազմական ատյանում կամ սահմանադրության մեջ նշված գերագույն դատարանում լսելու հարցը բխում է այդ հանցագործությունները պաշտոնավարության ընթացքում կատարելու կամ չկատարելու հանգամանքից: Ինչպես բացահայտվեց մեղադրական եզրակացությունում, ցույց տրված հանցագործությունները տեղի են ունեցել ոչ թե պաշտոնավարության բերումով, այլ կենտրոնական կոմիտեի, ինչպես նաև նրա պլենումների գործադրած հանցագործություններին մասնակից դառնալու հանգամանքով: Հետևաբար այս դատավարությունը պաշտոնավարության հիման վրա մեկնարանելու խնդիրը բացառված է: Խրմբակային հանցագործության մասնակից դառնալու Իբրահիմ բեյի խընդիրը դեռևս պարզորոշ չէ: Մեզ տեղեկացրին, որ մինիստրների խորհրդից մի շարք փաստաթղթեր հանձնվելու են դատախազությանը: Դատաքննության ընթացքում հանցանքի միմիայն պաշտոնավարության հետ կապ ունենալը եթե հաստատվի, ապա այդ ժամանակ տվյալ կետին ուղադրություն կդարձվի: Այլ դեպքում պաշտոնի և իրավասության հարցը բնավ օրակարգի հարց չի կարող դառնալ, քանի որ առկա փաստերը վկայում են, որ այդ դատավարությունը մտնում է ձեր իրավասության մեջ: Մեղադրական եզրակացությունում փաստերը ցույց են տալիս, որ գործադրված հանցագործություններն անձնական բնույթ են ունեցել: Եթե դատավարության ընթացքում [հարցն] այլ բնույթ ընդունի, ապա այդ հանգամանքը նկատի կառնվի:

Նախագահ — Մենք մեր վճիռը կհայտնենք անհրաժեշտ քննարկումից հետո:

Takvim-i Vekai, 27 Nisan 1335 (1919) № 3540 (dave)

ԵՐԿՐՈՐԿ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՔ

1335 (1919) թ. մայիսի 4

[Առավելույի նախկին պարետ, «Թեշխիլար-ը մահսուսե»-ի անդամ՝ Անեդ Ջելվադ բեյի հարցախնդրությունը]:

Նախագահ — Համաշխարհային պատերազմի ընթացքում կուսակցության կողմից կազմակերպված «Թեշխիլաթ-ը մահսուսե»-ի մեջ որևէ պաշտոն ունեցելու էք:

Ձեվադ բեյ — [1914 թ.] ղեկավարների կեսերին ընդունեցի մայրաքաղաքի պարտի պաշտոնը, դրա հետ առնչվող հրշեջային գունդը և այլ զորամասեր: Ինձ հետ առաջին, որ դրանք ուղղակի մինիստրության հետ կապ ունեցող «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի [զորագնդերն են]:

Նախագահ — Ինչպիսի՞ն էր այդ «Թեշքիլաթ»-ը:
Ձեվադ բեյ — Ես չգիտեմ, թե մինչև իմ ընդունելը այն էր և կազմակերպվել: Սկզբում նրա ղեկավարը Սուլեյման Ասքերի բեյն էր, հետո Խալիլ բեյը նշանակվեց: Նրանից հետո էլ ես ընդունեցի: Ինձ հանձնված ուղղամասերի և օպերատիվ գործողությունների ծրագրերն իրագործելու համար ես միջնորդի դեր էի կատարում ուղղակի մինիստրության պաշտոնատենների միջև: Այդ գործողություններն իրագործելու համար կային բավականաչափ թվով սպաներ, որոնք ծառայում էին դաժաշտ մատնանշողներով: Այդ ժամանակ նրանց շարքերում էին գտնվում նաև զոկտ. Նազրմը, Աթիֆ բեյը և հասարակական անվտանգության տնօրէն Ագիդ բեյը:

Նախագահ — Բացատրություն տվեք «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի մասնաճյուղերի մասին:

Ձեվադ բեյ — Այդ ժամանակ հատկապես դրադված էինք Կովկասի գործերով:

Նախագահ — Քանի՞ մասնաճյուղ կար:

Ձեվադ բեյ — Իմ պաշտոնավարության ընթացքում ղեկավարված էինք միայն կովկասյան գործողություններով և մեկ էլ Տրիպոլիի հարցերով:

Նախագահ — Այն բաժանված էր արդյո՞ք մասնաճյուղերի:

Ձեվադ բեյ — Այո, բաժանված էր և յուրաքանչյուր մասնաճյուղի համար նշանակված էր մի սպա:

Նախագահ — Ի՞նչ պարտականություններ ունեին այդ մասնաճյուղերը:

Ձեվադ բեյ — Մասնաճյուղերի պարտականությունը Կովկասի ներսում մի շարք կամավորական կազմակերպություններ ստեղծելն էր:

Նախագահ — Ո՞ր մասնաճյուղի մասին է խոսքը:

Ձեվադ բեյ — Կովկասի մասնաճյուղի:

Նախագահ — Ինչպե՞ս հասկանալ «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ին հետևում էր մի կազմակերպություն, իսկ ֆինանսական հաշիվներին մի ա՞յլ կազմակերպություն: Բացատրություն տվե՞ք. ֆինանսական հաշիվներին, ռոճիկներին, համազդեասին հետևելը ո՞ր մասնաճյուղերի պարտականության մեջ էր մտնում:

Ձեվադ բեյ — Իրանց համար նշանակված էին մի շարք սպաներ, որոնք հետագայում միացան [ղինվորական] անձնակազմին: Իրկա անունով մեկը հետևում էր Կովկասի «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ին:

Նախագահ — Ես հարցնում եմ կենտրոնական [կոմիտեի] «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի մասին: Ձեր գործընկերներից ովքեր էին գտնվում նրա կազմում:

Ձեվադ բեյ — Մեծարգո փաշա, նրանք անմիջականորեն իմ տրամադրության տակ չէին գտնվում: Պարետային հրամանատարությունը և նրանց ղեկավարությունը տարբեր պաշտոնատեներում էին կատարում իրենց պարտականությունները:

Նախագահ — Միթե՞ նրանց պաշտոնավարությունը ձեր համեմատ տարբեր բնույթ էր կրում:

Ձեվադ բեյ — Այո՞, էֆենդի:

Նախագահ — Որտե՞ղ էր գտնվում ձեր պաշտոնատեղին:

Ձեվադ բեյ — Պարետային հրամանատարությունը գտնվում էր ուղղակի մինիստրությունում:

Նախագահ — Իսկ «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի պաշտոնատեղին որտե՞ղ էր գտնվում:

Ձեվադ բեյ — Նուրի Օսմանիեի կողմերում:

Նախագահ — Այդ գործերով զբաղվող քանի՞ մասնաճյուղ կար այնտեղ:

Ձեվադ բեյ — Արիֆ բեյ անունով մեկը կար, որը հետևում էր միայն Մակեդոնիայի գործերին:

Նախագահ — Բնութագրեք Արիֆ բեյին:

Ձեվադ բեյ — Խոսքը կապիտան Արիֆ բեյի մասին է: Իրկա անունով մի կապիտան կար, որը լայն արտոնություններ ուներ: Կար նաև Մուխտար բեյ անունով մի այլ կապիտան, ինչպես նաև կայմակամ Հյուսամեկողին բեյը:

Նախագահ — Սրանք ի՞նչ պաշտոն ունեին:

Ձեվադ բեյ — Ղեկավարում էին օպերատիվ գործողությունները:

Նախագահ — Քիչ առաջ Ձեր կողմից նշված զոկտ. Նազրմ բեյը և նրա գործընկերները ի՞նչ պարտականություն ունեին:

Ձեվադ բեյ — Նրանք ընդգրկված էին կամավորներ հավաքագրելու գործին: Դրա համար էլ գտնվում էին այնտեղ:

Նախագահ — Նրանք ի՞նչ կապ ունեին ձեզ հետ:

Ձեվադ բեյ — Ոչ մի կապ, էֆենդի:

Նախագահ — Եթե ոչ մի կապ չունենին, ինչու՞ էին ձեզ մոտ գտնվում:
Զեվադ բեյ — Նրանք մեզ մոտ չէին գտնվում:

Նախագահ — Այսինքն ձեր պաշտոնատեղիում:
Զեվադ բեյ — Նրանք «Թեշվիլաթ-ը մահսուսե»-ի պաշտոնատանն էին գտնվում:

Նախագահ — Դուք այնտեղ չէի՞ք լինում:

Զեվադ բեյ — Ես հազվադեպ էի այնտեղ լինում:

Նախագահ — Գնալ-գալու ժամանակ ձեզ հետ չէի՞ն տեսակցում:

Զեվադ բեյ — Տեսակցում էին:

Նախագահ — Ի՞նչ հարցերի կապակցությամբ:

Զեվադ բեյ — Մի շարք անձեր և կամ կամավոր ջոկատներ կովկաս ուղարկելու համար:

Նախագահ — Այդ անձերը, զինվորական շինելով հանդերձ, ինչ-պե՞ս էին ղեկավարում այդ գործերը:

Զեվադ բեյ — Հավանական է, զինվորական անձնակազմի հետ կապ չունեցող կամավորներ հավաքագրելու խնդրով:

Նախագահ — Այդ կապակցությամբ գրավոր հրահանգ կա՞ր:

Զեվադ բեյ — Ես նրանց էի հաղորդում ռազմական մինիստրություն-ինից ստացված հրամանի այն մասերը, որոնք վերաբերվում էին իրենց:
Նախագահ — Հատուկ հրահանգ չկար, այդպես չէ՞:

Զեվադ բեյ — Ես նրանց էի հաղորդում ռազմական մինիստրու-թյան օպերատիվ գործողությունների մասնաճյուղից և զխավոր շտա-բից ստացված հրամանները:

Նախագահ — Ու՞մ էիք հաղորդում այդ հրամանները:

Զեվադ բեյ — Այդ հրամանները տրվում էին պարետային հրամա-նատարության անունով: Պարետային հրամանատարության միջոցով էլ մի օրինակ ուղարկվում էր նրանց:

Նախագահ — Ու՞մ էր ուղարկվում:

Զեվադ բեյ — «Թեշվիլաթ-ը մահսուսե»-ին:

Նախագահ — «Թեշվիլաթ-ը մահսուսե»-ի որևէ մասնաճյուղի՞ն:

Զեվադ բեյ — Ո՛չ, էֆենդի, «Թեշվիլաթ-ը մահսուսե»-ի գրասենյա-կին: Նրանք ևս փաստաթղթեր, թղթապանակներ ունեին և ընդունում էին այդ հրամանագրերը: Երբեմն մի շարք վավերագրեր ետ էին վերա-դարձնում, երբեմն էլ պահանջում որոշ վավերագրերի պատճենները:

Նախագահ — «Թեշվիլաթ-ը մահսուսե»-ի մեջ ցուցակագրվածները զինվորականության հետ որևէ առնչություն ունեի՞ն:

Զեվադ բեյ — Օպերատիվ գործողությունների [կենտրոնից] նշա-նակված սպաներ կային:

Նախագահ — Սպաներից բացի զինվոր կա՞ր:

Զեվադ բեյ — Մի խումբ զինվորներ կային, որոնք ծառայում էին վարձատրությամբ:

Նախագահ — Նրանք ի՞նչ առնչություն ունեին զինվորական [պար-տադիր] ծառայության հետ:

Զեվադ բեյ — Ստացված հրամանի համաձայն ծառայության էին վերցնում զինվորականության հետ առնչություն չունեցող մարդկանց:

Նախագահ — Ո՞վ էր հոգում նրանց սնունդը, համազգեստը և զի-նամթերքի ծախսերը:

Զեվադ բեյ — Մեզ մոտ գտնվողները զոնապահ և սահմանափակ թվով ծառաներ էին:

Նախագահ — Ծակատ գնացողների զինումը և ռազմամթերքով ապահովումը ձեր միջոցով է՞ր կատարվում:

Զեվադ բեյ — Նրանց կարիքների ապահովումը մասամբ կատա-րում էինք մենք, անհրաժեշտ պաշտոնատեղիներ դիմելու միջոցով:

Նախագահ — Իսկ մյուս մասը ինչպե՞ս էր կատարվում:

Զեվադ բեյ — Մի շարք սովորական գործողությունները իրենք էին կատարում:

Նախագահ — Դուք ասացիք մասամբ: Իմ հարցը վերաբերում է ուտելիքին, հագնելիքին և զինամթերքին: Այդ ծախսերը ո՞վ էր հոգում:

Զեվադ բեյ — Էֆենդի, բոլորն էլ այնտեղից էր կատարվում³⁶:

Նախագահ — Այս խնդրի հետ առնչվող [մարդկանց] ի՞նչ միջոց-ներով էիք ուղարկում:

Զեվադ բեյ — Կամավորների ջոկատը կազմակերպվելուց հետո, ռազմական մինիստրության հրահանգի համաձայն, ենթարկվում էր բանակի: Երամանատարությանը: Իմ պաշտոնավարությունից առաջ մի բանի խմբեր գնացել էին կովկաս: Իսկ պաշտոնավարության ընթաց-քում նրանք գնում էին բանակի հրամանատարության կարգադրությամբ:
Նախագահ — (...)³⁷:

Զեվադ բեյ — Սպաների և զինվորների համար մի դավթար կազմ-վելով՝ հանձնվում էր իրենց: Իջևանատներում նրանց ապահովում էին ուտելիքով: Այնուհետև անցնում էին բանակի շարքերը: Միայն թե զինվորական ծառայության հետ առնչություն չունեցողների ընտանիք-ներին այստեղ ուժիկ էր հատկացվում: Սրանց մի մասն էլ զինապարտ-

ների նման վերցվում էին ծառայության, բայց վարձատրվում էին իրենց պաշտոնատեղիներին:

Նախագահ — Մրանց ընդհանուր թիվը միշտ չէ, որ որոշակի է եղել: Այդ մասին ձեռնարկություն տալիս էի՞ն, թե ոչ:

Ձեզ պատիվ է — Ոչ, էֆենդի, թղթագանակներում բազմաթիվ հրամաններ կան այն մասին, որ [այդ խմբերը] գնալուց հետո բոլորովին թղթակցություն չունենան այստեղի հետ: Նույնիսկ հրահանգ էր եղել, որ կոշիկ և այլ անհրաժեշտ իրերը ստանան բանակից:

Նախագահ — Իրենց կատարած գործունեության մասին տեղեկություն տալիս էի՞ն, թե ոչ:

Ձեզ պատիվ է — Ոչ:

Նախագահ — «Թեշքիլաթ»-ի հրամանատարների նշանակումը այստեղ է՞ր կատարվում:

Ձեզ պատիվ է — Իմ պաշտոնավարության ընթացքում մեկնող ջոկատների հրամանատարները այստեղից էին նշանակվում:

Նախագահ — Կարող է՞ր պատահել, որ այդ հրամանատարները փոփոխության ենթարկվեին իրենց գտնված վայրերում:

Ձեզ պատիվ է — Նկատի ունենալով, որ նրանք իրենց պարտականությունները կատարելու էին բանակի շարքերում, [հրամանատարները] նշանակվում էին այստեղից:

Նախագահ — Ռազմաճակատներում գտնվող «Թեշքիլաթ»-ը մահսուսե՞ր ջոկատները, բացառապես բանակի հրամանատարությանն էի՞ն ենթարկվում:

Ձեզ պատիվ է — Անկասկած, էֆենդի, նրանք մտնում էին բանակի անձնակազմի մեջ: Մինչև այսօր էլ նրանց մի մասը գտնվում է այդ գործազնգերում: Նրանց կազմը համալրվում էր ղինվորներով, բանակի հրամանատարության կողմից, և այդ ձևով էլ շարունակում էին ծառայությունը:

Նախագահ — Ասում են, որ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամներից մի քանիսը՝⁸⁸ այդ ջոկատների ղլուխն անցած, որոշակի գործողություններ են ծավալել: Ընդհատ է:

Ձեզ պատիվ է — Դա տեղի չի ունեցել իմ պաշտոնավարության ընթացքում: Տվյալ ժամանակ ես գտնվում էի Եվրոպայում: Դա տեղի է ունեցել իմ բացակայության ժամանակ:

Նախագահ — Որքա՞ն ժամանակ պաշտոնավարեցիք: Ե՞րբ հեռացար պաշտոնից:

Ձեզ պատիվ է — Պաշտոնի անցա 1330 [1914] թվականի դեկտեմբերի սկզբին, իսկ 1334 [1918] թվականի վերջերին թողեցի մայրաքաղաքի պարետի հրամանատարությունը:

Նախագահ — Եվրոպայում եղաք:

Ձեզ պատիվ է — Այո՞, ընդհանուր գորահավաքի ընթացքում գտնվում էի Եվրոպայում: 1330 թ. դեկտեմբերին նշանակվեցի մայրաքաղաքի պարետ:

Նախագահ — Ձեզանից առաջ ո՞վ էր ղեկավարում «Թեշքիլաթ»-ը մահսուսե՞ր:

Ձեզ պատիվ է — Ինձանից առաջ մայրաքաղաքի պարետը նախկին բնակիչն էր: Այդ ժամանակ...

Նախագահ — Խալիլ բեյի ղեկավարության ժամանակ:

Ձեզ պատիվ է — Այո՞, էֆենդի:

Նախագահ — Այդ «Թեշքիլաթ»-ը ղինվորական հրամանատարության կողմից էր ստեղծվել:

Ձեզ պատիվ է — Մի ժամանակ այն ստեղծվեց ռազմական մինիստրությունում:

Նախագահ — [կուսակցության] կենտրոնական կոմիտեն ի՞նչ ձևով է օժանդակել այդ «Թեշքիլաթ»-ին:

Ձեզ պատիվ է — Ես չեմ հիշում, թե կենտրոնական կոմիտեն ի՞նչ օժանդակություն է ցույց տվել: Մեծարգո փաշա, կենտրոնական կոմիտեն ոչ մի օժանդակություն ցույց չի տվել:

Նախագահ — Այդ դեպքում ի՞նչ դրդապատճառներով են դու կուսակցում բնակիչը և մյուսները ենթարկվել ձեզ:

Ձեզ պատիվ է — Երբ ես պաշտոնի անցա, նրանք արգեն գտնվում էին դրա կազմում: Մեծարգո փաշա, ես տեղեկություն չունեմ նախկին [նրան նշանակում էին] մասին:

Նախագահ — Այդ ջոկատների կազմը նվազել է: Հետագայում, որտեղից էր այն համալրվում:

Ձեզ պատիվ է — Կամավոր ջոկատները անցնում էին բանակի...

Նախագահ — Մի՞թե բանակում կամավոր ջոկատներ կալի՞ն:

Ձեզ պատիվ է — Նրանք մտնում էին բանակի անձնակազմի մեջ:

Նախագահ — Այդ մասին ասացիք: Շատ լավ, կազմը նվազելու դեպքում այն որտեղից էր համալրվում:

Ձեզ պատիվ է — Այստեղից չէր համալրվում:

Նախագահ — Շատ լավ, որտեղից էր կատարվում:

Ջեվադ բեյ — Այն համարվում էր ծառայութեան համար բանակ եկած զինվորներից:

Նախագահ — Նրանք այդպես խառը ձևով էին ծառայում:

Ջեվադ բեյ — Մեծարգո փաշա, ես ինքս էլ չգիտեմ: Միայն թե մի քանի ջոկատներ, իբրև թե բանակում ծառայելու համար սպաների և զինվորների հետ...

Նախագահ — Հանձնվել են մի շարք վալիների տրամադրությունը: Այդ հրամանը ի՞նչ ձևով եք տվել:

Ջեվադ բեյ — Ես տեղեկություն չունեմ: Կարելի է ստուգել իմ պաշտոնավարության ընթացքում կամավոր մեկնած ջոկատների թղթապանակները: Նրանց գտնված և ծառայած վայրերի մասին կարելի է տեղեկանալ նաև նրանց հրամանատարներից:

Նախագահ — Պատերազմական գրության պատճառով նրանց թիվը բնական է, որ նվազում էր: Այդ ուղղությամբ ինչպիսի՞ միջոցներ եկեք ձեռնարկում:

Ջեվադ բեյ — Ստամբուլից մեկնելուց հետո մենք ոչ մի հարաբերություն չէինք ունենում նրանց հետ:

Նախագահ — Եթե ձեր պաշտոնավարությունը միմիայն այստեղի համար էր, ուրեմն դրանք ստեղծված պետք է լինեին պատերազմի սկզբում մի քանի ամիսների համար: Բայց նրանց գործունեությունը շարունակվել է: Մի՞թե դուք իրազեկ չպետք է լինեիր նրանց հետագա գործերի ընթացքի մասին:

Ջեվադ բեյ — Մեծարգո փաշա, նրանց գործունեությունը չի շարունակվել: Ռազմական մինիստրությունից ստացված հրամանի համաձայն կամավոր «Թեշքիլաթ»-ի [գործունեությունը] վերջ է տրվել:

Նախագահ — Այդ ե՞րբ:

Ջեվադ բեյ — Հունվար ամսվա ընթացքում: Այդ մասին ռազմական մինիստրության կողմից բանակներին և զորամիավորումներին ուղղված հրամանի մի օրինակը գտնվում է ինձ մոտ:

Նախագահ — Ո՞ր թվականին:

Ջեվադ բեյ — 1330 [1914] թվականին...

Նախագահ — Այդ թվականից հետո մի՞թե «Թեշքիլաթ»-ը լուծարքի ենթարկվեց:

Ջեվադ բեյ — Ստացված հրամանագրում նշված էր գոյություն ունեցող ջոկատները ուղարկելու մասին: Բանակի հրամանատարներին առաքված գրությունը նույնությամբ ուղարկել էին ինձ:

Նախագահ — Ինչպե՞ս էր այդ շրջաբերականի բովանդակությունը:

Ջեվադ բեյ — Բանակի հրամանատարներին, առաջին, երկրորդ, երրորդ, չորրորդ և հինգերորդ զորամիավորումների և Իզմիրի շրջանի հրամանատարներին: Չեթենների կազմակերպությանը⁴⁰ տրված ռազմական մինիստրության հրամանի բովանդակությունը հետևյալն է

«Թեշքիլաթ»-ի չեթենների համարված [ջոկատները] ուղարկել նշանակված վայրերը: Մինչ այդ ուղարկվածները շարունակելու են ծառայել [բանակում]: Այսուհետև վերջ է տրվելու չեթենների ստեղծմանը: Ուղարկված զինվորները բաժանել զորամասերին և կամ պահեստային գումարտակներին»:

Այս հրամանը տրվելուց հետո առկա [ջոկատները] ուղարկվեցին և այդ աշխատանքներին վերջ տրվեց:

Նախագահ — Ո՞ր թվականին:

Ջեվադ բեյ — 1330 (1915) թվականի հունվարի 21-ին:

Նախագահ — Ո՞վ է ստորագրել:

Ջեվադ բեյ — Բանակի հրամանատարության շտաբի անունից Բի-հիջը:

Նախագահ — Տվե՛ք դրա պատճենը:

Ջեվադ բեյ — Այն իմ դատապաշտպանի մոտ է:

Նախագահ — Ձեր ընթերցածը տվեք, դուք մյուսը վերցրեք:

Դատապաշտպան Խոկուտի բեյ — Հրամանեցեք:

Նախագահ — (Խոսքն ուղղելով քարտուղարին) Կարդացե՛ք:

ՌԱԶՄԱՆԱՆ ՄԻՆԻՍՏՐՈՒԹՅԱՆ
ԲԱՆԱԿԻ ՇՏԱԲ

ՄԱՅՐԱՔԱՂԱԷԻ ՊԱՐԵՏԱՅԻՆ
ՇՐԱՄԱՆԱՏԱՐՈՒԹՅԱՆԸ
ՍՏԱՄՐՈՒՄ, 1330 թ.
[1915 հունվարի 21]
№ 1117

Ի պատասխան 17 նոյեմբեր 1330 (1914) թվակիր № 159 գրության:

1. Բանակի հրամանատարներին, առաջին, երկրորդ, երրորդ, չորրորդ և հինգերորդ զորամիավորումների և Իզմիրի շրջանի հրամանատարներին:

Չեթենների կազմակերպությանը տրված ռազմական մինիստրության հրամանի բովանդակությունը հետևյալն է.

«Թեշքիլաթ»-ի չեթենների համարված [ջոկատները] ուղարկել նշանակված վայրերը: Մինչ այդ ուղարկվածները շարունակելու են ծառայել [բանակում]: Այսուհետև վերջ է տրվելու չեթենների ստեղծմանը:

Ուղարկված զինվորները բաժանել զորամասերին և կամ պահեստային գումարտակներին:

Նախագահ — Այստեղ ոչինչ չի ասված չհամալրված «Թեղքիլաթ»-ի [չոկատների] մասին: Խոսվում է միայն համալրվածների մասին և ոչ մի նշում չկա չհամալրված [չոկատների] մասին: Խոսվում է միջոցներ ձեռնարկելիք: Դրանք ցրեցի՞ք, թե՞ ըստ ձեր անձնական հայեցողության գործեցիք:

Ջեվադ բեյ — Բնական է, որ նրանք լրնորկվեցին [«Թեղքիլաթ»-ի] մեջ, այլ հանձնվեցին բանակի տրամադրությանը և պահեստային զորամասերին:

Գառապաղտպան Խուլուսի բեյ — Մեծարգո փաշա, այդ մասին նըշված է ստորև բերված կետերում:

Նախագահ — (Խոսքն ուղղելով արձանագրող քարտուղարին), — Որ այդպես է, կարդացե՛ք:

2. Բանտարկյալներին ու դատապարտվածներին բանակի մեջ ընդգրկելու և նրանց ծառայության մասին կազմվում է հատուկ օրենք⁴¹, որի հրապարակումից հետո [վախները] գործելու են ըստ օրենքի: Ըստ տեղեկագրերի, տարբեր բանտերից ուղարկված 2267 անձերի մասին առայժմ անհրաժեշտություն չկա որևէ գործողություն ձեռնարկելու:

3. Մի հատուկ նպատակի գործադրման համար կազմակերպվող 531 հոգիանոց ջոկատը անհրաժեշտ է համալրել և ուղարկել նշված վայրը⁴²:

4. Բաթումից և շրջակայքից եկած զաղթականներից դեռևս այստեղ գտնվող 335 անձանց անհրաժեշտ է տրամադրել 3-րդ բանակի հրամանատարությանը:

«Թեղքիլաթ»-ը մահուտե՞ս-ի հանձնաժողովին. ծանոթանալուց հետո վերագործեն: 1330 թ. [1914] նոյեմբերի 25

Բանակի շտաբի հրամանատարության անունից [ստորագրել է] Բիհչըր: Մանոթացվել է [1914 թ. նոյեմբերի] 26-ին: պատասխանատու քարտուղար:

Նախագահ — Այստեղ այդպիսի բան չկա, չհամալրված [չոկատները] ի՞նչ արեցիք: Ցրեցի՞ք թե՞ համալրեցի՞ք: Դրա մասին այստեղ նըշում չկա: Այս հրամանագիրը նախապես տրված հարցումի պատասխանն է: Այնպես որ, սա ուղղական միջխտությունից տրված հրաման կամ հրահանգ չէ:

Ջեվադ բեյ — Հավանական է, որ սրա պատճառաբանությունը գտնելի թղթապանակներում: Անշուշտ, ուղղական միջխտությունից մի

հրաման չեղած, մայրաքաղաքի պարետային հրամանատարությունը չէր կարող նրանց մասին հրաման արձակել:

Նախագահ — Նրանք ինչպիսի՞ զենքերով և ի՞նչ ուղղամասերով էին զինված:

Ջեվադ բեյ — Նրանք զինված էին ուղղական միջխտությունից, բանակի շտաբից հատկացված զենքերով:

Նախագահ — Խոսվում է մակնիշի և տեսակի [զենքերով]:

Ջեվադ բեյ — Որքան էս հիշում եմ, սկզբում տրվածը «մարտին»⁴³ էր:

Նախագահ — Նրանք հեծյալներ կամ թնդանոթաձիգներ ունեի՞ն:

Ջեվադ բեյ — Ո՛չ, էֆենդի:

Նախագահ — Բեռներ և ծանրություններ տեղափոխելու հարմարանքներ:

Ջեվադ բեյ — Ո՛չ, էֆենդի:

Նախագահ — Սրանց հրամանատարները ուղղակի ուղղական միջխտության հետ էի՞ն կապվում, թե՞ ձեզ հետ:

Ջեվադ բեյ — Հավանական է, որ նրանց կապը բանակի հրամանատարների հետ էր:

Նախագահ — Ուղղակի նրանց հետ:

Ջեվադ բեյ — Բանակի հրամանատարության հետ ուղղակի կապվելու իրավունք չունենին:

Նախագահ — Նրանց գլխավորում գտնվող հատուկ հրամանատարներին ինչ ձևով էին կապի մեջ մտնում կենտրոնի հետ:

Ջեվադ բեյ — Իհարկե, այդպիսի կապ գոյություն ունեցել է: «Թեղքիլաթ»-ը մահուտե՞ս-ի մեջ այդ թղթակցությունները պահող պաշտոնյաներ կային: Ես չեմ կարողանում հիշել, թե ի՞նչ ձևով էր կատարվում այդ կապը:

[Անկառայի նախկին պատգամավոր, «հատուկ կազմակերպության» անդամ Աքիֆ բեյի հարցախոսությունը]

Նախագահ — Ինչպե՞ս ստեղծվեց «Թեղքիլաթ»-ը մահուտե՞ս-ն:

Աքիֆ բեյ — Բալկանյան պատերազմի վերջերին Սուլիման Աքբերի բեյը ծառայում էր Արևմտյան Թրակիայում, այնտեղ միևնույն նպատակի համար նրա հետ աշխատակցել էին մի շարք գործընկերներ: [Պատերազմից] հետո, սրանք դեռևս ծառայելու համար ոչ մի տեղ չէին նըշանակվել: Երբ ընդհանուր զորահավաք հայտարարվեց, նրանց միջոցով ստեղծվեց «Թեղքիլաթ»-ը մահուտե՞ս-ն: Զորահավաքի ընթացքում,

երբ գործերը շատացան, շորս հոգի, մի հանձնաժողովի ձևով հավաքվեցինք ռազմական մինիստրութունում: Այդ թվում ես, Սուլեյման Ասքերի բեյը, դոկտ. Նազըմը, ինչպես նաև հասարակական անվտանգության տնօրենը:

Նախագահ — Ասացեք նաև հասարակական անվտանգության տնօրենի անունը:

Արիֆ բեյ — Ազիզ բեյ, էֆենդի... Տվյալ վայրերի իրադրությունը ժանոթ հայրենասեր մարդկանց ուղարկեցինք Ռուսաստանի խորքերը և նրանց միջոցով մի «Թեշքիլաթ» ստեղծեցինք մահմեդական բնակչության շրջանում: Մեր բանակը այնտեղ մտնելու դեպքում այդ «Թեշքիլաթ»-ը օժանդակություն էր ցույց տալու և ընդհանրապես հետևելու էր ռուսական բանակի տեղաշարժերին: Միևնույն ժամանակ, պահեստներն ու այլ կենտրոնատեղիները պայթեցնելու համար ուղարկեցինք անհրաժեշտ ռազմամթերք: Այսպիսով, [ռազմական] գործողությունները ծավալվելու ընթացքում, ռազմաճակատի թույլ մասերում, այսինքն՝ ապակենտրոնացված զինվորական շրջաններում, հայրենիքը պաշտպանելու համար կամավոր հիմունքներով ստեղծեցինք մի «կազմակերպություն»: էֆենդի, մոտավորապես 5—6 շոկատներ ուղարկեցինք, որոնք անձնվիրաբար ծառայելով հայրենիքին՝ երկար ժամանակ պաշտպանեցին ծովեզրյա և այլ թույլ վայրերը:

Նախագահ — Ինչի՞ց էր կազմված պարետային հրամանատարության տակ գտնվող «Թեշքիլաթ»-ը:

Արիֆ բեյ — Մեր հանձնաժողովը գտնվում էր այսպիսի վիճակում: Ռազմական մինիստրության հետ մեր կապը, մեր որոշումների հաղորդումը կատարվում էր Սուլեյման Ասքերի բեյի միջոցով: Նրա զնալուց հետո կարճ ժամանակով մայրաքաղաքի պարետային հրամանատարությունում նշանակվեց իսախի բեյը: Հետագայում նա էլ մի զինվորական զինվորիայի հետ մեկնեց [ռազմաճակատ]: Այնուհետև պարետային հրամանատարությունում նշանակվեց Զեվադ բեյը: Տրիպոլիում⁴⁴ և այլ վայրերում հատուկ սպաների ղեկավարության տակ մասնաճյուղեր ունեինք: Այսինքն՝ «Թեշքիլաթ»-ը ուներ իր մասնաճյուղերը, այնպես, որ, մեր հանձնաժողովը գտնվում էր լեզալ վիճակում:

Նախագահ — «Թեշքիլաթ»-ը քանի՞ մասնաճյուղ ուներ:

Արիֆ բեյ — էֆենդի, ընդհանուր թիվը չեմ կարողանում լավ հիշել, կարծեմ շորս մասնաճյուղ ուներ՝ Ռումելիի, Կովկասի, Աֆրիկայի և Տրիպոլիի մասնաճյուղերը:

Նախագահ — «Թեշքիլաթ»-ը մահսուսե՞ն որքա՞ն ժամանակ գոյություն ունեցավ: Մ'ըր կազմավորվեց:

Արիֆ բեյ — Կարծեմ այն կազմավորվեց զինադադարի ժամանակ 1331 (1915) թվականի ապրիլի վերջերին մենք ցրվեցինք: Այդ թվականին էնվեր փաշայի նշանակումով պաշտոնավորում էր Զեզախրցի Ալի բեյը: Նա առնիկով, այսինքն՝ պաշտոնապես էր նշանակված, իսկ մենք ծառայում էինք անվճար: Այդ ժամանակ էլ մեր հանձնաժողովի պարտականությունը ավարտվեց:

Նախագահ — Ո՞ր թվականին:

Արիֆ բեյ — 1331 (1915) թվականի ապրիլի վերջին:

Նախագահ — Մինչև այդ թվականը ձեր կապը [ռազմական] մինիստրության հետ է՞ր:

Արիֆ բեյ — Մինիստրությունը մեզ արտոնություն էր տվել: Կապը գոյություն ուներ⁴⁵:

Նախագահ — Բնական է, որ այստեղից ուղարկվող ջոկատների ընդհանուր թիվը պիտի պահպանվեր: Ինչպե՞ս էր կատարվում նրանց համալրումը:

Արիֆ բեյ — Նրանք ենթարկվում էին բանակին: Նրանց համալրումը կատարվում էր բանակի կողմից: Միառժամանակ հետո, այսինքն մի քանի ամիս հետո, նրանք անցնում էին բանակի անձնակազմի շարքերը: Մեզ հետ ոչ մի աննշույթ չունեին: Սուլեյման առաջին հերթին գնացողներից մնացել էր 50 հոգի: Նրանց թիվը կատարելապես նըվաղեց, քանի որ նրանք կոմեցին հերոսաբար:

Նախագահ — Ստացվում է այնպես, որ կանոնավոր դորքը գտնվում էր խառը վիճակում:

Արիֆ բեյ — Այո՞, մասամբ այդպես էր: Հատկապես վերջերս, Տրապիզոնի շրջակայքում համարյա թե այդպես էր:

Նախագահ — Դուք գիտե՞ք, որ մի շարք վիլայեթներում այդ ջոկատներից մի քանիսը ենթարկվել են վալիների հրամանատարությանը:

Արիֆ բեյ — Ո՞չ, էֆենդի, երբեք վալիների հրամանատարությանը չեն տրվել: Միմիայն, սահմանամերձ շրջանում գտնվող վիլայեթների վալիները, այդ թվում Տրապիզոնի և Էրզրումի վալիները, օգնություն են ցուցաբերել: Այսինքն՝ նրանք մի տեսակ համարվում էին այդ վայրերի «Թեշքիլաթ»-ը մահսուսե՞ն ի մասնաճյուղերի անդամները: Տվյալ վայրերում մի քանի մասնաճյուղեր էին ստեղծվել: Հետագայում դրանք էլ վերացվեցին:

Նախագահ — Այդ գործողությունների ընթացքում նրանք երբևէ ձեռք չեն դիմել:

Արիֆ բեյ — Սկզբնական շրջանում «Մեզ զինվորներ ուղարկեք» ասելով, մի քանի դիմողներ եղան: Հետագայում ռազմական մինիստրությունը հայտնեց որ «Գուր մի խառնվեք [«Թեղքիլաթ»-ի] գործունեությանը, նրանք ենթարկվում են բանակներին»: Մենք չմիջամտեցինք: Միմիայն սկզբնական շրջանում որոշ համադորձակցություն է եղել:

Նախագահ — Համալրման խնդրում եղած պահանջարկը նրանք ուղղակիորեն ձեռք էին ներկայացնում:

Արիֆ բեյ — Ո՛չ, էֆենդի, չեմ հիշում:

Նախագահ — Երբևէ փող ուղարկվե՞լ է, թե՞ ոչ:

Արիֆ բեյ — Փող ուղարկվելը չեմ կարողանում հիշել:

Takvim-i Vekayi, 4 Mayıs 1335 (1919) № 3543

ԵՐՐՈՐԴ ԴՍԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ46

1919 թ. մայիսի 6

[«Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի ֆարաուլար Միդհատ Շյուբրի բեյի հարցախոսքը]⁴⁷:

Դատախազ՝ Մուստաֆա Նազմի բեյ — Տեղահանության և կոտորածի հարցում կուսակցության կենտրոնական կոմիտեն ինչպիսի՞ դիրքորոշում ունեւր:

Միդհատ Շյուբրի բեյ — Տեղահանության հարցի մասին չգիտեմ, որովհետև այն տեղի է ունեցել զինվորական տեսանկյունից, ինչ որ պատերազմական գործողությունների հետ կապված: Ուստի այդ հարցի մասին ոչինչ չգիտեմ: Կոտորածի հարցում կենտրոնական կոմիտեն և բոլոր ընկերներս կատարելապես դեմ էինք: Նույնիսկ շատ էինք նեղվում, երբ հեռավոր տեղերից կամ կոտորածի վայրերից եկած մարդկանցից այդպիսի լուրեր էինք առնում: Ես անձամբ այդ մասին զեկուցեցի ներքին գործերի մինիստրությանը՝ հայտնելով. «Իմացանք, որ այդպիսի վատ արարքներ են տեղի ունենում, դա ճիշտ բան չէ...»: Իմ զեկուցյին ներքին գործերի մինիստրությունից տրվեց հետևյալ պատասխանը. «Ստուգող հանձնաժողով եմ ուղարկելու, վստահ եղեք, հանգիստ խանր. «Ստուգող հանձնաժողով եմ ուղարկելու, վստահ եղեք, հանգիստ եղեք, այդ արարքները կանխվելու են, մի քանի հարյուր հոգի ձերբազերելու և հանձնվեցին ռազմական ատյանին, մի քանիսը մահվան են դատապարտվելու»: Այդ ձևով ինձ կատարելապես հանդարտեցրին, ասելով նաև, որ «դրա համար անհանգստանալու պատճառ չկա»:

[Կենտրոնական կոմիտեի անդամ Զիա Գյոբալիի հարցախոսքը]

Նախագահ — «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության և «Թեղքիլաթ-ը մահուտե»-ի միջև ինչպիսի՞ կապ կար:

Զիա Գյոբալի — «Թեղքիլաթ-ը մահուտե»-ի հետ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը կապ չունեւր: Այն ստեղծված էր ռազմական մինիստրության կողմից և կատարելապես դաժնվում էր նրա տրամադրության տակ: «Թեղքիլաթ-ը մահուտե»-ն ռազմական մինիստրության հսկողության ներքո մի պաշտոնական հիմնարկություն էր: Մենք տեղյակ չենք տեղահանության և կոտորածի հետ նրա ունեցած աննշտության մասին: Այդ մասին մեզ ոչ մի տեղեկություն չի հասել:

Նախագահ — Կոտորածի մասին կենտրոնական կոմիտեն ոչ մի բան չէ՞ր լսում:

Զիա Գյոբալի — Շատ ուշ: Իսկական եղելության մասին մեզ պարզ տեղեկություն չէր հասնում, մեզ շատ թեթև լուրեր էին գալիս:

Նախագահ — Ի՞նչ ձեռնարկեցիք այդ կապակցությամբ:

Զիա Գյոբալի — Այդ խնդրի հետ կապված կենտրոնական կոմիտեն պաշտոնապես մի բան ձեռնարկելու իրավասություն չունեւր, սակայն կենտրոնական կոմիտեի անդամները անձամբ դիմում էին ներքին գործերի մինիստրությանը կամ էլ մյուս մինիստրներին, հարցնելով այդ խնդրի առաջ դալը կամ ինչ ձևով տեղի ունենալը և ցանկանում էին, որ այն կանխվի: Իր հերթին ներքին գործերի մինիստրությունը պատասխանում էր, որ մի շարք ստուգող հանձնաժողովներ են ուղարկված, որ ստեղծված են ռազմական ատյաններ, որ հանցագործները հանձնվել են ռազմական ատյանին և հետաքննություններ են կատարվում:

Նախագահ — «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության պատգամավորները և պատասխանատու քարտուղարները մի շարք վայրերում մասնակցություն են ունեցել և նույնիսկ հիմնական դեր են խաղացել [տեղահանության և կոտորածի] խնդրում: Այս մասին մի՞թե կենտրոնական կոմիտեն տեղյակ չէր:

Զիա Գյոբալի — Ո՛չ:

Նախագահ — Օրինակ, Բեհաէզդին Շաքիր բեյը, դոկտ. Նազրմ բեյը-գիտե՞ք, որ իրականում իրենք են կազմակերպել [կոտորածները]:

Զիա Գյոբալի — Տեղյակ չեմ:

Նախագահ — Ինչպե՞ս կարող է պատահել, որ կենտրոնական կոմիտեն այդ մասին տեղեկություն չունենա: Զէ՞ որ նրանք անձամբ շրջ-

շագայել են վիլայեթներում, սանջակներում և անհրաժեշտ կարգադրու-
թյուններ արել:

Զիա Գյոնալի — Մենք տեղյակ չէինք, այլապես անհրաժեշտ մի-
ջոցներ կձեռնարկեինք:

Նախագահ — Կենտրոնական կոմիտեի իրազեկ լինելու մասին բա-
վականաշափ թվով գրավոր ապացույցներ կան:

Զիա Գյոնալի — Վիլայեթներից համագումարներին ևկած պատ-
գամավորներն այդ մասին ոչ մի բան չեն ասել: Մենք ո՞րտեղից կարող
էինք տեղեկանալ:

Նախագահ — Կենտրոնական կոմիտեի անդամների վիլայեթ գոր-
ծուղվելու հարցին համագումարն է՞ր հավանություն տալիս:

Զիա Գյոնալի — Համագումար եկածները, եթե իմանային, որ նը-
ման մարդիկ միջամտել են վիլայեթներում տեղի ունեցած այդ դեպքե-
րին, անշուշտ մեզ կասեին այդ մասին: Համագումարում մեկը ձայն
վերցնելով կասեր, որ Բեհաեդդին Շաքիր բեյը այսպես է արել և կամ
Նայիլ բեյը այնպես է արել: Բնական է, որ դրա հիման վրա էլ անհրա-
ժեշտ միջոցներ կձեռնարկվեին: Սակայն ո՞չ վիլայեթներից եկած պատ-
գամավորները, ո՞չ էլ պատվիրակները այդպիսի տեղեկություն չեն տը-
վել: Ոչ մի բան չեն հայտնել նաև կենտրոնական կոմիտեին⁴⁸:

Նախագահ — Մրանից հասկացվում է, որ նրանք այդ մասին պետք
է, որ անպայման տեղեկություն տային: Բայց, պարզվում է, որ այստեղի
կենտրոնն ու արտաքին մասնաճյուղերը միաձայն հավանություն են տը-
վել այդ գործի իրականացմանը:

Զիա Գյոնալի — Ինչպե՞ս կարող է պատահել, էֆենդի: Այդքան
պատգամավորների միջից մի՞թե մեկը չէր կարող լուր տալ այդ մա-
սին:

Նախագահ — Բնական է, որ անհրաժեշտ կլինեի լուր տալ, բանի որ
հնարավոր չէր գտնվել վիլայեթում և իրազեկ չլինել կոտորածի մա-
սին: Օրինակ, Տրապիզոնում գտնվող Նայիլ բեյը կոտորածին ակա-
նատես լինելով, ինչպե՞ս կարող էր վերադառնալ այստեղ և ոչինչ չա-
սեր այդ բոլորի մասին: Ուրեմն, նշանակում է, որ [կենտրոնական կոմի-
տեն] ոչ միայն իրազեկ է եղել, այլև հավանություն է տվել այդ խնդրին:

Զիա Գյոնալի — Անշուշտ, 300 հոգուց բաղկացած համագումարի
մեջ պետք է, որ իրազեկ մարդիկ գտնվեին: Եվ նրանց մեջ կարող էին
լինել այնպիսիները, որոնք համամիտ չլինեին կոտորածին: Չե՞ր ասածի
նման, տվյալ վայրերում կարող էր մեկը համամիտ լինել, իսկ մյու-

սը ոչ: Հասկանալի է, որ այդպիսի մարդիկ եղել են և նրանք պետք է,
որ այդ մասին տեղեկացնեին:

Նախագահ — Իսկ դուք ասում եք, որ այդ մասին տեղեկություն չեն
տվել: Մինչդեռ դրանով ապացուցվում է, որ այդ հարցին միաձայն հա-
վանություն է տրված եղել: Այնպես որ, համագումարում գտնվող 300
անձերը բոլորն էլ այդ մտքին են եղել:

Զիա Գյոնալի — Ինչպե՞ս կարող է լինել: Չէ՞ որ նրանք տարբեր
վայրերից են գալիս և նրանց մեջ եղել են տարբեր կրթության հայեր,
հույներ, հրեաներ: Մի խոսքով, նրանց մեջ եղել են բոլոր ազգություն-
ներին պատկանող անձինք: Մի՞թե նրանք կարող էին հավանություն տալ
այդ խնդրին:

Նախագահ — Հասկանալի է, որ կոտորածը բոլոր վայրերում տեղի
չի ունեցել: Այն վիլայեթներում, որտեղ կոտորած է եղել, այդտեղի [կու-
սակցություն] մասնաճյուղի անդամն է պատգամավոր ընտրվել: Եվ հա-
մագումարին եկողներն էլ նրանք են, ովքեր իրազեկ էին կոտորածին:

Զիա Գյոնալի — Ոչ մասնաճյուղական պատգամավորներ են եղել, մի-
թե նրանք էլ հավանություն են տվել:

Նախագահ — Իրենց տեղամասերում ընտրված և «Միություն և առա-
ջադիմություն» կուսակցության համագումարին եկածներից, օրինակ՝
էրզրումի, Տրապիզոնի, Գյարբեքի և այլ տեղերից եկած, կոտորածին
20 հոգու համամիտ լինելը, չի նշանակում, որ համագումարի բոլոր 300
մասնակիցներն էլ համամիտ են եղել:

Զիա Գյոնալի — Ինչպես մի քիչ առաջ ասացինք, համագումարում
մեկը պիտի ասեր, որպեսզի կենտրոնական կոմիտեն տեղյակ լինեի կո-
տորածի մասին: Այդ ժամանակ մենք էլ կիմանայինք:

Նախագահ — Կուսակցության գլխավոր քարտուղար Միդհատ Շյուք-
րի բեյն ասաց, որ կենտրոնական կոմիտեն թեթևակի տեղյակ է եղել
կոտորածի մասին և դիմել է ներքին գործերի մինիստրությունը, որ այն
կանխվի:

Զիա Գյոնալի — Այո, այդ ես էլ ասացի:

Նախագահ — Այդ դեպքում, ինչպե՞ս է, որ [կենտրոնական կոմի-
տեն] իրազեկ չի եղել:

Զիա Գյոնալի — Այդ մասին ես էլ ասացի, բայց թե գործնակա-
նում ովքե՞ր էին կոտորածի մեղսակիցները...

Նախագահ — Հետաքննության ընթացքում կրացահայտվի:

Զիա Գյոնալի — Մենք այդ մասին տեղեկացանք շատ ուշ: Լուրերը
արագորեն չէին հասնում:

Նախագահ — Այդ շրջանների պատգամավորներին և պատասխանատու քարտուղարներին պետք է հանցագործ համարենք, այդպես չէ՞:

Զիա Գյոնալի — Եթե նրանց կատարած հանցանքը հաստատվեր:

Նախագահ — Ոչ մեկինը չհաստատվե՞ց:

Զիա Գյոնալի — Խարբերդի պատասխանատու քարտուղարի վերաբերյալ մի բողոք էր եկել: Պարզելու համար մի պաշտոնյա ուղարկեցինք: Նա ևլ գրեց, որ ոչ մի բան չկա: Համենայն դեպս, ինչ որ բան եղել է, որ հետաքննող հանձնաժողովը իր ղեկուցազրում պահանջում էր նրա պաշտոնանկությունը: Մենք էլ անմիջապես ընդունեցինք այն:

Նախագահ — Կենտրոնական կոմիտեն ինչպիսի՞ տեսակետ ուներ կոտորածի մասին: Դեմ է՞ր, թե՞ կողմ:

Զիա Գյոնալի — Անշուշտ գեմ էր:

Նախագահ — Հապա ինչու՞ այդ կապակցությամբ վճիռ չեք կայացրել: Այդ հարցը քննարկել ե՞ք:

Զիա Գյոնալի — Այդ լուրերը առնելուց հետո բոլորն էլ անիծում և ատելություններ էին խոսում այդ մասին:

Նախագահ — Տեսնու՞մ եք, պարզվում է, որ կենտրոնական կոմիտեն իրազեկ է եղել:

Զիա Գյոնալի — Թեթևակի և շատ ուշ լուր առնելով...

Նախագահ — Ուշ կամ կանուխ, իրազեկ լինելուց հետո ի՞նչ որոշում ընդունվեց:

Զիա Գյոնալի — Անշուշտ դիմեցինք մինիստրներին, նրանք էլ հետաքննող հանձնաժողով ուղարկեցին, ռազմական գատարաններ ստեղծվեցին, ստուգումներ կատարվեցին:

Նախագահ — Շատ լավ, այդ որոշմանը կամ միջոցառմանը հետամուտ եղա՞ք: Գուր վստահ ե՞ք, որ այդպիսի նախաձեռնություններ կատարվել են:

Զիա Գյոնալի — Եթե սուտ տեղեկություններ տային, ինչպե՞ս կարող էինք վճիռ կայացնել:

Նախագահ — Ուրեմն, միջոցառումներ եղե՞լ են:

Զիա Գյոնալի — Հանձնաժողովների գնալը տեսնում էինք: Այդ հանձնաժողովները նշանակվում էին այստեղ և այնուհետև ուղարկվում վիլայեթները:

Նախագահ — Շատ լավ: Գուր յուրաքանչյուր վիլայեթում ներկայացուցիչներ ունեիք: Այդ հանձնաժողովների գործունեությունը ստուգվում է՞ր նրանց միջոցով, թե՞ ոչ:

Զիա Գյոնալի — Մի շարք մարդիկ այնտեղ դատի են տրվել, մահվան են դատապարտվել: Այս բոլորի մասին տեղեկություն առնում էինք: Բնական է, որ այդ գործերին վերաբերող փաստաթղթերը գտնվում են վիճվորական դատարաններում:

Պատասխա՞լ Մուստաֆա Նազմի բեյ — Ինչպե՞ս կարող եք ապացուցել, որ կոտորածի հարցում դուք դեմ եք եղել: Ի՞նչ եք ձեռնարկել այդ ուղղությամբ:

Նախագահ — պատասխանե՞ք դատախազի հարցին:

Զիա Գյոնալի — Բազմաթիվ անգամ բողոքարկել ենք մինիստրներին և մենք ենք պատճառ հանդիսացել, որպեսզի այդ հանձնաժողովները ուղարկվեն ... Ուրիշ ի՞նչ կարող էինք անել:

Նախագահ — Ձեր դիմումը բանավոր էր կատարվում, թե՞ գրավոր:

Զիա Գյոնալի — Անշուշտ բանավոր, քանի որ պաշտոնապես միջամտելու իրավասություն չունեինք: Կենտրոնական կոմիտեն պաշտոնապես չէր կարող միջամտել:

Նախագահ — Ի՞նչ եք կարծում, տեղի ունեցած այդ վատ արարքների համար պաշտոնյաներին հետաքննության ենթարկելը մի՞թե չէր մըտնում ձեր պարտականությունների մեջ:

Զիա Գյոնալի — Տեղեկանալուց հետո անշուշտ կատարում էինք:

Նախագահ — Գործնականում ի՞նչ եք արել այս հարցի կապակցությամբ, ո՞ր պատասխանատու քարտուղարին հանդիմանեցիք կամ պատժեցիք:

Զիա Գյոնալի — Ինչպես մի քիչ առաջ ասացի, լսեցինք, որ Բրուսայի մեր պատասխանատու քարտուղարը [հայերի] լքյալ դուլքից միտուն է վերցրել:

Նախագահ — Տան հարցը ուրիշ է: Կոտորածի վերաբերյալ ...

Զիա Գյոնալի — Այդ մասին լսեցինք: Այն, ինչ-որ լսում էինք, բընական է, քննարկում էինք:

Նախագահ — Տեղեկանալով այդ մասին, մինիստրներին դիմեցիք արդյո՞ք: Այդ մասին խոսե՞ք:

Զիա Գյոնալի — Էֆենդի, իմացանք, որ կոտորած է տեղի ունենում, բայց մեզ չտեղեկացրին, որ այդ կոտորածների հետ մեր պատասխանատու քարտուղարները կապ ունեն: Մենք կարող էինք քննության ենթարկել միմիայն մեր պատասխանատու քարտուղարների գործերը:

(Զիա Գյոսֆալիի հարցաֆենուրյունը)⁵¹

Նախագահ — Կուսակցութեան մի շարք ներկայացուցիչներ, զնալով Սիվաս, Կաստամունու, էրզիսնզան, Յոզղաթ և այլ վիլայեթներ, որոշակի հրահանգներ են տվել: Դուք տեղեկություն ունե՞ք այդ մասին:

Զիա Գյոսֆալի — Ո՛չ:

Նախագահ — Բեհաէդդին Շաքիր բեյը ծածկագիր ունեցե՞լ է, թե՞ ոչ:

Զիա Գյոսֆալի — Կենտրոնական կոմիտեն ծածկագիր չի ունեցել, ուստի նա էլ չպետք է ունենար:

Նախագահ — Հատուկ օգտագործելու համար նրան ծածկագիր է տրվել և դրանով նա մի շարք վայրեր գաղտնի հրամաններ է ուղարկել: Ի՞նչ կասեք այդ մասին:

Զիա Գյոսֆալի — Տեղյակ չեմ:

Նախագահ — Դուք կատարելապես վստահ եք, որ կենտրոնական կոմիտեն չի իմացել այդ մասին:

Զիա Գյոսֆալի — Ես չեմ լսել:

[Ռիզա բեյի հարցաֆենուրյունը]

Նախագահ — Ռիզա բեյ, ասում են, որ երկու տեսակ «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե» է եղել: Մեկը գործել է ռազմական մինիստրության, իսկ մյուսը՝ «Միութիւն և առաջադիմութիւն» կուսակցության կողմից: Դուք, ո՞ր մեկի հետ եք աշխատել:

Ռիզա բեյ — Ես չգիտեմ, որ երկու տեսակի «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե» է եղել: Մինչև գորահավաքը ես գտնվում էի Տրապիզոնում: Գեռես, պատերազմը սկսվելուց առաջ այդտեղ էին ուղարկում որոշ մարդկանց: Ես նրանց ուղարկեցի Կովկաս: Երբ պատերազմը սկսվեց, իմ ձեռքի տակ 3000 վրացի կար: Ես ենթարկվում էի բանակի հրամանատարութեանը:

Նախագահ — Բեհաէդդին Շաքիր բեյը մի շարք լիվաներ շրջագայելով գաղտնի հրահանգներ է տվել: Դուք տեղյակ չե՞ք այդ մասին:

Ռիզա բեյ — Ո՛չ, տեղյակ չեմ:

Նախագահ — Բեհաէդդին Շաքիր բեյը ծածկագիր ունեցե՞լ է, թե՞ ոչ:

Ռիզա բեյ — Չգիտեմ:

Նախագահ — Գիտե՞ք, որ Բեհաէդդին Շաքիր բեյի այդ շրջագայութիւնից հետո սկսել են տեղի ունենալ [հայերի] տեղահանութիւնն ու կոտորածները:

Ռիզա բեյ — Ես հետագայում այստեղ իմացա այդ մասին⁵¹:

Takvim-i Vekayi, 8 Mayıs 1335 (1919) № 3549.

[Զեվադ բեյի հարցաֆենուրյունը]

Նախագահի կարգադրութեամբ արձանագրող քարտուղարը ընթերցում է Զեվադ բեյի կողմից գրված հեռագրերը:

ԲԵՀԱՒԻՅԻՆ ՇԱԿԻՐ ԲԵՅՄ

Կոմիտեն պահանջում է զալաթացի եմլիին պատժել, Ավանդագրված դրամը վստասնից վերցվելով՝ անհրաժեշտութեան դեպքում բաժանվելու է ընակչութեանը⁵³:

Նազըմ, Աթիֆ, Ազիզ համաձայնեցված է՝ Զեվադ

1330 ք. (1915) հունվարի 8

Դրդապատճառը՝ խարդախանք՝ դրամ հավաքելն է:

ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ ՎԻԱՏԵՐԻՆ

Քաղաքային կազմակերպութեան տնօրեն Ահմեդ էլսալ բեյին և դործընկերներին հանձնելու համար հեռագրով 50 օսմանյան լիրա է ուղարկված: Շտապ վերադառնալու մասին իրենց ծանուցեք:

1331 ք. (1915) մարտի 7

Ստամբուլի պարես Զեվադ

Նախագահ — Մի հեռագիր էլ կա, ուր նշված է դրամ շուղարկելու մասին: Մինչդեռ, այստեղ դրամ ուղարկելու մասին հեռագիր է տրված: Այդ դրամը ինչու՞ տվիք այդ մարդկանց:

Զեվադ բեյ — Մեծարգո փաշա, բոլորովին չեմ հիշում:

Նախագահ — «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ն ձեր տրամադրութեան տակ եղած ժամանակ զինվորական կազմակերպութեան է եղել, մինչդեռ, դուք դրամը ուղարկել եք ոչ զինվորական պաշտոնյաներին: Բացի այդ, հեռագրի ներքեի մասում լուսանցքային նշում կա, ուր ասվում է, որ այդպիսի կարևոր հեռագրերի բնագրերը ըստ օրենքի վերադարձվում են, որ այն վերաբերում է «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ին և անհրաժեշտ է թաքցրնել: Ի՞նչ է նշանակում այս (կարդում է հեռագիրը):

Հստ օրենքի հեռագրերի բնագրերը վերագրվում են, բայց պահեք այնտեղ

1915 թ. հունվարի 8

Ջեվադ

Նախագահ — խալիլ փաշայի կողմից Միդհատ Շյուքրի բեյին ուղարկված հեռագրերը, որոնք կարդացվելու են հիմա, պարզորոշ ցույց են տալիս, որ «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի և կենտրոնական կոմիտեի միջև ներքին կապ է գոյություն ունեցել: (Քարտուղարը կարդում է):

ՄԻԿՀԱՏ ՇՅՈՒՔՐԻ ԲՅՑ ԷՅՆՄԻՆԻՆ

Հարգելի հղբայրս, Դզմիտի, Բրուտայի, Բանդրմայի, Բալբեպիրի և այլ վայրերի պատասխանատու քուրտուղարների միջոցով մեկ շաբաթվա ընթացքում հատուկ մարդիանց դաշտնապետ հավաքելու հնարավորության մասին խնդրված էր տեղեկություն տալ:

13 թեշրին-ի սանի 1330 թ. [1914 թ. նոյեմբերի 13]

Ազիզ, Աբիֆ, Նազրմ, խալիլ

ԻԳՄԻՏԻ ՄՈՒԹԱՍԱՐԻՆՅՈՒԹՅԱՆ

Առաջնորդ նշանակված երեք հոգու ընտանիքներին հնգալիան տասնհինգ լիրա տվեք: Դրամը գտնվում է փոստատանը: Այս հեռագիրը ցույց տվեք առաջիչ պաշտոնյային: Չեթեի անվան տակ ցանկություն ունեցող 100 հոգուն ճամփու դրեք զինվորի ունվան տակ և այդ մասին տեղեկացրեք մեզ: Բանտարկյալների ազատ արձակման մասին մինիստրությունից⁵⁴ հրաման է արվելու:

16 թեշրին-ի սանի 1330 թ. [1914 թ. նոյեմբերի 16]

խալիլ

[Ջեվադ բեյը կցկտուր պատասխաններ է տալիս, որ ինքը Եվրոպայում է գտնվել ավյալ ժամանակ և կապ չի ունեցել այդ բոլորի հետ]:

Նախագահ — «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի ստեղծման մասին կայսերական հրամանագիրը եղե՞լ է, թե՞ ոչ:

Ջեվադ բեյ — Չգիտեմ:

Նախագահ — Ինչպես կարող է պատահել, որ առանց կայսերական հրամանագրի մի հիմնարկություն կից մի մասնաճյուղ ստեղծվի:

Ջեվադ բեյ — Տեղեկություն չունեմ:

Նախագահ — Ինչպե՞ս թե տեղեկություն չունեք: Առանց ձեր ծառայության նորատակը իմանալու, ինչպե՞ս եք պաշտոնավարել այդ հիմնարկում:

Ջեվադ բեյ — Ռազմական մինիստրության կողմից նշանակված պաշտոնյաներ, սպաներ են եղել:

Նախագահ — Բեհաէդդին Շաքիր բեյի կողմից ներքին գործերի մինիստրություն թալաթ բեյին ուղղված մի հեռագիր կա, որը ցույց է տալիս, որ Բեհաէդդին Շաքիր բեյը կապ է ունեցել «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի հետ: Նույնիսկ միջամտել է պատերազմական գործողություններին: Կարդացե՛ք: (Քարտուղարը կարդում է):

ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՆԻՍՏՐԻ ԹԱԼԱՍԹ ԲՅՅԻ ՄԻՋՈՑՈՎ [ՀԱՆՁՆԵԼ]

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

Իսմայիլ Հաքքը⁵⁵ բեյի ժամանակից հետո, շտաբում իմ պարտականությանը ազատված համարելով՝ պատրաստվում էի Արզվինում գտնվող զինվորական ուժերի գրչուխը անցնել: Երեկ մասամբ տեղ հասավ «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի համար հատկացված ազատամթերքը: Իսմայիլ Հաքքը բեյի հետ տեսակցեցի: Ես այն կարծիքին եմ, որ անգործության մատնված մարտիկները, եթե աշխատանքային գումարտակներում գտնվող մահաբազաններին բաժանվի, ապա Արզվինից մինչև Մուրղուս գտնվող և բոլոր միջոցներից զուրկ «Թեշքիլաթին» որոշակի ուժով օգնած կլինեմ⁵⁶: Բասնեի կողմերում 250-ի մոտ ընտիր հեծյալներ ունեմ, սրանց Արզվին տեղափոխելու կամ բանակի թիկունքում, թեքին օժանդակելու հարցում դեռևս որոշակի վճիռ չի կայացված:

Բեհաէդդին Շաքիր բեյ

(հեռագրի հակառակ երեսին գրված է)

ԹԵՇՔԻՆԻ ՇԱՔԻՐ ԲՅՅԻՆ

17 թեշրին-ի սանի 1330 թ. [1914 թ. նոյեմբերի 17]

Քանի որ այդտեղ այլևս անելիք չունեք, Արզվինից շտապ շարժվեք դեպի Տրապիզոն առավել կարևոր մի պաշտոն ստանձնելու համար: Այստեղից եկող Յակուբ Ջեմալ բեյը ձեզ կբերի անհրաժեշտ հրահանգն ու առաջադրանքը:

Նախագահ — Տեսնու՞մ եք, որ Բեհաէդդին Շաքիր բեյը «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի հետ սերտ հարաբերություն մեջ է եղել: Նույնիսկ զինվորական տեղաշարժերի մասին կարծիք է հայտնել: Հետո, ձեզ չի գրում, այլ ներքին գործերի մինիստրություն:

Ջեվադ բեյ — Իմ պաշտոնավարության ընթացքում գնացողները կանոնավորապես կազմակերպված կամավոր զորայւմբեր են եղել: Ես այդպիսիներին եմ ուղարկել: Ավելի ուշ գնացողների մասին տեղեկություն չունեմ:

Նախագահ — Հիմա այս հեռագրից ի՞նչ եք հասկանում, Մի՞թե չի հասկացվում, որ Բեհաէղդին Շաքիր բեյը «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի մեջ պաշտոնավարություն է ունեցել:

Ջեվադ բեյ — Վեմափայլ փաշա, այո՛, հասկացվում է:

Նախագահ — Հետո, ձեզ ուղղված հեռագիրը, լինի «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի հրամանատարության կամ նախագահության կողմից, կարևոր չէ: Այդ պաշտոնը ինչ-որ ձևով ստանձնել է: Զարմանալին այն է, որ հեռագիրը ձեզ չի հղում, այլ ներքին գործերի մինիստրություն: Այս հանգամանքն առանձին ուշադրության արժիք է տալիս: Դուք ինչպե՞ս եք մեկնաբանում այդ:

(Դատապաշտպան [Խուլուսի բեյը] ուզում է իմանալ հեռագրի տարբերիվը: Նախագահը պատասխանում է. — 17 թեշրին-ի սա- նի 1330 թ. (1914 թ. նոյեմբերի 17):

Խուլուսի բեյ — Այն Ջեվադ բեյի պաշտոնավարության ընթացքում չի եղել:

Նախագահ — Այո՛, մենք չենք ասում, որ այն տեղի է ունեցել Ջե- վադ բեյի պաշտոնավարության ընթացքում: Մենք մատնացույց ենք անում հեռագրի Թալաաթ բեյին ուղղված լինելը: Բացի այդ, շատ պարզ ներում է «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի և Բեհաէղդին Շաքիր բեյի միջո- ցով կենտրոնական կոմիտեի միջև գոյություն ունեցող կապը: Մի՞թե դուք ևս չեք հաստատում այդ:

Ջեվադ բեյ — Ինչպես ասացի, ես կարծում էի, որ այդ պաշտոնյա- ները, որոնց հետ ևս գործակցում եմ, ռազմական մինիստրությունից են: Ես չէի կարծում, որ նրանք այլ պարտականություններ ունեն այստեղ:

Նախագահ — Դուք ո՞ր թվականին ստանձնեցիք այդ պաշտոնը:

Ջեվադ բեյ — 15 կանուն-ի էվվել 1330 թվականին (1914 թ. դեկ- տեմբերի 15):

Նախագահ — Ուրեմն, մոտավորապես մեկուկես ամսվա տարբերու- թյուն կա:

Ջեվադ բեյ — Այո՛, էֆենդի: Ես չգիտեմ, թե դրանից հետո ի՞նչ եղավ: Արդահանի կամ Կովկասի ռազմական գործողություններն այլ ընթացք ունեցան: Հրաման եղավ, որպեսզի մերոնք անցնեն երրորդ բա- նակի հրամանատարության տակ: Նույնիսկ հազորագրություն եղավ, որ արևս կամավորական կազմակերպության անհրաժեշտությունը չկա...

[Միգիսա Շյուբի բեյի հարցախոսությունը]

Նախագահ — Օգոստոսի 17 թվագրությամբ էրզրումի վալիի միջո- ցով ծածկագիր հեռագիր եք ուղարկել, որից պարզվում է, որ կենտրո- նական կոմիտեն խառնվել է պետական գործերին: Ի՞նչ կասեք այդ մա- սին:

(Քարտուղարը կարդում է հեռագիրը):

ԷՐԶՐՈՒՄԻ ՎԱԼԻԻ ՄԻՋԱՑՈՎ [ԸԱՆՁՆՆՆ] ԲԵՇԱՆԳԻՆ ԾԱՔԻՐ ԲԵՏՆՆ

Այստեղ, մի քանիսի կողմից արված տեղեկություններից, ինչպես նաև 1330 (1914) օգոստոսի 15 թվակիր ձեռ գրությունից պարզվում է, որ հայերը հավակնություն չու- նեն մեզ հետ միասնել ռազմական գործողություններին մասնակցելու: Ուստի ձեռնարկվող բոլոր միջոցները պետք է զաջտեղի պահվեն նրանցից: Պետությունը և կուսակցությունը փախկոկում է, որ մեր հայ հայրենակիցները միան ապահովի Այս ուղղությամբ ցան- կալի է, որ անհրաժեշտ ջանք գործադրվի՝ նրանց սրտերը հանգիստ պահելու համար:

Միգիսա Շյուբի բեյ

Միգիսա Շյուբի բեյ — Այո՛, էֆենդի, ճիշտ է, հիշում եմ: Նախա- պես խնամանից այդպիսի բան հարցրել էին: Ինչպես ասացի, Բեհաէղդին Շաքիր բեյը զորահավաքի ժամանակ, պատերազմ հայտարարելուց ա- ռաջ, հայրենիքին ծառայելու նպատակով՝ զնացել էր այնտեղ: Մենք տևապես հարաբերության մեջ էինք այդտեղ գտնվող հայերի հետ: Ընտ- րությունները միշտ միատեղ էինք անցկացնում դաշնակցության հետ: Անընդհատ շփման մեջ էինք գտնվում նրանց հետ և հորդորում՝ որպես- զի նրանք ևս պատրաստվեն պատերազմին և ջանք գործադրեն հայրե- նիքը պաշտպանելու խնդրում: Սակայն պարզվում է, որ տեղի ունեցած բանակցությունները հաջողություն չեն ունեցել, քանի որ նրանք ասել են. «Մենք չենք կարող ռացեիբաց թուրքերի հետ ընկերակցել, պատե- րազմ ծագելու դեպքում՝ չեղոք ենք մնալու»: Բնական է, որ նրան բաց հեռագիր ուղարկելը պատշաճ չէր կարող համարվել, ուստի կենտրոնա- կան կոմիտեի պատասխան հեռագիրը առաքելիք ներքին գործերի մի- նիստրության միջոցով, որտեղ ասված էր. «Տեսակցե՛ք նրանց հետ և աշխատեք, ինչպես որ հարկն է, մեղմությամբ համաձայնության գալու: Մեր այս վարմունքը կառավարության հետ առնչություն չունի: Այն գրված է եղել պատերազմը սկսվելուց առաջ, օսմանյան ազգություննե- րի միջև բարեկամական հարաբերություններ սերմանելու միտումով:

Նախագահ — Թեկուզ և [պատերազմից] առաջ գրված լինի, չէ՞ որ դուք դրանով միջամտել եք [կառավարության] գործերին:

Միզհատ Շյուբրի բեյ — Մեծարգո փաշա, ի՞նչ միջամտութեան մասին է խոսքը: Մենք տեսապես շփման մեջ ենք եղել հայերի հետ: Բոլոր ընտրությունների ընթացքում թեկնածուների առաջադրումը կատարել ենք դաշնակցության հետ միատեղ: Նրանք ձայն են տվել մեր թեկնածուներին, մենք էլ՝ նրանց: Այնպես որ, ընտրվել է ցանկալի թվացող թեկնածու: Ինչպես նշվեց, մենք նախաձեռնեցինք, որպեսզի պատերազմի ընթացքում համագործակցենք իրար հետ: Բայց այդ միջոցները հաշտություն չունեցան: Նրանց չհամաձայնելու մասին մենք տեղեկացանք հետագայում: Այնուամենայնիվ, կրկին գրեցինք, որ լավ վերաբերմունք ցուցաբերվի նրանց հանդեպ: Դա մտնում է ոչ թե կառավարության, այլ կուսակցության պարտականությունների մեջ:

Նախագահ — Պատերազմ հայտարարելուց առաջ ուրեմն այդպիսի մտադրություն ունեիք:

Միզհատ Շյուբրի բեյ — Ինչպիսի՞, էֆենդի:

Նախագահ — Պատերազմ հայտարարելուց առաջ, ուրեմն նախօրոք գիտեիք, որ մտնելու եք պատերազմի մեջ:

Միզհատ Շյուբրի բեյ — Ո՛ր, էֆենդի. զորահավաք հայտարարելու հետևանքով կարելի էր ամեն ինչ սպասել: Զորահավաք հայտարարելը մի՞թե «պատրաստ եղիր» չի նշանակում:

Նախագահ — Տվյալ ժամանակ պետության դիրքորոշումը զինված չեզոքության մեջ մնալն էր: Ուստի զորահավաք հայտարարելը անհրաժեշտություն էր:

Միզհատ Շյուբրի բեյ — Զեղոթություն, էֆենդի:

Նախագահ — Այո՛, դա զինված չեզոքություն էր: Զորահավաք հայտարարելը անպայման պատերազմի մեջ մտնել չէ:

Միզհատ Շյուբրի բեյ — Ո՛ր, էֆենդի. [զորահավաք] հայտարարվել է, որպեսզի Ռուսաստանի կողմից հարձակում լինելու դեպքում գտնե՞րվենք պատրաստ վիճակում⁵⁸:

Նախագահ — Կարդացե՛ք:

(Ընթերցվում է Բեհաէդդին Շաբիր բեյի կողմից ներքին գործերի մինիստր Փալաաթ բեյի միջոցով կենտրոնական կոմիտեին ուղղված վերոհիշյալ հեռագիրը):

Նախագահ — Տեսնում եք, որ կենտրոնական կոմիտեն ոչ միայն մասնակցել է ուղղական գործողություններին, այլև հանդես է եկել որոշ նախաձեռնություններով:

Միզհատ Շյուբրի բեյ — էֆենդի, կենտրոնական կոմիտեն հանդես է եկել միջնորդի դերում: Ես ինքս վստահ եմ, որ այն ուղղված է եղել

«Թեղքիլաթ-ը մահսուսե»-ին, քանի որ գործերին հետևելու համար մեզ ամեն տեղերից գրություններ էր գալիս:

Նախագահ — Անցյալում ասել էիք, որ ծածկագիր չունեք:

Միզհատ Շյուբրի բեյ — Ծածկագիր չունենք, այդ մեր ծածկագիրը չէ:

Նախագահ — Այսինքն, ներքին գործերի մինիստրություն գրելու փոխարեն, կարող էր ուղղակի ձեզ գրել:

Միզհատ Շյուբրի բեյ — Ներքին գործերի մինիստրություն գրելուց համալացվում է, որ մենք ծածկագիր չենք ունեցել: Ուղղակի ներքին գործերի մինիստրություն առաքելը դրա վառ ապացույցն է:

Նախագահ — Շատ լավ, ի՞նչ նպատակ է հետապնդել ներքին գործերի մինիստրությանը միջնորդագրելու: Ստացվում է այնպես, որ նման ձևով վարվելը ստիպողական անհրաժեշտություն է:

Միզհատ Շյուբրի բեյ — Բացե ի բաց չի կարողացել գրել: Գաղտնի գրելու համար էլ դիմել է այդտեղի վալիին:

Նախագահ — Կարդացե՛ք, [հեռագրի] հակառակ կողմում գրված հրահանգը:

ԲԵՀԱԷԳԳԻՆ ՇԱԲԻՐ ԲԵՅԻՆ

Քանի որ այդտեղ այլևս անելիք չունեք, Արզվիեից շտապ շարժվեք դեպի Տրապիզոն առավել կարևոր մի պաշտոն ստանձնելու համար: Այստեղից եկող Յակուբ Զեմի բեյը ձեզ կրեքի անհրաժեշտ հրահանգն ու առաջադրանքը:

1914 թ. Նոյեմբերի 17

Միզհատ Շյուբրի բեյ — Այո՛, էֆենդի, ինչպես ձեզ հայտնի է, դուկտ. նաղըմը ևս ընդգրկված էր «Թեղքիլաթ-ը մահսուսե»-ի մեջ: Չնայած, որ բավական ժամանակ է անցել, բայց հիշում եմ: Կովկասի կողմերը դուրս գալու համար հարձակման պիտի անցնեին: Յակուբ Զեմիլ բեյի և այլ ուժերի հետ միանալով, գնալու էին այդ հարձակումը իրագործելու: Կարծում եմ, այդ կապակցությամբ էլ տվյալ պատասխանն ենք գրել:

Նախագահ — Շատ լավ, այդ հրահանգը դուք ե՞ք գրել:

Միզհատ Շյուբրի բեյ — Շատ հավանական է, որ «Թեղքիլաթ-ը մահսուսե»-ից կամ ուղղմական մինիստրությունից, կամ էլ մի այլ տեղից գրված լինի: Այս, մի տեղից անհրաժեշտ եղել է, որ գրել նե: Ըստ երեվույթին, այնտեղ գտնվող Բեհաէդդին Շաբիր բեյի հարցումի հիման վրա գրվել է կենտրոնական կոմիտեին կից գտնվող մի հաստատությունից: Բեհաէդդին Շաբիր բեյին տրված հրահանգից այդպես է երևում: Այդ է

եղել նրա պաշտոնը: Այսինքն՝ ավյալ գործին ուղղակիորեն մասնակցութիւն չունենալ: Չեմ կարողանում մտաբերել, թե այդ ստորագրութիւնները ո՞ւմ են պատկանում:

Նախագահ — Դուք ասացիք, որ Բեհաէզդին Շաքիրը «հայրենիքին ծառայելու» նպատակով պարտականութիւն էր ստանձնել, ուրեմն՝ միջև այդ պարտականութեան ավարտը ձեզ հետ հարաբերութիւն չպետք է ունենար: Մինչդեռ նա իր հարաբերութիւնը չի խզում և անընդհատ ձեզ է գրում:

Միղձաւ Շյուբի բէյ — Շատ հավանական է էֆենդի, չէ՞ որ նա կենտրոնական կոմիտեի անդամ էր: Բայց նա այնտեղ չի գնացել կենտրոնական կոմիտեի հետ անշվող մի պաշտոնով: Նա դնացել է մի այլ պարտականութիւն կատարելու: Նման գրութիւններ միայն Բեհաէզդին Շաքիր բէյից չէինք ստանում, այլ մի շարք տեղերից ևս: Պատասխանները տարբեր տեղեր էին առաքւում: Մեր աշխատակիցներից մեկը այդ գործին հետամուտ լինելով, գրում էր պատասխանները: Որևէ գրութեան ուղղակի մեզ գալը չի նշանակում, որ այն ուղարկողի հետ մենք հարաբերութեան մեջ ենք եղել: Բեհաէզդին Շաքիր բէյի հետագիրն էլ, ահա, այդպիսին է եղել: Այսինքն՝ կենտրոնական կոմիտեն այդպիսի գործերով չի զբաղվել:

Նախագահ — Իսկ ո՞րն է դրա իմաստը:

Միղձաւ Շյուբի բէյ — Իմաստը երևի «հայրենիքի ծառայութեան» մեջ լինելն է:

Նախագահ — Ասում են, որ դա ցույց է տալիս, «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի և կենտրոնական կոմիտեի միջև գոյութիւն ունեցող կապը:

Միղձաւ Շյուբի բէյ — Ո՛ր, էֆենդի: Նման թղթեր մեզ գալիս էին նաև այլ տեղերից: Օրինակ, «Կարմիր մահիկին» վերաբերող մի շարք գրութիւններ էինք ստանում: Պատասխանն ուղարկում էինք «Կարմիր մահիկին», որն էլ իր հերթին գրութիւն էր ուղարկում համապատասխան կազմակերպութեանը: Օրինակ, շրջաբերականներ էինք ստանում «Որբանոցային կազմակերպութիւնից», որ նշված էր լինում՝ «Գրեք ձեր մասնաճյուղերին, որպեսզի նրանց օգնեն»: Որբանոցը կատարելապես ինքնուրույն կազմակերպութիւն լինելով հանդերձ, մեզ գրութիւն էր ուղարկում, հայտնելով, որ մի շարք տեղերում պակասորդ ունեն: Մենք էլ գրում էինք մեր մասնաճյուղերին, ինչդեռ, որ նրանց պակասորդները փոխհատուցվեն: Դա չի նշանակում, որ որբանոցի և կենտրոնական կոմիտեի միջև կապ գոյութիւն ունի: Դա ցույց է տալիս, որ ներքանք իրար հետ փոխօգնութեան մեջ են գտնվել պատերազմի ընթաց-

քում: Դրա մեջ վնասակար մի բան կթե նկատելի, ես ընթացք չէի տա: Բոլոր դեպքերում դրա իմաստը միջնորդ լինելու մեջ է: Նույնիսկ կենտրոնական կոմիտեում պաշտոն չունենալու դեպքում էլ, եթե նման գրութիւն անցնէր ձեռքս, կզնայի, ջանք կթափեի, պատասխանը կգրեի և կուղարկեի: Բոլորովին չէի պատկերացնում, որ հետագայում նման վիճակի առաջ կկանգնեմ:

Նախագահ — Սուլեյման Ասքերի բէյը ի՞նչ հարաբերութիւն ունի կենտրոնական կոմիտեի հետ:

Միղձաւ Շյուբի բէյ — Նա միշտ էլ զինվորական է եղել: Պարզ է, որ սպաների հետ կենտրոնական կոմիտեն չի կարող հարաբերութիւններ ունենալ:

Նախագահ — Նրա կողմից Բեհաէզդին Շաքիր բէյին ուղղված մի հեռագիր կա, որը լիովին ցույց է տալիս «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի հետ նրա ունեցած համագործակցութիւնը:

Միղձաւ Շյուբի բէյ — Մեծարգո փաշա, ինչպիսի՞ կապ:

Նախագահ — Կարգացե՛ք:

(Արձանագրող քարտուղար Շեֆիք բէյը ընթերցում է)

ԷՐԶՐՈՒՄՎ ՎԻՍՏՆՅՈՒՆ

Վերծանել անձամբ

ժածկագիրը ուղղված է Բեհաէզդին Շաքիր բէյին:

Տրապիզոնից Ռիզա բէյը ընտրված է էրզրումի կենտրոնական կոմիտեի անդամ: Ռիզա բէյի փոխարեն որպես պատասխանատու քարտուղար ուղարկվելու է Մեմդուհ բէյը:

Սուլեյման Ասքերի

9 Թեշրին-ի սանի 1330 թ.:

[1914 թ. նոյեմբերի 9]

Նախագահ — Կենտրոնական կոմիտեին է գրել:

Միղձաւ Շյուբի բէյ — Սուլեյման Ասքերի բէյը «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ից է գրել: Գրել է էրզրումի հասցեով: Արդեն Բեհաէզդին Շաքիր բէյը կապ ունի «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի հետ, այդպես չէ՞ էֆենդի: Ռիզա բէյը կենտրոնական կոմիտեի [անդամ] ընտրվելու կապակցութեամբ մենք դիմել ենք «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ին: «Գրեք Բեհաէզդին Շաքիր բէյին, որպեսզի Տրապիզոնից Ռիզա բէյին ուղարկի մեզ մտա, քանի որ նա ընտրված է կենտրոնական կոմիտեի անդամ:

Նախագահ — Ի՞նչ նպատակով Սուլեյման Ասքերի բեյը միջնորդ է հանդիսանում: Այնպես է հասկացվում, որ նրանց միջև ներքին կապ է գոյություն ունեցել:

Միդհատ Շյուբրի բեյ — Չէ՞ որ Բեհաէդդին բեյը կապված է Աղել «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի հետ: Բեհաէդդին Շաքիր բեյը գորահալաքից հետո հայրենիքին ծառայելու նպատակով գնաց ռազմաճակատ: Հետևաբար՝ նա ենթարկվելու էր Սուլեյման Ասքերի բեյին: Ուստի մենք խնդրել էինք Սուլեյման Ասքերի բեյին, որպեսզի Ռիզա բեյին ուղարկի այստեղ: Բավական ժամանակ է անցել, լավ չեմ հիշում:

Նախագահ — Ռիզա բեյին ուղարկում են էրզրումի կենտրոնական կոմիտե:

Միդհատ Շյուբրի բեյ — էրզրումում կենտրոնական կոմիտե չկա:

Նախագահ — Հեռագրում այդպես է գրված:

Միդհատ Շյուբրի բեյ — Սուլեյման Ասքերի բեյը «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի գործերին իրազեկ չլինելու պատճառով, այդպես սխալ է գրել:

Նախագահ — Կարդացե՛ք հեռագիրը:

(Արձանագրող քարտուղար Շեֆիք բեյը կարդում է հեռագիրը)

«ՄԻՌՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱՌԱՋԱԳԻՄՈՒԹՅՈՒՆ» [ԿՈՍՏԱՅՑՈՒԹՅԱՆ] ԿՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵՆ

Հարգանքներով տեղեկացնում ենք, որ 55 հոգուց բաղկացած 5-րդ շեֆների [խումբը]⁵⁹ Արդվինցի թուֆան աղայի հրամանատարությամբ հենց նոր ձևապարզ գրեցիք մտորող⁶⁰:

Սամսեի պատասխանատու-Լարաուլար Ռյուշդի

16 կանոն-ի էվվել 1330 թ.
[1914 թ. դեկտեմբերի 16]

Նորոս՝ դոկտ. Նազըմ բեյ էֆենդիին ՄԻՐՉԱՏ ՇՅՈՒՐԻԻ

Միդհատ Շյուբրի բեյ — Մի քիչ առաջ ասացի, որ մենք ևս պատասխանատու քարտուղարներին գրել էինք, որ հայրենիքին ծառայելու համար ցանկություն ունեցող մարդկանց, որպես կամավորներ հավաքարեն «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի համար: Որքան մեզ հայտնի է, այս Ռյուշդի բեյը կապիտանի կոչում ուներ և հրամանատար էր մի զինվորական դասակի: Ըստ երևույթի, այնտեղ կամավորներ է հավաքել և մեզ ուղարկելու մասին տեղեկություն է տվել: Հետագայում իմացանք, որ Ռյուշդի բեյը շատ գործեր ունի և խիստ ծանրաբեռնված է: Կեցիք նաև, որ ավազակներին հետապնդելու համար մութասարրիֆի կողմից ներգրավվել է ժանդարմական գործերի մեջ: Կանչեցիք մեզ

մտու: Խիստ զբաղված և մեր վարած քաղաքականությունից կտրված լինելով՝ հեռացրինք պատասխանատու քարտուղարի պաշտոնից: «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ն այդ մասին կարող է մանրամասն տեղեկություն տալ:

Նախագահ — Ասում եք, որ կենտրոնական կոմիտեն «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի հետ առնչություն չի ունեցել, բայց և այնպես հասկացվում է, որ նա հաճախակի միջամտել է նման գործերին:

Միդհատ Շյուբրի բեյ — Այո՛, մենք կապի մեջ էինք բոլոր հաստատությունների հետ: Մեզ մտտեցավ գրությունները ուղարկում էինք համապատասխան կազմակերպություններին, ինչպես, օրինակ՝ «Կարմիր մահիկին», որբանոցին, ներքին գործերի մինիստրություն և այլ տեղեր:

Միլիվա Մուսաաֆա փաշա (հանձնաժողովի անդամ) — Կենտրոնական կոմիտեն ուղղակի ղեկավար է «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի գործերով: Կամավորներ է ուղարկել: Նշում է, որ «այս կապակցությամբ հրաման տվեցինք պատասխանատու քարտուղարներին, պատվիրակներին», որբամըն «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ն հիմնականում ստեղծված է եղել ձեր կողմից, կենտրոնական կոմիտեի կողմից:

Միդհատ Շյուբրի բեյ — Ոչ, մեծարգո փաշա: Պատերազմի ընթացքում յուրաքանչյուր մարդու պարտականությունն էր իր կարողության շափ, մինչև պատերազմի ավարտը օգտակար լինել իր հայրենիքին: Արդեն պատերազմը հայտարարվելուց հետո մեր ընկերների մեծ մասը սկսեց ղեկավարել զինվորական, հայրենիքին ծառայելու գործերով՝ յուրաքանչյուրն ըստ իր կարողության: Այդ Ռյուշդի էֆենդի ասված անձնավորությունը որպես զինվորական՝ առավել շատ է ղեկավարել, նույնիսկ պաշտոնավարել է ժանդարմական ոստիկանությունում: Այդ մասին տեղեկանալով, մենք կանչեցինք նրան և խիստ զբաղվածության համար հեռացրինք պաշտոնից:

Նախագահ — Ձեր քարտուղարության ընթացքում ինչու՞ հոգատար վերաբերմունք չեք ունեցել դոկտ. Նազըմի կողմից հափշտակված փաստաթղթերի նկատմամբ: Կուսակցության քաղաքական գործունեությանը վերաբերող այդ կարևոր փաստաթղթերը մեջտեղից վերացնելը ցույց է տալիս, որ [կուսակցությունը] առնչություն է ունեցել մի շարք գաղտնի գործարքների հետ: Այս մասին ի՞նչ կասեիք:

Միդհատ Շյուբրի բեյ — Ցավոք սրտի [նրա] մեկնելուց հետո տեղեկացա այդ մասին: Մեկ օր հետո մեկնել էր այստեղից:

Նախագահ — Շատ լավ: Բայց չէ՞ որ այդ բանին ավելի շուտ պետք է հետամուտ լինեիք:

Միդհաա Շյուբրի բեյ — Երբեք մտքովս չէր անցնում, որ փաստաթղթերը առնելով՝ հետը կտանի:

Նախագահ — Ուրեմն փաստաթղթերը նախապես պետք է հավաքված, պատրաստված լինե՞ին, որ բոլորը միատեղ առնելու դնար:

Միդհաա Շյուբրի բեյ — էֆենդի, արդեն կուսակցությունը վերակազմելու ընթացքում բոլոր փաստաթղթերը սնդուկների մեջ էինք իրաւաւորել: [Այդ ժամանակ] մենք նկատեցինք, որ նա առանձնացնում էր Փարիզում գտնվելու ընթացքում Աճմեդ Ռիզա բեյի՝ հետ ունեցած իր թղթակցությունները: Ըստ երևույթին, դրանք է փնտրել, տակնուվրա արել, և, չկարողանալով գտնել՝ բոլորը միատեղ վերցնելով՝ գնացել է:

Նախագահ — Ուրեմն, նախապես զգացել եք, որ դուկտ. Նազըմը փախուստի է դիմելու:

Միդհաա Շյուբրի բեյ — Ո՛չ, էֆենդի:

Նախագահ — Հապա, ինչու՞ էր ուզում վերցնել:

Միդհաա Շյուբրի բեյ — Հրաժարական տալով՝ խզեց իր հարաբերությունը կուսակցության հետ: Հրաժարական տալու ժամանակ ասաց. «Այս փաստաթղթերը կարևոր են և վերաբերում են ինձ: Ես չեմ ցանկանում, 20—25 տարի առաջ Փարիզում գտնվելու ընթացքում իմ աշխատանքին վերաբերող փաստաթղթերն այստեղ մնան: Ես իմ հարաբերությունները խզում եմ: Նույնիսկ այսուհետև համագումարներին էլ չեմ մասնակցելու»: Շատ լավ, ասացինք: Բայց, երբեք չէի պատկերացնում, որ բոլոր փաստաթղթերը կվերցնի:

Նախագահ — Այդ կարևոր փաստաթղթերը այդպես անփութորեն նրան տարու իրավասությունը ունեի՞ր:

Միդհաա Շյուբրի բեյ — էֆենդի, դրանք իր փաստաթղթերն էին, ինքն էր տվել:

Նախագահ — Բայց չէ՞ որ դրանք կուսակցության փաստաթղթերի մեջն էին մտել:

Միդհաա Շյուբրի բեյ — Ո՛չ, էֆենդի. նշված էր, որ այդ նյութերը օգտագործվելու են կուսակցության պատմությունը շարադրելու ժամանակ: Այսինքն՝ այդ փաստաթղթերը պիտի օգտագործվեին «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության ստեղծման, նրա տարբեր փուլերից անցնելու պատմությունը շարադրելու ընթացքում:

Նախագահ — Անցյալ օրը, ձեր տված ցուցմունքի ժամանակ, խոսեցիք Իբրահիմ և պահեստի սպա Զաֆեր էֆենդիների մասին: Դուք գիտեք արդյո՞ք, թե ներկայումս նրանք որտեղ են գտնվում:

Միդհաա Շյուբրի բեյ — Նրանք պետք է, որ Ստամբուլում լինեն:

Նախագահ — Ո՞ր կողմերում, հասցեն գիտե՞ք:

Միդհաա Շյուբրի բեյ — Կարծում եմ, որ Իբրահիմ էֆենդին բնակվում է Պեշիկթաշում, իսկ քարտուղար Զաֆեր էֆենդին Ֆաթիհում կամ էլ Զահանգիրի շրջանում: Ճիշտ հասցեն չգիտեմ:

Նախագահ — Ասում են, որ պատերազմ հայտարարելուց հետո «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը ձեռնամուխ է եղել [ժողովրդից] նպաստ հավաքելու գործին: Այդ նպաստը ինչու՞ հավաքվեց, գումարը որքանի հասավ և ի՞նչ նպատակի համար ծախսվեց:

Միդհաա Շյուբրի բեյ — Այսինքն, էֆենդի:

Նախագահ — Պատերազմ հայտարարելուց հետո որոշ նպաստներ են հավաքվել:

Միդհաա Շյուբրի բեյ — «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության համար է հավաքվել:

Նախագահ — Այո՞:

Միդհաա Շյուբրի բեյ — Լուր չունեմ, տեղեկություն չունեմ:

Նախագահ — Այդ հասույթից որոշ գումար է ծախսվել: Այդ դրամը ի՞նչ ձևով եք ծախսել:

Միդհաա Շյուբրի բեյ — Այո՛, էֆենդի. մոտ 400 000 լիրայի շափ մի գումար էր, որը հետագայում պահ տրվեց բանկերում: Ձեր ասածը այդ գումարի մասին է արդյո՞ք:

Նախագահ — Այդ է, թե՞ այդ չէ, չգիտեմ: Բացատրություն տվեք:

Միդհաա Շյուբրի բեյ — Իմ իմացածը այդ գումարի մասին է: Ինչպես գիտեք, պատերազմ հայտարարելուց առաջ հացի խնդիրը բավականին դժվարացել էր: Այդ կապակցությամբ քաղաքապետարանը որոշեց գնացուցակ սահմանել: Բայց այդ գնացուցակը արդյունավետ չեղավ: Հետագայում այդ գործով զբաղվեց քաղաքապետարանը: Հացի խնդրին հետևելու համար դիմեցին նաև Քեմալ բեյին: Նա պարտավորվեց այդ գործին հետևել համատեղության կարգով: Նա ասաց, որ «Ես հացը վաճառելու եմ այս գնով», իսկ քաղաքապետարանն էլ հավանություն տվեց այդ գնին⁶²:

[Զիա Գյոնալիի հարցախոսությունը]

Նախագահ — Զիա բեյ, դուք «Ենի մեջմուա» (Նոր հանդես) խորագրով հանդես հրատարակում ե՞ք:

Զիա Գյոնալի — «Ենի մեջմուա» հանդես է, ես նրան թղթակցում եմ⁶³:

Նախագահ — Այդ հանդեսում ինչ-որ թուրանիզմին⁶⁴ վերաբերող մի հոդված ունեւր։ Այդ հոդվածում օսմանիզմին⁶⁵ փոխարեն նախապատվութիւնը տրվում է թուրանիզմին։ Այս խնդրի վերաբերյալ բացատրութեւր տեսակեալը։

Զիա Գյոխալի — «Է՞նչ է թուրանը՝ վերնազրով մի հոդված ունիւմ, որտեղ ցույց եմ տալիս, որ այսօրվա պատկերացումով այն կուլտուրական թուրան է։ Այսինքն՝ օսմանյան թուրքերը պետք է մեկ կուլտուրա ստեղծեն։ Հետագայում մյուս թուրքերը (Յիւրթալիզու ժողովուրդները — Ա. Փ.) այն ընդունելու դիպքում կստացվի կուլտուրական թուրան։ Եվ դա նպաստավոր կլինի նաև օսմանյան պետութեան համար, քանի որ նախ կզարգանա օսմանյան երկրի հիմքը՝ հանդիսացող թրքութիւնը։ Բնական է, որ կհզորանա նաև պետութիւնը, հետագայում էլ անբողջ թրքութիւնը, որոնք կընդունեն օսմանյան թուրքերին լեզուն։ Անդրեջանի թուրքերը արդեն սկսել են կուլտուրական թուրանի ուղղութեամբ աշխատել։ Թուրքերին լեզվի տարածումը, օսմանյան գրականութեան, որպես ազգային գրականութիւն ընդունելը, բոլոր թուրքերին հօգուտ արտով կապելու է մեզ հետ։ Բոլոր թուրքերը ընթերցելու են մեզ մտալույս տեսած ստեղծագործութիւնները։ Թերթերի և գրքերի ընթերցողները եթէ շատանան, բնական է, որ գրողները, գրականագետներն իրենց ստեղծագործութիւններից առավել շատ օգուտ կքաղեն։ Ահա այդ հոգվածը սկզբից մինչև վերջ գրված է այս նպատակի համար և պարզ ցույց է տրված, որ այն նպաստավոր կլինի օսմանիզմի համար։

Նախագահ — Այս հանգամանքը արդյոք չի՞ գրգռի ոչ մահմեդական ազգութիւններին։

Զիա Գյոխալի — Ո՛ր, էջներդի, բոլոր օսմանյան ազգութիւններն իրենց մշակույթի մեջ ազատ են։ Այսինքն՝ յուրաքանչյուրը կարող է իր մայրենի լեզվով գրականութիւն հրատարակել։ Այնպես որ, այս կարգը փոխանակ նրանց վշտացնելու, պետք է որ գոհացնի։ Այդ ազգութիւնները կատեն այն մարդկանց, որոնք ասում են, թէ թուրքական ազգ, թուրքական կուլտուրա գոյութիւն չունի, այլ կա միմիայն օսմանյան լեզու և օսմանյան կուլտուրա։ Այսինքն՝ նրանք մյուս ազգերին չեն ճանաչում և ասում են, որ գոյութիւն ունի միմիայն օսմանյան ազգ։ Մինչդեռ իմ համոզմունքով «օսմանյան» անվանումը վերաբերում է միայն պետութեանը, այսինքն՝ օսմանյան պետութեանը։ Եվ այդ պետութեան մեջ ընդգրկված են արար, թուրք, հայ և այլ ազգութիւններ։ Այս հանգամանքը հաստատում է յուրաքանչյուրի ինչ ազգութիւն լինելը և միևնույն ժամանակ կապահովի օսմանյան պետութեան հզորութիւնը։

Անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ օսմանյան պետութիւնը, որպես հեմարան, կարող է ունենալ ազգերի միջև գոյութիւն ունեցող միութեան ու փոխադարձ հարգանքը։ Իսկ եթէ հայտարարվի, որ բոլոր օսմանցիներ և ազգութիւն չունենք, ապա ազգութիւնների միջև չի կարող միասնականութիւն լինել։ Հասկանալի է, որ մյուս ազգերը կմերժեն այս թեզը։

Նախագահ — Տեղահանութեան հարցը ի՞նչ ձևով քննարկվեց կենտրոնական կոմիտեում։

Զիա Գյոխալի — Բոլորովին շքնարկվեց։ Պատերազմին վերաբերող օրինակներն արդեն հրամանագրի ձևն ունեին։ Դրանք կազմվում էին պատերազմի պատճառով։ Այն կուսակցութեան ժրագրի հետ առնչութիւն չունի։ Անհրաժեշտութիւնից էլնելով հարյուրավոր օրինակներ էին կաղծվում։

Նախագահ — Շատերը ասում են, որ այն վճռված է եղել «Միութիւն և առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտեում, մի շարք ղեկավարների մտահոգացմամբ և որոշմամբ։

Զիա Գյոխալի — Ժիշտ չէ։

Նախագահ — Առաջին հերթին այն տեղի է ունեցել Բեհաէդդին Շաքիր բեյի և զոկտ. Նազըմի հրահրմամբ։

Զիա Գյոխալի — Կենտրոնական կոմիտեում։

Նախագահ — Այո՛, կենտրոնական կոմիտեում և ձայների մեծամասնութեամբ։ Եվ այս հարցը կենտրոնական կոմիտեի կողմից քաջալերվելով՝ նրանք ներգործել են ռազմական միմիատրութեան վրա և իրականացրել այն։

Զիա Գյոխալի — Կենտրոնական կոմիտեում այդ մասին ոչ մի խոսք չի եղել։

Նախագահ — Տեղահանութեան ընթացքում մի շարք վայրերում կուտորածներ են տեղի ունեցել, կողոպուտ և հափշտակութիւն։ Կենտրոնական կոմիտեն մնացել է դիտորդի դերում և ոչ մի որոշում չի ընդունել այդ մասին։

Զիա Գյոխալի — Կենտրոնական կոմիտեն բավական ուշ իմացավ։ Այն էլ ոչ բոլորի, այլ մասնակի ղեկաբերի մասին։ Կենտրոնական կոմիտեն տեղեկանալուց հետո պահանջեց, որպեսզի ներքին գործերի և ռազմական միմիատրութիւններն արգելեն այդ բոլորը և հանցագործներին էլ պատժեն։ Մենք պաշտոնապես կառավարութեան գործերին միջամտելու իրավասութիւն չունեինք։ Ուստի այդ ձևով պահանջ ներկայացրինք։ Այդ հարցումի հիման վրա մեզ պատասխանեցին, որ մի շարք

Հետաքննող հանձնաժողովներ են ուղարկել և որոշ միջոցներ են ձեռնարկել: Մեր հարցազրույցներին միշտ այդ ձևով էին պատասխանում:

Նախագահ — Համենայն դեպս տեղահանությունն ու կոտորածը շարունակում էր իրագործվել: Այդպես չէ՞:

Ձիա Գյոբալի — Այդ արարքներին ո՞վ կարող էր արգելք հանդիսանալ:

Նախագահ — Կուսակցության պատգամավորները համեմատաբար կարևորություն չներկայացնող հարցերի նկատմամբ մինիստրների խորհրդում կառավարությունից անմիջապես բացատրություն են պահանջել: Այդ ինչպե՞ս է եղել, որ այս կարևոր խնդիրը ձեր կողմից անուշադրության է մատնվել:

Ձիա Գյոբալի — Կենտրոնական կոմիտեն պատգամավորների հետ ոչ մի հարաբերություն չունի: Պատգամավորներն ունեին առանձին կազմակերպություն, որը նախկինում կոչվում էր «Ընդհանուր բյուրո», հետագայում այն ընդունեց «Կառավարող հանձնաժողով» անվանումը: Այսպիսին էր մինիստրների խորհրդի կազմակերպությունը: Պատգամավորներին կառավարողը այդ հանձնաժողովն էր:

Նախագահ — Այո, այդպես է: Սակայն նշվեց, որ կենտրոնական կոմիտեն իր ցանկությունները իրականացրել է ձեր միջոցով, կամ էլ ձեր մյուս պատգամավոր ընկերների օգնությամբ: Այսինքն՝ ասացին, որ «կենտրոնական կոմիտեում հավանության արժանացած խնդիրները մենք աշխատում էինք իրագործել մինիստրների խորհրդում գտնվող կուսակցականների միջոցով»: Այսպիսով, ինչպես երևում է, նրանք եռանդազին դբաղվել են բոլորովին կարևորություն չներկայացնող գործերով:

Ձիա Գյոբալի — Նրանք գործել են անձնական նախաձեռնությամբ:

Նախագահ — Կարևորություն չներկայացնող խնդիրների համար նրանք ամեն ջանք գործադրել են, իսկ ինչու՞ կոտորածի հարցով ոչ մի բան չեն նախաձեռնել մինիստրների խորհրդում: Այստեղից եզրակացվում է, որ կենտրոնական կոմիտեն հավանություն է տվել կոտորածին:

Ձիա Գյոբալի — Ո՛չ, էֆենդի, կենտրոնական կոմիտեն ղեկավարում էր «Թեշքիլաթ-ը հարիչին» («Արտաքին կազմակերպություն»), Պատգամավորներին պրոպագանդիչ արգելված էր: Սակայն անձնապես ծանոթ պատգամավորների հետ կարող էին որոշ հարցերի մասին խոսել: Կենտրոնական կոմիտեն ուղղակի չէր կարող նրանց պրոպագանդել: Պրոպագանդիչ չէր մտնում նրա իրավասության մեջ: Հետո պաշտոնները առանձնացված էին: «Թեշքիլաթ-ը թեշերու»-ի («Շա-

րիաթի կազմակերպություն») և «Թեշքիլաթ-ը հարիչին»-ի կառավարող հանձնաժողովները տարբեր էին:

[Արիֆ բեյի հարցախոսքը]

Նախագահ — «Թեշքիլաթ-ը մահուտե»-ի ստեղծման մասին կայսերական հրամանագիր տրվե՞ց, թե՞ ոչ:

Արիֆ բեյ — Ո՛չ, էֆենդի:

Նախագահ — Դուք ասացիք «պաշտոնական հաստատության մասնաճյուղ»: Առանց կայսերական հրամանագրի արդյո՞ք կարող էր պաշտոնական հաստատության մասնաճյուղ գոյություն ունենալ:

Արիֆ բեյ — Ժամանակավոր հանձնաժողով լինելու համար այն ստեղծվել էր ռազմական մինիստրության կողմից: Բնական է, որ այդ մասին իրազեկ էին նաև ներքին գործերի մինիստրը, մեծ վեզիրը և մյուսները:

Նախագահ — Մինիստրների խորհրդի որոշմա՞մբ:

Արիֆ բեյ — Հավանական է, էֆենդի:

Նախագահ — Դուք այնտեղ էի՞ք «Թեշքիլաթ-ը մահուտե»-ի ստեղծումից առաջ:

Արիֆ բեյ — Այնտեղ էի, էֆենդի: Այդ մասին ինձ տեղեկություն տվեց ռազմական մինիստրը:

Նախագահ — «Թեշքիլաթ-ը մահուտե»-ի ստեղծման հրամանը ինչպե՞ս եղավ, դրավո՞ր:

Արիֆ բեյ — Ո՛չ, գրավոր չի եղել, այլ բանավոր: Այդ մասին առաջին հերթին տեղեկություն տվեց Սուլեյման Ասքերի բեյը: Նա տեսակցել էր ռազմական մինիստրի հետ: Հետո ռազմական մինիստրը ինձ կանչեց իր մոտ, նա էլ բանավոր հայտնեց այդ մասին: Ես էլ բնդունեցի: Սակայն Ազիզ բեյին այդ մասին հրաման է տվել ներքին գործերի մինիստրը: Այստեղից կուսում եմ, որ ներքին գործերի մինիստրն էլ գիտեր այդ մասին:

Նախագահ — Ձեր պաշտոնավարության հարցը կարող էր բանավոր տեղեկացվել: Իսկ մի հաստատության հիմնադրումը չէր կարող բանավոր կատարվել: Անպատճառ որևէ մինիստրության հրամանը անհրաժեշտ էր:

Արիֆ բեյ — Ըստ երևույթին, այդպիսի մի հրաման եղել է:

Նախագահ — Դուք այնտեղ չէի՞ք դրա ստեղծումից առաջ:

Արիֆ բեյ — Այնտեղ էի:

Նախագահ — Այդ մասին ձեզ հրաման չեկա՞մ: Ինչպե՞ս կարող է որևէ հաստատություն առանց հրամանի հիմնվել:

Արխիվ բեյ — Չեմ հիշում, էֆենդի:

Նախագահ — Սուլեյման Ասքերի բեյը ի՞նչ հարաբերության մեջ էր «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի հետ:

Արխիվ բեյ — Նա հանձնաժողովի նախագահն էր: Որոշումները հայտնում էր ռազմական մինիստրություն և ստանում անհրաժեշտ հրահանգներ:

Նախագահ — Որտե՞ղ էր նրա պաշտոնատեղին:

Արխիվ բեյ — Նրա համար հատուկ պաշտոնատեղի էր վարձված Նուրի Օսմանիեյում: «Քասկիր-ի էֆբյար» տպարանի դիմաց, № 32 տանը:

Նախագահ — Նա դրամարկղ ունե՞ր:

Արխիվ բեյ — Ի՞նչ:

Նախագահ — «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ին հատկացված դրամարկղ գոյություն ունե՞ր:

Արխիվ բեյ — Այո՛:

Նախագահ — Դրամադուլուս ունե՞ր:

Արխիվ բեյ — Անկասկած:

Նախագահ — Սկզբնական շրջանում որքա՞ն գումար էր հատկացված:

Արխիվ բեյ — Քանակը չգիտեմ:

Նախագահ — Ո՞րտեղից էիք վերցնում այդ գումարը:

Արխիվ բեյ — Կարծեմ դրա մասին ասացի: Մի քանի անգամ ստացել ենք ազգային պաշտպանության մինիստրությունից: Ավելի շատ ստանում էինք ռազմական գաղտնի հաստատությունից:

Նախագահ — Փոխարենը ստացական տրվում է՞ր:

Արխիվ բեյ — Միգուցե:

Նախագահ — «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի և կենտրոնական կոմիտեի միջև ոչ մի կապ գոյություն չունի, այդպես չէ՞:

Արխիվ բեյ — Ոչ, ոչ մի կապ գոյություն չունի:

Նախագահ — Այժմ կարգացվելու են մի շարք հեռագրեր և թղթակցություններ:

Արխիվ բեյ — Կարող է թղթակցություն լինի, բայց դրանք չեն կարող այդ կապը հաստատել:

Նախագահ — (խոսքն ուղղելով քարտուղարին)՝ Կարդացե՛ք:

ՕՍՄԱՆՅԱՆ «ԻԹԹԻԶԱՏ ՎԵ ԹԵՐԱՔԲԻ»
ԿՈՄՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԻԶՄԻՐԻ ՎԻԱՅՆԹԻ
ԿԵՆՏՐՈՆ № 9

«ԻԹԹԻԶԱՏ ՎԵ ԹԵՐԱՔԲԻ» ԿՈՄՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ
ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵՆ

Հոսպ

Հարգելի եղբայրներ:

Բերդամայի կազյում, Ռեշահե նահիի անձնատուր եղած ավազակներից շեշեն Համիդ աղան օժանդակություն է խնդրել, ասելով, որ Կոմիտեի (....)Յ6 վիլայեթի բրնակիներից մի քանի հայրենակիցների հետ նպատակադրվել է օգնել բանակին: Եթե իրեն թույլ տրվի, ապա Գիսթրեքիրում մի կարևոր «Թեշքիլաթ» ստեղծելով, շարժվելու է գեպի սահման: Լուսով ենք, որ հիշյալը կարող է այդ ձևով ծառայություն մատուցել: Կարծում ենք, որ նրանց առաքումը կարող է երկու տեսակից ընդհատվել հայրենիքի համար:

Քանկազին եղբայրներ, հայրենասիրական նախաձեռնություն համարելով, խնդրում են ձեր թույլտվությունը՝ այդ կամ ոչ: Պատասխանեք հետագրով:

Իզմիրի մյուսթի՝ Զահի Զադե Ահմեդ

23 Թեշրին-ի սանի 1330 թ.

[1914 թ. նոյեմբերի 23]

(Այնուհետև նախագահը ընթերցել է տալիս վերոհիշյալ հեռագրերը):

Նախագահ — Ընթերցված քուր հեռագրերը ցույց են տալիս, որ «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի և կենտրոնական կոմիտեի միջև ներքին կապ է եղել:

Արխիվ բեյ — Ո՛չ:

Նախագահ — Ինչպե՞ս թե ոչ:

Արխիվ բեյ — Հիշողությունս թույլ է, չեմ կարող պատասխանել: Եթե մեկ առ մեկ հարցնեք, կարող եմ ապացուցել, որ կապ գոյություն չի ունեցել:

Նախագահ — [Կենտրոնական կոմիտեն] նույնիսկ միջամտել է զինվորական գործողություններին:

Արխիվ բեյ — Բեհաեզդին Շաքիր բեյը «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի ուղղակի պաշտոնատար անձը լինելով...

Նախագահ — Շատ լավ, չէ՞ որ Միդհատ Շյուքրի բեյին է գրում:

Արխիվ բեյ — Ուղղակի մեզ հետ թղթակցելու հնարավորություն չի ունեցել, ուստի նրա միջոցով է ուղարկել:

Նախագահ — «Ներքին գործերի մինիստրության միջոցով Միդհատ Շյուքրի բեյին» գրելու փոխարեն, թող ձեզ գրեք:

Արխիվ բեյ — Եթե չի գրել, դրանում ինքն է մեղավոր:

Նախագահ — Ուրեմն այդպես է ցանկացել և այդպես էլ գրե՞լ է:
Աքիֆ բեյ — Էֆենդի, նա այնքան էլ կարգ ու կանոնի հետևող
մարդ չէր: Երբեմն ինքնուրույն գործեր էր կատարում: Ոչ մեկը չի կա-
րող ապացուցել, որ «Թեղքիլաթ-ը մահաուսե»-ն կուսակցության հետ
հարաբերության մեջ է եղել:

Նախագահ — Ինչու՞

Աքիֆ բեյ — Թող մյուս հետազոտողը կարդան:
(Ընթերցվում է Նալիլ, Նազրմ և Աղիզ բեյերի ստորագրություն-
ներով Միզհաս Շյուբրի բեյին ուղղված հեռագիրը)

Աքիֆ բեյ — Սա ցույց չի տալիս, որ կապ է գոյություն ունեցել:
Ես նախապես էլ ահել եմ, որ կամավորների ստեղծման հարցում դըր-
սում կազմակերպություններ չունենալու պատճառով որոշեցինք օգտը-
վել այլ վայրերում գտնվող [կուսակցության] պատասխանատու քար-
տուղարներից: Ուստի այդ մասին գրեցինք կուսակցության կենտրոնա-
կան կոմիտեին:

Նախագահ — Շատ լավ, գրողը ո՞վ էր:

Աքիֆ բեյ — Մեր հանձնաժողովը:

Նախագահ — Բայց չէ՞ որ այդ հանձնաժողովը ուղղակի հրաման է
տալիս կուսակցությանը:

Աքիֆ բեյ — Դա հրաման չէ: Նրանց միջնորդությունից օգտվելու
համար է, որ դիմել ենք:

Նախագահ — Շատ լավ, ասենք թե նման դիմում կարող էիք անել:
Բայց չէ՞ որ այդ թղթակցությունը կարող էիք ուղղակի անել:

Աքիֆ բեյ — Ուղղակի թղթակցություն ունեցել ենք պատասխանատու
քարտուղարների հետ: Այստեղ գրում ենք Միզհաս Շյուբրի բեյին⁶⁸:

[Ռիզա բեյի հարցախնդրությունը]⁶⁹

Նախագահ — Ձեր ցուցմունքից ոչնչանալ է հասկացվում, որ տեղա-
հանությունն ու կոտորածը իրականացնող ջոկատների, զինվորական
միավորումների մեջ գտնվել են նաև «Թեղքիլաթ-ը մահաուսե»-ին պատ-
կանող խմբավորումներ:

Ռիզա բեյ — Եթե թույլ տաք, այդ էլ կբացատրեմ: Ես այդ հար-
ցում ինչ-որ սխալ արտահայտություն եմ տեսնում: Իմ կարծիքով, գո-
յություն է ունեցել մի «Թեղքիլաթ-ը մահաուսե», որը կազմակերպվել է
նազմական միևնույնության հրամանով և գործել է նազմաճակատում և
ընդհանրապես հակառակորդի գտնված շրջաններում: Ուզում եմ այս

հարցը բացատրել ըստ իմ համոզմունքի: Մյուս՝ երկրորդ «Թեղքիլաթ-ը
մահաուսե»-ն ստեղծվել է, որպեսզի մի շարք վիլայեթներում, սանջակ-
ներում, կազաներում իրականացնի տեղահանությունը, նկատի ունենալով,
որ այդ վայրերում ժանդարմական ոստիկանությունը բավարար ուժ չի
ունեցել այն գործադրելու: «Թեղքիլաթ-ը մահաուսե»-ի ստեղծած խմբերը
բոլորովին կապ չեն ունեցել ժանդարմական ուժերի հետ, իհարկե դա,
առանձին հարց է: Օրինակ, հայերին ղյուղերից հավաքելու և տարագրելու
խնդրում ժանդարմական ուժերը չէին բավարարում: Ինչպես գիտեք, բա-
նակը ժանդարմին իր հետ ռազմաճակատ էր տարել: Որևէ գյուղի տե-
ղահանության համար ուղարկվում էր երկու ժանդարմ, իսկ նրանց օգ-
նելու համար էլ նշանակվում էին տվյալ գյուղին կամ շրջանին ծանոթ
ձեռնհաս և փորձառու մի քանի մարդիկ: Հավաքագրում էին: Եվ դա
անվանում էին «Թեղքիլաթ-ը մահաուսե»: Ահա այս դարձը շփոթման մեջ
էր դրվում մեծ նպատակի համար ստեղծված «Թեղքիլաթ-ը մահաուսե»-ի
հետ:

Նախագահ — Շատ լավ, այդ ձևով մեջտեղ եկած «Թեղքիլաթ-ը
մահաուսե»-ն ո՞վքեր էին կառավարում, վալիները:

Ռիզա բեյ — Դրանք բոլորն էլ տեղական բնույթ ունեին:

Նախագահ — Տեղական լինելով հանդերձ կառավարումը ու՞մ ձեռ-
քին էր գտնվում, վալիներին, թե պատասխանատու քարտուղարների:
Այս հանգամանքը բացատրե՛ք:

Ռիզա բեյ — Բացատրելու եմ ըստ իմ հայեցողության, քանի որ
անձամբ ներկա չեմ գտնվել: Դրանք, այնտեղ, որտեղ ստեղծվել են,
կառավարվել են այդ շրջանի քաղաքացիական առաջնորդների կողմից:
Տվյալ վայրի պատասխանատու քարտուղարները անպաշտոն խառնվել են
այդ գործերին, դրանք ուղղակիորեն տեղական բնույթ ունեցող գործեր են
եղել: Մեծարգո փաշա, կենտրոնական կոմիտեն դրանից տեղյակ չի եղել:
Նախագահ — Կենտրոնական կոմիտեն զինվելու համար տվել է իր
համաձայնությունը, նույնիսկ այդ մասին հրամաններ է արձակել: Այդ
բոլորը առկա են փաստաթղթերի մեջ: Ձեր կողմից այդպիսի բան տեղի
ունեցե՞լ է արդյոք:

Ռիզա բեյ — Ոչ, ես նախապես ասել էի, թե իմ ռազմամթերքը ինչ-
պիսի վիճակում է գտնվում:

[Միդհատ Շյուբրի բեյի հարցախնդրությունը]

Նախագահ — Միդհատ Շյուբրի բեյ, ասում են, որ կոտորածի խընդրում [կուսակցության] պատասխանատու ներկայացուցիչները ազդեցություն են բանեցրել մի շարք վալիների և մութասարրիֆների վրա, նույնիսկ չհնազանդվողներին պաշտոնազրկել են, ճի՞շտ է արդյոք:

Միդհատ Շյուբրի բեյ — Մի քանիսի հեռացումը կատարվել է մեր կողմից: Այսինքն՝ վալին կամ մութասարրիֆը գրել են մեզ խորհրդակցելու նպատակով մի շարք գործերի մասին: Մենք չենք թողել, որ նրանք այդ գործերի մեջ խառնվեն:

Նախագահ — Պատասխանատու ներկայացուցիչներ՞ը:

Միդհատ Շյուբրի բեյ — Այո՞:

Նախագահ — Այդպես չէ: Ձեր մի շարք պատասխանատու ներկայացուցիչները պաշտոնից հեռացրել են վալիներին:

Միդհատ Շյուբրի բեյ — Ձեմ կարծում, որ այդպես եղած լինի:

Նախագահ — Ինչպե՞ս թե:

Միդհատ Շյուբրի բեյ — Էֆենդի, մեր ներկայացուցիչները մի՞թե կարող էին պաշտոնից հեռացնել վալիներին:

Նախագահ — Տեղահանության և կոտորածիչ վերաբերող հրամաններին չհնազանդվելու համար Անկարայի վալի Մազհար բեյը, Կաստամունուի վալի Ռեշիդ փաշան անմիջապես պաշտոնանկ են արվել:

Միդհատ Շյուբրի բեյ — Մազհար բեյին չեմ ճանաչում: Նրա պաշտոնանկության մասին տեղեկություն չունեմ: Ռեշիդ փաշան բարեկամս է, 15 տարուց ի վեր նրան ճանաչում եմ: Ձեմ կարծում, որ պատասխանատու ներկայացուցիչ ցուցումով հեռացված լինի պաշտոնից¹⁾: Ընդհակառակը, նա հեռացվել է պաշտոնից հիվանդության պատճառով: Նա եղել է իմ 15 տարվա մտերիմ ընկերը: Ինձ երբևէ չի ասել, որ ինքը հեռացվել է պաշտոնից պատասխանատու քարտուղարի ցուցումով:

Նախագահ — Ձեր պատասխանատու քարտուղարը նրան չի հեռացրել պաշտոնից: Դա կատարվել է նրա զեկուցագրի հիման վրա:

Միդհատ Շյուբրի բեյ — Ո՛չ, էֆենդի, պատասխանատու քարտուղարը պետք է, որ ինձ գրեր այդ մասին, իսկ ես նրա պարկեշտության մասին լավ կարծիք ունենալու համար չէի կարող հավանություն տալ այդ խնդրին:

Նախագահ — Ձեր պատասխանատու քարտուղարները կարող էի՞նք արդյոք, որևէ հարցով ուղղակի դիմել ներքին գործերի մինիստրությանը:

Միդհատ Շյուբրի բեյ — Ո՛չ, էֆենդի. չէին կարող: Այդ մասին եթե իմացվեր, նրանք կհեռացվեին իրենց պարտականությունից: Եթե մենք տեղեկանալինք, որ նրանք որևէ հարցով դիմել են ներքին գործերի կամ մի այլ մինիստրությանը, ապա անմիջապես կհեռացնեինք: Դա մտնում էր մեր իրավասության մեջ: Նրանց խիստ հրաման էր արված, որ նման թղթակցությունների առկայության դեպքում...

Նախագահ — Մեր ձեռքի տակ այնպիսի փաստաթղթեր կան, որոնք ցույց են տալիս, որ Բեհհալեղդին Շաբիր, զոկտ. Նազըմ բեյերը թղթակցություն են ունեցել ներքին գործերի մինիստրության հետ:

Միդհատ Շյուբրի բեյ — Գործին վերաբերո՞ղ:

Նախագահ — Այո՞:

Միդհատ Շյուբրի բեյ — Կարող է. միգուցե զոկտ. Նազըմը ինքնազուխ է կատարել այդ:

Նախագահ — Թղթակցել է նաև Բեհհալեղդին Շաբիր բեյը, այդ մասին զուր տեղեկություն չունե՞ք:

Միդհատ Շյուբրի բեյ — Կարող է պատահել, էֆենդի:

Նախագահ — Որ այդպես է, ինչու՞ առանց արտոնության, ինքնազուխ կերպով նման արարքների համար...

Միդհատ Շյուբրի բեյ — Բայց դա տեղի է ունեցել նախքան իմ քարտուղարությունը:

Նախագահ — Առանց հավանության, մի՞թե այդ դիմումները կարող էին այդպես հաճախակի կրկնվել:

Միդհատ Շյուբրի բեյ — Ըստ երևույթին անհրաժեշտություն է ըզգացվել էֆենդի: Սրանից 6—7 տարի առաջ նույնիսկ մի քանի պատասխանատու քարտուղարներ ընտրվել են իրենց շրջաններից: Մեզ հայտնեցին, որ այդպիսիները արող հարցերով դիմել են մինիստրություններին: Նրանք էլ այդ գրությունները ուղարկել էին մեզ, և մենք հկատողություն անելով գրել էինք, որ կրկնվելու դեպքում նրանք կհեռացվեն իրենց պարտականություններից: Օրինակ, Յակուբ Ջեմիլ բեյը դատապարտվել էր ռազմական ատյանի կողմից նրա համար, որ Աղանայում գտնվելու ընթացքում նա մի քանի բաներ էր հայտնել Մուամմեր բեյին: Մուամմեր բեյն էլ այդ մասին գրել էր մեզ: Ուստի, մենք անմիջապես նրան հեռացրինք իր պարտականություններից: Վալիի գործերին միջամտելու համար մենք նրան հեռացրել էինք մեր անձնակազմից: Միգուցե,

ինչ-որ բան եղել է, որ ես տեղեկություն չունեմ: Այդ մասին ոչինչ չեմ կարող ասել:

Նախագահ — Անկարայի վալի Մազհար բեյը նույնպես մի շարք այդպիսի հրամաններ է ստացել: Այդտեղ գնացող կուսակցության գլխավոր քարտուղարներից Աթիֆ բեյի թելադրանքով նա անմիջապես հեռացվել է պաշտոնից, իսկ նրա տեղ վալի է նշանակվել Աթիֆ բեյը:

Միզհատ Շյուբրի բեյ — կուսակցությունը Աթիֆ բեյ անունով գլխավոր քարտուղար չի ունեցել:

Նախագահ — Այդպես են հայտնել: Գուցե կուսակցական անդամներից մեկը լինի:

Միզհատ Շյուբրի բեյ — Անդամներից չէ, էֆենդի: Աթիֆ բեյը այդ ժամանակ կենտրոնական կոմիտեի մեջ չէր:

Նախագահ — Ինչ որ է, կուսակցության կողմից ուղարկվել է Աթիֆ բեյը և մի շարք գազանի հրահանգներ է տվել վալիին: Մազհար բեյն էլ մերժել է: Հաջորդ օրը Մազհար բեյը հեռացվել է պաշտոնից, իսկ նրա տեղ նշանակվել է Աթիֆ բեյը:

Միզհատ Շյուբրի բեյ — Բոլորովին տեղեկություն չունեմ: Ես տեսակցել եմ նրա հետ, եթե այդպիսի բան լիներ, ինձ կասեր անպայման:

Նախագահ — Այդ բոլորի մասին մեզ վիճաբանություն է տվել Մազհար բեյը:

Միզհատ Շյուբրի բեյ — Կարող է պատահել, էֆենդի: Ինձ այդպիսի բան չի ասել, կարող եք իր ներկայությամբ ստուգել: Ես հիմա եմ տեղեկանում, որ Աթիֆ բեյը այդպիսի հրաման է տվել:

Նախագահ — Նույնը պատահել է նաև Թեհրան փաշայի և Յուզղաթի մուֆասսարիֆ Ջեմալ բեյի հետ:

Միզհատ Շյուբրի բեյ — Բոլորովին տեղեկություն չունեմ, էֆենդի:

Նախագահ — Պատերազմի ընթացքում կուսակցության որոշումով բռնազրավվել են օտարազգի մի շարք դպրոցներ: Այդ մասին տեղեկություն ունե՞ք արդյոք:

Միզհատ Շյուբրի բեյ — Կենտրոնական կոմիտեի որոշումով:

Նախագահ — Այո՞:

Միզհատ Շյուբրի բեյ — Բոլորովին ոչ:

Նախագահ — Միգուցե՞ Ստամբուլի կենտրոնի որոշումով:

Միզհատ Շյուբրի բեյ — Մեծարգո փաշա, չեմ կարծում: Դա բոլորովին հնարավոր չէր: Ես չեմ լսել, որ որևէ դպրոց բռնազրավվի կամ փակվի: Դրա համար հիմք էլ չի եղել:

Նախագահ — Եվ այդ շինությունները այլևս չեն օգտագործվել տնօրինողների կողմից: Որոշ տեղեր քանդել են, իսկ որոշ բաներ էլ ավիայքրել:

Միզհատ Շյուբրի բեյ — Բոլորովին տեղեկություն չունեմ: Այդպիսի բան չեմ կարողանում հիշել:

Նախագահ — Մի նամակ կա, կարդացե՛ք:
(Քարտուղարը կարդում է)

Հարգարժան եղբայր,
Կառավարության փոփոխման հետևանքով անվտանգության ընդհանուր տնօրենի մոտ չուզեցի երկար մնալ: Իմ ցանկությանը ընդառաջելով՝ Ստոկհոլմի դեսպանատան առևտրական կցորդը 7500 դոլար և 2500 դոլար էլ ավելիով գումար հատկացրեց: Արտաքին գործերի մինիստրությունից ստացա մինչև մարտ ամսվա սկիզբը ինձ հատկացված ուժերին ու հարակից գումարը: Մեկ ամսից ավելի է, ինչ գտնվում եմ Վիեննայում: Բեռլինի ճանապարհն այնքան էլ ապահով չլինելու պատճառով ստիպված եղա մնալ այստեղ: Վաղը մեկնելու եմ Բեռլին, այնտեղից էլ Ստոկհոլմ: Առողջությունս շատ լավ է: Երբեմն այցելում եմ Հյուսիս Նիմի փաշային⁷²: Անցյալ օրը ինքը և աղջիկը ծանր հիվանդություն անցկացրին: Հիմա կազդուրվել են: Կարելի է ասել, որ հեղափոխական շարժումների ընթացքում ոչ մեկի քիթը չարշունվեց Վիեննայում: Հեղափոխությունից հինգ-վեց օր հետո եկա Վիեննա: Ամենուրեք հանդարտ է: Մի նամակ էլ կցցեմ Ստոկհոլմից: Օտար մամուլից իմացա, որ հակառակորդ⁷³ գրավել է Ադանայի վիլայեթը, բայց ներքին կառավարումը մնացել է մեր ձեռքին: Այս նամակը ուղարկում եմ Օսման բեյի միջոցով: Հարկային վարչության ընդհանուր տնօրեն Սըրրի բեյը երկու ամիս է, ինչ գտնվում է Վիեննայում: Ժանապարհները փակ չլինելու պատճառով, Վիեննա ժամանա՞ք ուղևորները օպաստական դրության մեջ են... Առայժմ այսքան:

Եղբայր Ազիզ⁷⁴

Նախագահ — Կարողացա՞ք մտաբերել:

Միզհատ Շյուբրի բեյ — Ազիզ բեյին ճանաչում եմ:

Նախագահ — Ո՞րտեղ գտնվելը...

Միզհատ Շյուբրի բեյ — Վիեննայից է գրում:

Նախագահ — Հիմա ու՞ր է, որտե՞ղ է գտնվում: Ո՞վ է այս նամակը ձեզ բերող՝ Օսման բեյը:

Միզհատ Շյուբրի բեյ — Ես չեմ ստացել այդ նամակը: Առաջին անգամ եմ տեսնում: Միգուցե փոստատունն է վերցրել: Ես հետագայում իմացա, որ Ազիզ բեյը մեկնել է այստեղից: Նույնիսկ մեկնելուց առաջ փնտրել է ինձ:

Նախագահ — Ո՞վ է այս Օսման բեյը, կարողացա՞ք հիշել:

Միզհատ Շյուբրի բեյ — Մի Օսման բեյ կար, որը Յուսուֆ Ռազի բեյի եղբայրն էր: Նա՞ է արդյոք:

Նախագահ — Կարդացե՛ք ծրարի վրա գրվածը:

(Արձանագրող քարտուղար Շեֆիկ բեյը կարդում է)

— Ներքին գործերի մինիստրության իրավաբան-խորհրդատու Օսման փաշա էֆենդի:

Միզհատ Շյուբրի բեյ — Ճանաչում եմ, շատ լավ եմ ճանաչում:

Նախագահ — Մայիդ Հալիմ փաշայի դրվակում տեղի ունեցած ժողովում Ան ծովի պատահարի պատճառով պատերազմ հայտարարվելու մասին ահշուշտ տեղյակ եք:

Միզհատ Շյուբրի բեյ — Այո՛, լսել եմ: Բայց Մայիդ Հալիմ փաշան, ասաց, որ ինքը կաշխատի կանխել:

Նախագահ — Այդ [պատերազմի] հրամանը ի՞նչ ձևով հաղորդվեց և ինչպիսի՞ն էր ձեր համոզմունքը այդ մասին:

Միզհատ Շյուբրի բեյ — Մեզ տեղեկացրին:

Նախագահ — Շատ լավ, ինչպե՞ս տեղեկացրին:

Միզհատ Շյուբրի բեյ — Հինգ տարի առաջ եղած բանը ինչպե՞ս բացատրեմ: Հիշողությունս այնքան էլ զորավոր չէ:

Նախագահ — Նույնությունս մի ասեք, այլ ինչ ձևով տեղի ունենալու:

Միզհատ Շյուբրի բեյ — Մեծ վեզիրի ջղազրզիւ վիճակից հասկացա, որ նա պատերազմին կողմնակից չէր: Նա ասում էր, որ պատերազմի մեջ մտնելը լավ բան չէ:

Նախագահ — Այդ դեպքը ինչպե՞ս տեղի ունեցավ:

Միզհատ Շյուբրի բեյ — Մանրամասն բացատրություն չտվեցին: [Մեծ վեզիրը] ասաց հետևյալը. «Ան ծովում ինչ-որ բախում է տեղի ունեցել: Մի նավ են պատրաստել մեզ հանձնելու համար⁷⁵, Բայց ես աշխատելու եմ պատերազմը կանխել և մի քանիսին էլ պատժել: Այժմ շփման մեջ եմ դեսպանությունների հետ: Նրանց վստահեցրել եմ, որ մնալու ենք չեզոք: Թե ինչ արդյունքի կհասնեմ, չգիտեմ: Բոլոր դեպքերում դուք հաղորդեք ձեր ակումբներին⁷⁶ և բոլորին, որ պատերազմ տեղի չի ունենալու»:

Նախագահ — «Այդ մարդուն պիտի պատժեմ» ասելով, ու՞մ նկատի ունեք:

Միզհատ Շյուբրի բեյ — Այսինքն, ասաց. «Դեսպանություններին կրվատահեցնենք, որ մի սխալություն է եղել, հետաքննություն կկատարենք»⁷⁷:

Նախագահ — Դուք ասել էիք, որ կենտրոնական կոմիտեի և «Թեշթիլաթ-ը մահսուսե»-ի միջև կապ գոյություն չունի: Մինչդեռ, այս նա-

ճակից, որը հիմա կարդացվելու է, հասկացվում է գոյություն ունեցող կապը: Ի՞նչ կասեք: Կարդացե՛ք:

(Արձանագրող քարտուղար Շեֆիք բեյը ընթերցում է նամակը)

ՄԻԿՀԱՏ ՇՅՈՒԲՐԻ ԲԵՅ ԷՖԵՆԴԻՆ

Հարգելի եղբայրս,

Պատասխանում եմ Երեկ ստացված 1330 (1914) նոյեմբերի 15 թվազրույցումը կրող գրությունը:

Մրանից մեկ շաբաթ առաջ ներքին գործերի մինիստրությունից մուսասարքիֆուլյանս մի հրաման եկավ, որ իմ լիվայի մեջ գտնվող շերքեղներից, բանտարկյալներից և այլ մարդկանցից մոտ 200 հոգի հավաքեմ և ուղարկեմ Կովկասում չեթուսթյուն անելու համար: Այս գործը արդեն նախաձեռնվել է և հավաքում ենք մարդկանց: Առանց մանրամասնությունների մեջ մտնելու, մենք գրանց կհավաքենք և կուղարկենք մի քանի օրվա ընթացքում: Այն ձևով և պայմանով, ինչ կենտրոնական կոմիտեն է պահանջում՝ մեզ մետ քիչ մարդիկ կգտնվեն: Կովկասի ժողովուրդներից Կարասիի լիվայում միայն շերքեղներ կան: Լեզգի, չեչեն, վրացի կամ այլ ժողովուրդներից մարդ չկա: Այստեղ գտնվող շերքեղները համարյա թե ո՛չ առանձին գիտեն, ո՛չ էլ ծանոթ են Կովկասի տարածքին և ո՛չ էլ երբևէ եղել են այնտեղ: Բայց և այնպես զինվորական ծառայության մեջ չգտնվող և պահանջված նկարագրով համարձակ մարդիկ կգտնվեն:

Մենք կարող ենք մի քանի հարյուր (300—400) շերքեղ հավաքազարել և ուղարկել, որոնք չեթուսթյուն կանեն քանակի առաջամասերում: Միայն կապ հաստատելու համար, եթե սահմանափակ թվով մարդկանց կարիքը զգացվի, ապա տարրական կրթություն 5—10 հոգի կարելի է գտնել, որոնք քիչ թե շատ կկարողանան Կովկասի գյուղերում երկու խոտք ասել և [ժողովրդին] զրգռել: Այդ մարդկանց անունները և բնակավայրերը արձանագրված են: Հետագայում, եթե անհրաժեշտություն և հրաման լինի, մի քանի օրվա ընթացքում կուղարկենք: Նրանք խոտքի տեր և հարգանքի արժանի մարդիկ են: Չնայած ներքին գործերի մինիստրության և բարձր հանձնաժողովի⁷⁸ պահանջած տարբեր դասի մարդիկ են, բայց անհրաժեշտության դեպքում կվարվենք. ինչպես հարկն է, Սպասում ենք ձեր պատասխանին:

Էֆենդի եղբայրս, պատրաստ եմ ձեր հրամանները կատարելու⁷⁹:

Հարգանքներով՝ ձերդ Բալբեհիթի տեսուչ՝ Մուսա:

20 թեշրին-ի օանի 1330 թ.

[1914 թ. նոյեմբերի 20]

Շտապ ծանուցիլ գրկա. նազըմ էֆենդի եղբորս

1914 թ. նոյեմբերի 22

ՄԻԿՀԱՏ ՇՅՈՒԲՐԻ ԲԵՅ

Հազցնել միտանակալ: Անհրաժեշտ ծախսերը կատարել այդ վայրի բնակչության հաշվին և ուղարկել այստեղ: Ձինվելու են այստեղ: Բարձր հանձնախմբի պահանջի դեպքում նրանց ստուգումը կատարվելու է Յակուր [Ջեմիլ] բեյի կողմից:

Միզհատ Շյուբրի բեյ — Ինչպես ասել էի նախօրոք, կենտրոնական կոմիտեն շանացել էր օժանդակել տվյալ պատերազմին: Կովկասյան ժողովուրդների մեջ խռովություն սերմանելու համար անհրաժեշտ էր

ուղարկել այդ տեղերին ծանոթ, լեզուներին տիրապետող մահմեդական մարդկանց: Այս կապակցութեամբ «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ն ցանկացել էր, որպեսզի կենտրոնական կոմիտեն իր մասնաճյուղերի միջոցով հարցում կատարի և պատասխաններն էլ տեղեկացնի իրենց: Մենք էլ հայրենասիրական նվիրումով կատարել ենք այդ հանձնարարականը և ըստացված պատասխանները նույնությամբ հայտնել «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ին: Մենք անձնապես չենք զբաղվել այդ հարցով:

Նախագահ — Այնտեղ պարզ երևում է, որ բարձր հանձնախմբի և ներքին գործերի մինիստրության հրահանգները չեն համապատասխանում իրար:

Միղևառ Շյուբի բեյ — Հնարավոր է, որ ներքին գործերի մինիստրությունը դրած լինի այլ դասի մարդկանց վերաբերյալ: Ես ստույգ չըզգիտեմ այդ մասին:

Նախագահ — Բարձր հանձնախումբ ասելով, ըստ երևույթին, նկատի ունի ձեր կենտրոնական կոմիտեն:

Միղևառ Շյուբի բեյ — Բնական է, որ իմ կողմից գրված լինելու համար պատասխանատու քարտուղարը չէր կարող զանազանել: «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ն ինչ դասի մարդկանց անհրաժեշտություն մասին որ գրել է, մենք էլ նույնությամբ հաղորդել ենք մեր ակումբներին: Մենք հայտնել էինք, որ մեր փնտրած մարդիկ՝ նամուսի տեր, լեզու իմացող, կովկասի իրավիճակին ծանոթ և հեղինակություն վայելող անձնավորություններ լինեն: Իսկ ներքին գործերի մինիստրությունը մովթասարքիֆներից պահանջել է այլ մարդիկ⁸⁰: Ահա այս կապակցությամբ մեզ հարցում են կատարել: Այստեղից չի հասկացվում, որ «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ն կապ է ունեցել կենտրոնական կոմիտեի հետ: Վստահ եղեք, որ կենտրոնական կոմիտեն բազմաթիվ թղթակցություններ էր ստանում այնպիսի հիմնարկություններից, ինչպիսիք են՝ որբանոցները, «Կարմիր մահիկը», լուսավորության մինիստրությունը և այլն: Բնական է, որ ամեն մի գրություն չէր կարող իրար նման լինել: Հետևաբար, ես այն մտքին եմ, որ պատերազմի ընթացքում այս արարքը արժանի էր գնահատանքի: Երբեք չէի կարծում, որ դրա համար հետագայում դատարանում կենթարկվեմ հանդիմանության: Այս արարքը գնահատման արժանի երևույթ էր, որովհետև ժամանակը այնպիսին էր, որ յուրաքանչյուր մարդ պետք էր սրտանց ջանք թափեր երկրի պաշտպանության համար: Այս արարքին, որ կողմից էլ մոտենաս, արժանի է գնահատանքի, նման ծառայություն կատարելը յուրաքանչյուրի համար հայրենասիրական պարտականություն էր:

Նախագահ — Կարդացե՛ք:

(Արձանագրող քարտուղար Շեֆիք բեյը ընթերցում է)

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ՀԱՊԳԱՐԺԱՆ ՀԱՆՁՆԱՍԽՈՐԷ

Մերելի եղբայրներ,

Պատասխանում ենք 1914 սեպտեմբերի 15-ի թվագրությամբ ստացված դադտնի հրամանագրերին:

Սրանից առաջ բազմաթիվ նամակներ էին եկել բարձր հանձնախմբի կողմից, ուր նշված էր սահմանների վրա շեֆեթություն անելու համար Սուլեյման Աքբերի բեյին անհրաժեշտ մարդկանց մասին: Ներկայումս, ըստ երևույթին, դրա անհրաժեշտությունը զոչացվել է, որ շտապ հրաման է առաքվել այդ գործը կազմակերպելու և անհրաժեշտ մարդկանց ուղարկելու երկու օր առաջ էլ ներքին գործերի մինիստրությունից վիլայեթին ուղղված ծածկագիր եկավ, ուր հրամայվում էր՝ մեկ շաբաթվա ընթացքում երկու հարյուր հողի պատրաստել և ուղարկել: Մյուսֆիզ բեյի⁸¹ հետ անուսկցելուց հետո անցանք գործի: Արդեն 200 հոգու զաֆիսբարը կազմել ենք, բայց կբ ուշագրություն դարձից «զինծառայության հետ աննշույթուն շունհալում» նշման վրա, բնականորեն, վերահիշյալ թիվը պակասեց: Կառավարությունը⁸² պահանջում է, որ դատապարտյալներն ու ավազակային նկարագիր ունեցողները նույնպես ուղարկվեն, բայց ձեր կողմից նշված «առավել լավ նկարագիր ունեցող անձանց ուղարկելու» պահանջի վրա, եթե ուշագրություն դարձի, այդ մարդկանց թիվը նույնպես կնվազի:

1893 և 1894 թվականների ծնվածներն արդեն ընդգրկված են զինվորական ծառայության մեջ: 19-ից մինչև 45 տարեկան զինուպարտների շարքերից նման անհրաժեշտ մարդկանց ընտրելը բավականին դժվար է լինելու: Ինչպես երևում է, դատապարտվածների և ավազակային նկարագիր ունեցող մարդկանց հավաքագրելն ու ուղարկելը օրենքի գործադրելու տեսանկյունից թույլատրելի է, և այս հանգամանքը առավել նըպաստավոր կլինի երկրում հանցարտություն պահանջելու համար: Զինուպարտների, ոչ մահմեդականների և ընդհանրապես 20—40 տարեկան մարդկանց մեջ կան բազմաթիվ նվիրված մարդիկ: Կառավարության ցանկությամբ, եթե պատապարտվածների ու ավազակային նկարագիր ունեցողների հետ մյուս զինուպարտները ևս ընդգրկվեն, ապա հնարավոր կլինի շեֆեթության համար Բրուսայի լիվայից հավաքագրել 500-ից մինչև 1000 հոգի: Եթե այս ծրագրին հավանություն տաք, պատասխանեցեք (այս կամ ոչ) հեռագրով: Բոլոր դեպքերում ես նախապատրաստական աշխատանքներ եմ կատարում, և համաձայն հրահանգի, պատրաստ եմ ներկայացնելու հավաքագրված մարդկանց ցուցակը:

Տարալեհենով՝ Իբրահիմ

19—9—1330 թ.

[1914 թ. սեպտեմբերի 19]

Ծամանյան Իլիլիշևս վ. Սերաբերի կուսակցության Բրուսայի վիլայեթի կենտրոնի կնիքը:

Միղևառ Շյուբի բեյ — Ու՛մ է հղված էֆենդի: Բնական է, որ «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ին:

Նախագահ — Որե՛ է մեկի նկատմամբ հղում կա՞:

Շեֆիք բեյ — Ոչ, չկա⁸³:

[Արիֆ բեյի հարցախնդրուներ]

Նախագահ — Աթիֆ բեյ, «Միութիւն և առաջադիմութիւն» կուսակցութեան պատասխանատու քարտուղարները մի շարք վիլայեթներում և մութասարրիֆութիւններում կոտորածին վերաբերող գաղտնի հրահանգներ են տվել վալիներին և մութասարրիֆներին, որոնցից մի քանիսը շեն հեալանդվել: Այդ մասին հայտնվել է կենտրոնական կոմիտե, որտեղից և շտապ հրաման է տրվել պաշտոնապահելու մասին:

Արիֆ բեյ — Տեղեկութիւն չունեմ: Բայց լսել եմ, որ կատարված հետաքննութիւնների ճիման վրա մի քանիսը հեռացվել են պաշտոնից: Այս կապակցութեամբ Բրուսայի ներկայացուցիչը անմիջապէս հեռացվել է ...

Նախագահ — Ո՛չ, բողոքը ձեր պատասխանատու քարտուղարի մասին չէ, այլ վալիների: Այն վալիները և մութասարրիֆները, որոնք հրաժարվել են կատարելու ձեր պատասխանատու քարտուղարների հրահանգները, պաշտոնազրկվել են:

Արիֆ բեյ — Ո՛չ, այդպիսի բան չեմ լսել: Ոչ մի տեղեկութիւն չունեմ:

Նախագահ — Օրինակ, Անկարայի վալի Մազհար բեյը, Կաստամունուի վալի Ռեշիդ փաշան, կոտորածի հրամանները չկատարելու համար անմիջապէս հեռացվել են պաշտոնից: Այս մասին չե՞ք լսել:

Արիֆ բեյ — Միմիայն Ռեշիդ փաշայի մասին եմ լսել: Մի օրենք հանեցին տարիքավոր վալիներին փոխարինելու մասին: Այդ պատճառով է, որ նա հեռացավ պաշտոնից, հետո էլ պատգամավոր դարձավ:

Նախագահ — Անկարայի վալի Մազհար բեյը կենտրոնական կոմիտեի կողմից ուղարկված Աթիֆ բեյի կարգապարտութիւնը չկատարելու համար, հաջորդ օրը պաշտոնազրկվել է, իսկ նրան փոխարինել է Աթիֆ բեյը: Այդպէս են վկայում: Այդ Աթիֆ բեյը դուք չե՞ք:

Արիֆ բեյ — Ո՛չ, ես Անկարա չեմ գնացել, մյուս Աթիֆ բեյն է՞:

Նախագահ — Հնարավոր է: Այդ մասին տեղեկութիւն չունե՞ք:

Արիֆ բեյ — Ո՛չ:

Նախագահ — Դուք չեք լսել այդպիսի մի պաշտոնում նշանակվելու:

Արիֆ բեյ — Անկարայի վալիի պաշտոնի համար:

Նախագահ — Ա՛յո:

Արիֆ բեյ — Նշանակում եղավ:

Նախագահ — Շատ լավ: Այդ նշանակման դրդապատճառը քննարկման նյութ չդարձա՞վ:

Արիֆ բեյ — Զգիտեմ:
Նախագահ — Այդ պաշտոնի նշանակման խնդրին դուք չե՞ք մասնակցել:

Արիֆ բեյ — Ո՛չ:
Նախագահ — Ռեշիդ փաշան, ինչպէս նաև Յոզղաթի մութասարրիֆ Զեմալ բեյը այս պատճառով են պաշտոնազրկվել: Այդ կապակցութեամբ որևէ բան լսել էք:

Արիֆ բեյ — Ո՛չ, էֆենդի:
Նախագահ — Պատերազմի ընթացքում բռնագրավվել են օտար պետութիւններին պատկանող մի շարք շինութիւններ: Ի՞նչ դիտուք այդ մասին:

Արիֆ բեյ — Այո՛, լսել եմ, էֆենդի: Կառավարութեան կողմից բռնագրավվել են հակառակորդ պետութիւններին պատկանող շինութիւնները: Այդ որոշումը տրվել է կառավարութեան կողմից: Բռնագրավվել են լուսավորութեան [միմիայնութեան] կողմից:

Նախագահ — Ասում են, որ այդ որոշումը կայացվել է կուսակցութեան կողմից:

Արիֆ բեյ — Զեմ լսել:
Նախագահ — Այդ շինութիւնները ենթարկվել են որոշակի փոփոխութեան: Այսինքն՝ այդ շենքերի որոշ մասերը քանդվել և որոշ տեղերն էլ փոփոխութեան են ենթարկվել: Այդ մասին տեղեկութիւն ունե՞ք:

Արիֆ բեյ — Լսել եմ ...

Նախագահ — Ընթերցվելու է երկու փաստաթուղթ: Լսե՛ք և հայտնեք ձեր կարծիքը:

[Արձանագրող քարտուղարը կարդում է վերահիշյալ վավերագրերը]:

Արիֆ բեյ — Նախօրոք հայտնել էի, որ [Ստամբուլից] դուրս առանձին կազմակերպութիւններ շունենալու պատճառով «Թեշքիլաթ-ը մահ-սուսե»-ն որոշել էր օգտվել կուսակցութեան մասնաճյուղերից: Այդ մասին ես խնդրել էի Միդհատ [Շյուքրի] բեյին: Միդհատ Շյուքրի բեյն էլ գրել է: Սա զրա պատասխանն է:

Նախագահ — Դուք ասացիք, որ «Թեշքիլաթ-ը մահ-սուսե»-ն կապված է եղել զինվորականութեան հետ: Եթէ այդպէս է, ապա նման մարդիկ հավաքագրվելու էին զինվորական մասնաճյուղերի կողմից: Համազգեստը, պարենավորումը, ճանապարհածախսը, պինումը և այլ ծախսերը հոգացվելու էին նրանց կողմից: Այս դրութիւնից հակացվում է, որ այդ դործը կատարվել է հանգանակութեան միջոցով: Հետո այլ գործին

միջամտել է ներքին գործերի մինիստրութիւնը: Հրամանները տվել է կենտրոնական կոմիտեն: Դուք շատ լավ գիտեք, որ սաղմական մինիստրութիւն գործերի մեջ նման բաներ չեն կարող տեղի ունենալ:

Արիֆ բեյ — էֆենդի, մենք մտել էինք մի մեծ պատերազմի մեջ: Պետութիւնը կենաց մահու պայքար էր մղում: Ռազմական մինիստրութիւնը զբաղված էր միմիայն իր բանակներով: Նա մտածել էր օգտվել այսպիսի ազգային ուժերից, և այդ հարցում օգնելու համար նախատեսել էր մեզ: Բնական է, որ մենք էլ օգտվեցինք այդ հատուկ ուժերից:

Նախագահ — Ուրեմն «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ն ստեղծվել է կենտրոնական կոմիտեի կողմից:

Արիֆ բեյ — Ո՛չ թե ստեղծվել, այլ մասամբ օժանդակել է նրա գործունեութիւնը:

Նախագահ — Մառաշիւթիւն է՞ մատուցել:

Արիֆ բեյ — Այո՛:

Նախագահ — Բայց և այնպէս, [կուսակցութիւն] կենտրոնական կոմիտեի և ներքին գործերի մինիստրութիւն կողմից տրված հրամանների միջև հակասութիւններ գոյութիւն ունեն:

Արիֆ բեյ — Հակասութիւն չկա, էֆենդի: Մենք ուզում էինք ուղարկել հատկապէս տվյալ վայրին ծանոթ մարդկանց: Ուզում էինք այնտեղ շեֆներ պատրաստել: Այսինքն՝ ամեն տեսակից էլ ուզում էինք:

Նախագահ — Չհասկացա:

Արիֆ բեյ — Ներքին գործերի մինիստրութիւն հետ հակասութիւն չունեինք: Մենք՝ այսինքն «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ն ուզում էր, որ այն լինի ընդհանուր և ամբողջական:

Նախագահ — (նոսքն ուղղելով արձանագրող քարտուղարին)՝ Կարդացե՛ք:

(Քարտուղարը կարդում է վավերագրերի վերնագիրը):

Նախագահ — Տեսնում ե՞ք. վերնագրում ասված է «Կենտրոնական կոմիտեի հարգարժան հանձնախմբին»:

Արիֆ բեյ — Ո՛չ, էֆենդի. պատասխանատու քարտուղարները անձամբ Միդհատ բեյին են գրում: «Կենտրոնական կոմիտե» ասվում է, բայց այն ուղղված է Միդհատ բեյին:

Նախագահ — Քիչ առաջվա ընթերցվածը ուղղված էր Միդհատ բեյին: (նոսքն ուղղելով արձանագրող քարտուղարին)՝ Կարդացե՛ք:

(Քարտուղարը կրկին ընթերցում է մյուս փաստաթղթերը):

Նախագահ — Տեսնում եք, այստեղ կենտրոնական կոմիտեի և ներքին գործերի մինիստրութիւն հրահանգների միջև հակասութիւն կա:

Մեկը ուզում է հավաքագրել հանցագործներին և օգտագործել նրանց այդ գործերի մեջ, մինչդեռ մյուսը՝ սրան հակառակ կարծիք է հայտնում: Ի՞նչ կասեք այդ մասին:

Արիֆ բեյ — Այդպիսի տարաձայնութիւն կարող էր լինել:

Նախագահ — Կենտրոնական կոմիտեն չի բավարարվում հրահանգ տալով, այլ միջամտելով՝ ասում է՝, «Այս գործը այսպէս կամ այնպէս արե՛ք»:

Արիֆ բեյ — Այո՛, իր կարծիքն է հայտնում:

Նախագահ — Կենտրոնական կոմիտեի հրահանգը կարող է՞ր արդյոք պատասխանատու քարտուղարների կողմից քննարկման նյութ դառնալ: Չէ՞ որ այն հանձնարարական հրահանգ էր:

Արիֆ բեյ — Կենտրոնական կոմիտեի հրահանգը, բնական է, մի հանձնարարական է. պատասխանատու քարտուղարներն էլ իրենց կարծիքն են հայտնում այդ մասին:

Նախագահ — Պատասխանատու քարտուղարն իր կարծիքն է գրում, բայց հասկացվում է, որ ներքին գործերի մինիստրութիւն տված հրահանգը հակասում է ձեր այնինչ թվագրութիւնը կրող պահանջին: Նթե «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի անձնակազմները հավաքագրվել են ներքին գործերի մինիստրութիւն կողմից, հապա ինչու՞ կենտրոնական կոմիտեն դրան հակառակ հրաման է տվել: Այս փաստաթղթերում գրված է հակառակ լինելու մասին: Ձեր ներկայացուցիչը հարցնում է ինչ անելու մասին: Ներքին գործերի մինիստրութիւնը կողմնակից է «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի հետ, իսկ կենտրոնական կոմիտեն այլ կարծիք է տալիս: Դուք ինչպե՞ս լուծեցիք այդ հարցը:

Արիֆ բեյ — էֆենդի, մեզ իրավունք էր տրված այդ մարդկանց այստեղ բերելուց հետո պարենավորել, զինել և ուղարկել: Ըստ երևույթին, սաղմական մինիստրը հայցել է ներքին գործերի մինիստրի օժանդակութիւնը և ասել, որ այդ բոլորը կատարվի ներքին գործերի մինիստրի միջոցով: Հավանական է, որ նրան բացատրել են այդպէս: Ներքին գործերի մինիստրն էլ այդպէս է գրել, իսկ մենք ավելի մանրամասն ենք գրել: Այդպիսի տարբերութիւններ կարող են լինել:

Նախագահ — Այս երկու հեռագրերը ուղղված են ձեզ: Դուք ինչպե՞ս վարվեցիք:

Արիֆ բեյ — Չեմ կարողանում հիշել: Միգուցե այդ գործին վերաբերող մի բան դոնվի թղթապանակների մեջ: Հինգ տարի առաջ տեղի ունեցած դեպք է, մանրամասնութիւնները չեմ կարողանում հիշել:

Նախագահ — Հանցագործներին բանտերից հանեցի՞ր: Այս շատ կարևոր է՝ գլխավոր հարցերից մեկը:

Արի՞ք բեյ — Պիտի հանվեին, հետո ասվեց, որ այն օրինականացվի: Այդ կապակցությամբ օրենք կազմվեց և որքան գիտեմ՝ բանտերից հանվեցին այդ օրենքի հիման վրա: Այդպիսի հանցագործների ուղարկումը ընդունված է նաև այլ երկրներում:

Նախագահ — Այդ ուրիշ հարց է, դուք ո՞ր կողմն էիք պաշտպանում:

Արի՞ք բեյ — Բոլորովին շեմ հիշում⁸⁵:

Takvim-i Vekal, 14 Mayıs 1335 (1919) № 3557

ՆՈՐԻՆ ՄԵԾՈՒԹՅՈՒՆ ՓԱԿԻՇԱԼԻ 1335 Թ. (1919) ՄԱՐՏԻ 8-Ի ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՄԱՆՈՎ ԿԱԶՄԱԿԱՍ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԱՅՏԱՆԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐՁԱՆԱԿՐՈՒԹՅՈՒՆԸ⁸⁶:

Նախագահ՝ գեներալ-լեյտենանտ Նազրմ փաշա.

անդամներ՝ գեներալ-մայոր Զեքի փաշա,

գեներալ-մայոր Մուստաֆա փաշա,

գեներալ-մայոր Ալի Նազրմ փաշա,

գնդապետ Ռեշեք Ֆերդի բեյ:

Գերագույն դատախազի օգնական՝ Ֆերիդուն բեյ.

ԱՌԱՋԻՆ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ⁸⁷

1335 թ. (1919) հունիս 3

Դատի արված ներկա գտնվող մեղադրյալների անունները — Սալիդ Հալիմ փաշա, Հալրի էֆենդի, Մուսա Քյազիմ էֆենդի, Խալիլ բեյ, Ահմեդ Նեսիմի բեյ, Իսմաիլ Զանփուլատ բեյ, Աբբաս Հալիմ փաշա, Իբրահիմ բեյ, Ալի Մյունիֆ բեյ, Շյուբրի բեյ, Մուստաֆա Շերեֆ բեյ, Քեմալ բեյ, Ռիֆաթ բեյ, Հյուսեյն Հաշիմ բեյ:

Հեռակա կարգով դատի արված մեղադրյալների անունները — Քալաթ էֆենդի, Էնվեր էֆենդի, Զեմալ էֆենդի, դոկտ. Նազրմ բեյ⁸⁸:

Նախագահ — (Խոսքն ուղղելով Մուսա Քյազիմ էֆենդիին)՝ Ձեր անունը:

Նախկին շեյխու-ուլ Իսլամ Մուսա Քյազիմ էֆենդի — Մուսա Քյազիմ:

Նախագահ — Հայրանունը:

Մուսա Քյազիմ էֆենդի — Իբրահիմ:

Նախագահ — Քանի՞ տարեկան եք:

Մուսա Քյազիմ էֆենդի — Հիսունութ:

Նախագահ — Որտե՞ղ եք ծնվել:

Մուսա Քյազիմ էֆենդի — Թորթումում:

Նախագահ — Որտե՞ղ եք բնակվում:

Մուսա Քյազիմ էֆենդի — Զերրախ փաշա⁸⁹:

Նախագահ — Ներկա պաշտոնը:

Մուսա Քյազիմ էֆենդի — Ավագանի:

Նախագահ — Նախկին պաշտոնը:

Մուսա Քյազիմ էֆենդի — Շեյխու-ուլ-իսլամ:

Նախագահ — (Խոսքն ուղղելով Ռիֆաթ բեյին)՝ Ձեր անունը:

Սենատի նախկին նախագահ Ռիֆաթ բեյ — Ռիֆաթ:

Նախագահ — Հայրանունը:

Ռիֆաթ բեյ — Հաշի Ահմեդ:

Նախագահ — Քանի՞ տարեկան եք:

Ռիֆաթ բեյ — Վաթսունեերկու:

Նախագահ — Որտե՞ղ եք ծնվել:

Ռիֆաթ բեյ — Ադանայում:

Նախագահ — Որտե՞ղ եք բնակվում:

Ռիֆաթ բեյ — Շիրքում⁹⁰:

Նախագահ — Ձեր կրթությունը:

Ռիֆաթ բեյ — Միջնակարգ:

Նախագահ — Ներկա պաշտոնը:

Ռիֆաթ բեյ — Ավագանի:

Նախագահ — Նախկին պաշտոնը:

Ռիֆաթ բեյ — Սենատի նախագահ:

Նախագահ — (Խոսքն ուղղելով Հաշիմ բեյին)՝ Ձեր անունը:

Փոստի և հեռագրատան նախկին մինիստր Հաշիմ բեյ — Հյուսեյն

Հաշիմ:

Նախագահ — Հայրանունը:

Հաշիմ բեյ — Մահմեդ Նասիր:

Նախագահ — Քանի՞ տարեկան եք:

Հաշիմ բեյ — Քառասունհինգ:

Նախագահ — Որտե՞ղ եք ծնվել:

Հաշիմ բեյ — Ստամբուլում:

Նախագահ — Որտե՞ղ եք բնակվում:

Հաշիմ բեյ — Ոսկյուզար, Սուլթան Թեփեսի թաղում:

Նախագահ — Ձեր կրթությունը:

Հաշիմ բեյ — Բարձրագույն:

Նախագահ — Ներկա պաշտոնը:

Հաշիմ բեյ — ներկայումս պաշտոն չունի:

Նախագահ — Նախկին պաշտոնը:

Հաշիմ բեյ — Փոստի և հեռագրատան մինիստր:

Նախագահ — (Խոսքն ուղղելով արձանագրող քարտուղար Շեֆիբ բեյին), Կարգացե՛ք մյուսներին վերաբերող որոշումը:

ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԱՏՅԱՆԻ ՎՆԵՄՔՓՈՒՆ ԵՎ ՆԱԽԱԳԱՎԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱԳՅԵ՛Ք

Տեղեկացնում ենք, որ դատաքնության համար պահանջվող անձերը [մայիս] ամսի 28-ին՝ շորեքշարքի օրը, ժամը 2—30-ին հանձնվել են անդլիական հրամանատարության կողմից ուղարկված մի մայրի տրամադրությանը⁹¹:

1919 թ. մայիսի 29

Ստամբուլի կայանատան տեսուչ՝ Սևիդ

Նախագահ — (Խոսքն ուղղելով դատախազին)՝ Լ՞նչ կարծիքի եք:

Դատախազի օգնական Ֆերիդուն բեյ — Բանտում կալանքի տակ գտնվող Սայիդ Հաշիմ փաշան⁹² և նրա մյուս գործընկերները Մեծ Բրիտանիայի դիվանագիտական ներկայացուցչության կողմից վերցվելով, տարվել են անհայտ ուղղությամբ: Քրեական օրենսգրքի կանոնադրության համաձայն պահանջում եմ այդ մարդկանց դատաքնությունը կարճել:

Նախագահ — Այս հարցը անհրաժեշտ է քննարկել:

(Դատական հանձնախումբը զորս է դալիս և որոշ ժամանակ անց կրկին վերադառնում է դահլիճ):

Նախագահ — (Խոսքն ուղղելով արձանագրող քարտուղար Շեֆիբ բեյին)՝ վճիռը կարգացե՛ք:

Ստամբուլի կայանատան տեսչության կողմից եկած տեղեկագիրը քննարկվելուց հետո, պարզվեց որ մեղադրյալներ՝ Նախկին մեծ վեզիր Սայիդ Հաշիմ փաշան, Նախկին հասարակական աշխատանքների մինիստր Աբբաս Հալիմ փաշան, Նախկին շեյխուլ-իսլամ Հալիմ էֆենդին, Նախկին արտաքին գործերի մինիստր Ահմեդ Նեսիմի բեյը, Նախկին արդարադատության և արտաքին գործերի մինիստր Նալիլ բեյը, Նախկին արդարադատության մինիստր Իբրահիմ բեյը, Նախկին ներքին գործերի մինիստր Իսմայիլ Ջանփոլատ բեյը⁹³, Նախկին հասարակական աշխատանքների մինիստր Ալի Մյունիֆ բեյը, Նախկին հանրակրթական մինիստր Շյուքրի բեյը, Նախկին պարենավորման մինիստր Քեմալ բեյը, Ինչպես նաև կալանքի տակ գտնվող մյուս 67 մեղադրյալները, դաշնակից պետությունների կողմից վերցվելով, տեղափոխվել են մի այլ վայր: Այդ իսկ պատճառով կայացվեց հետևյալ որոշումը:

Նկատի ունենալով, որ վերոհիշյալները անկախ իրենց կամքից չեն կարող ներկայանալ [դատարան], առայժմ նրանց հանդեպ հարուցված դատաքնությունը կարճվում է: Առևտրի և հողագործության մինիստր՝ Մուստաֆա Շերեֆ բեյի մասին առ այսօր որևէ տեղեկություն չկա: Ուստի, մինչև նրա ներկայանալը, դատավարությունը ըստ օրենքի հետաձգվում է:

Նախագահ — Կարգացե՛ք մեղադրական եզրակացությունը:

ՄԵՂԱԳՐԱԿԱՆ ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՅՈՒՆ

... Ոմն գալաթացի Նալիլի մահվան վճիռը⁹⁵ բովանդակող փաստաթղթից պարզ երևում է, որ կենտրոնական կոմիտեի անդամները, նրա [չըջանային] պատասխանատու քարտուղարներն ու ներկայացուցիչները անիրավաբար ընդգրկված են եղել կուսակցության պարագլուխների գաղտնի խմբավորման կազմում: Իսկ մեջլիսի ընդհանուր կազմը բաղկացած է եղել կենտրոնական կոմիտեի անդամներից, մինիստրներից և մի քանի պատգամավորներից: Այդպիսով, մեջլիսի անդամների կարևոր մասը, եթե բաղկացած լինի կուսակցության նման գաղտնի խմբավորում ունեցող պարագլուխներից, ապա լիովին ակնհեր կդառնա նրա բուն էությունը: Հատկապես մեղադրյալ Իսմայիլ Ջանփոլատ բեյի խոստովանությունից պարզ երևում է, որ կառավարությունը վերաբերող հարցերը հանախակի քննարկման նյութ են դարձել կուսակցության կենտրոնական կոմիտեում: Այս պարագան ցույց է տալիս, թե ի՞նչ աստիճանի ազդեցություն է ունեցել կենտրոնական կոմիտեն և ինչպե՞ս է միջամտել պետական գործերին:

Ձեռնարկվող միջոցառումներին, ընթացիկ քննարկումներին և ընդունված որոշումներին վերաբերող, և որպես ապացույց հանդիսացող արձանագրությունները անհայտացնելու և կամ թաքցնելու երևույթից կարելի է եզրակացնել, որ կենտրոնական կոմիտեն և ընդհանուր մեջլիսը զանազան թաքուն գործերով համագործակցել են իրար հետ: Հատուկ օրենքի⁹⁶ համաձայն, այլ վայրեր տարադրվողների բարավանները ենթարկվել են հատուկ նպատակով կազմակերպված հրոսակախմբերի հարձակումներին և ոչնչացվել, իսկ նրանց ունեցվածքն ու կահավառսին ենթարկվել կողոպուտի: Եվ այդ [արարքները] երկիրը հասցրել են ժայռաստիճան խռովահույզ և տաղնապալի մի իրավիճակի: Իսկ կառավարությունը ոչ միայն չի պատժել և արգելել այդ կոտորածներն ու կողոպուտները սանձազերծող հանցագործներին, այլ ընդհակառակը, պաշ-

տոնից հետոսցրել է այն վալիներին և մութասարրիֆներին, որոնք պատասխանատուութիւնը իրենց վրա հանձն առնելով, հրաժարվել են զործարգել այդ տեղահանութիւններն ու կոտորածները:

Մի առանձին համայնք կազմող ամբողջ ժողովրդին այդ ձևով կոտորելը, բնաջնջելը և ունեցվածքի հափշտակութիւնը մտահոգացվել և իրագործվել է կուսակցութեան այդ դադարի խմբավորման արնախում [մարդկանց] կողմից: Եվ այդ խմբավորման պարագլուխներն են եղել կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտեի անդամներ՝ Բեհաէդդին Շաքիր, դոկտ. Նազրեմ, Ռիզա և Աթիֆ բեյերը: Ձեռք բերված և վերծանված ծածկադիր հեռագրերից պարզվում է, որ այս շարագործ հանձնախումբը⁵⁷ իշխող դիրք է ունեցել պետութեան վրա, իսկ կառավարութիւնն էլ պարզ խաղալիք էր դարձել նրանց անարգ մտահոգումները իրագործելու խնդրում:

Նախկին մեծ վեզիր Իզզեթ փաշայի ռազմական մինիստրութիւնից հրաժարական տալու դրդապատճառը նույնպես հանգիստացել է պետական կառավարման մեջ մի ահաբեկչական ներքին ուժի ազդեցութեան արդյունքը: Սահմանադրութեան սկզբունքները կատարելապես ոտնահարված այդ տարօրինակ պետութեան մեջ, երբ էնվեր և Ջեմալ էֆենդիները նշանակվեցին ռազմական և ծովային մինիստրների պաշտոններում, կառավարութեան ղեկը կատարելապես անցավ նրանց իշխանութեան ձեռքը: Այդպիսով, մեծ ազդեցութիւն բունեցնելով օրինական կառավարութեան վրա, սկսեցին բացահայտորեն գործարգել իրենց քմահաճ ցանկութիւններն ու նպատակները:

«Միութիւն և առաջադիմութիւն» [կուսակցութեան] կենտրոնական կոմիտեի անարգ և նենդ մտահոգումներն ու հիմնական ծրագրերը կյանքի են կոչվել նախկին մեծ վեզիր Թալաաթ էֆենդիի, էնվերի և Ջեմալի կողմից: Ի սկզբանե կուսակցութեան որոշումների իրագործմանը հոգեպես և ամբողջ էութեամբ նվիրվել են նաև նախկին մեծ վեզիր Սալիկ Հալիմ փաշան, նախկին շեյխ ուլ-իսլամ Հալիկ էֆենդին, հանրակրթական նախկին մինիստր Շյուքրի բեյը, արդարագատութեան նախկին մինիստր Խալիլ բեյը, պետական խորհրդի նախկին նախագահ Իբրահիմ բեյը, արտաքին գործերի նախկին մինիստր Ահմեդ Նեսիմի բեյը և պարենավորման նախկին մինիստր Քեմալ բեյը: Ինչպես վերևում մանրամասն բացահայտվեց, սրանց սերտ համագործակցութիւնը առաջ է բերել մի ահաբեկչական ուժ, որը և գերիշխել է օրինական կառավարութեան վրա: Այսպիսով, ժողովրդի մեջ վախ ու սարսափ տարածելով՝ երկրի կառավարումը բռնի ուժով շեղել են իր օրինական ընթաց-

քից: Վերոհիշյալ հանցագործ արարքներն առնչվում են կայսերական քրեական օրենսգրքի 55-րդ հոդվածի 5-րդ մասի և 45-րդ հոդվածի բովանդակութեան հետ: Այդ մեղադրանքով էլ նրանց գործը դատաքննութեան է ենթարկվում ռազմական արտակարգ ատյանում:

Նախկին շեյխ ուլ-իսլամ Մուսա Քյազիմ էֆենդիի և հասարակական աշխատանքների նախկին մինիստր Աբբաս Հալիմ փաշայի կողմից կատարված հանցագործութեան աստիճանը դեռևս չի բացահայտված: Փոստի և հեռագրատան նախկին մինիստր Հյուսէյն Հալիմ բեյի, Ալի Մյունիֆ բեյի և Մուստաֆա Շերեֆ բեյի մինիստրի պաշտոնում ավելի ուշ նշանակվելու, ինչպես նաև Իսմայիլ Ջանիուլատ բեյը իր վարած պաշտոնում կողմնակի միջամտութիւններից դժգոհութիւն հայտնելով՝ հեռանալու հանգամանքները, հիմք են տալիս կարճելու նրանց նկատմամբ հարուցված դատական գործը:

Կալանքի տակ գտնվող մյուս անձանց նկատմամբ այլ հանցանշաններ չլինելու դեպքում ազատ արձակման պահանջ է ներկայացվելու:

1335 թ. (1919) մայիսի 22

Ո Ր Ո Շ Ո Ւ Մ

Տարբեր աստիճաններով դատաքննութեան ենթարկելու որոշում է կայացվել «Միութիւն և առաջադիմութիւն» կուսակցութեան այն անդամների և ղեկավարների նկատմամբ, որոնք ամբաստանվել էին մայրաքաղաքում և այլ վայրերում կանխամտածված կերպով կազմակերպված կոտորածների, կողոպուտի, դյուղերի ավերման, տների ու մարդկանց հրկիզման, բռնաբարութեան և այլ դաժանաբարո հանցագործութիւնների համար:

Փախուստի մեջ գտնվող մեղադրյալներ՝ Թալաաթ, Ջեմալ և էնվեր էֆենդիների և նրանց մյուս մեղսակիցների նկատմամբ 1919 թ. ապրիլի 12 թվագրութիւնը կրող մեղադրականի հիման վրա կատարված դատաքննութեան ընթացքում, ռազմական արտակարգ ատյանը իրազեկ դարձավ տեղի ունեցած այլ հանցագործութիւններին ևս, և քրեական օրենսգրքի 311-րդ հոդվածի հիման վրա որոշվեց մանրակրկիտ հետաքննութիւն կատարել փախուստի մեջ գտնվող հիշյալ մեղադրյալների, նրանց մեղսակիցների, այդ թվում մեծ վեզիր Սալիկ Հալիմ փաշայի, Խալիլ, Իբրահիմ, Քեմալ, Ահմեդ Նեսիմի, Ահմեդ Շյուքրի բեյերի, ինչպես նաև նախապես դատարան չներկայացած մյուս մեղսակիցների նկատմամբ: Դատաքննութեան ենթարկելու այս պահանջը հաստատվել էր նաև գլխավոր դատախազութեան 1335 (1919) թվականի մայիսի 3-ի մեղադրա-

կան եզրակացութեամբ: Այսպիսով, հանձնախումբը մանրակրկիտ քննարկեց հարցաքննութեան նյութերն ու ներկայացված մեղադրականները: Հայտնի է, որ «Միութիւն և առաջադիմութիւն» կուսակցութեանը ստեղծվել էր քաղաքական նպատակներով և այդ ուղղութեամբ կազմվել էր մի կանոնադրութիւն: Կուսակցութեանը քաղաքական ուղղութիւնից բացի ունեցել է նաև լեզու և անլեզու զանազան կազմակերպութիւններ: Օրինակ՝ «Թեշքիլաթ-ը մահսուս»-ն ստեղծվել է [կուսակցութեան] ամենաազդեցիկ անդամներ՝ ղոկտ. Նազըմի, Աթիֆի, Բեհաէդդին Շաքիրի և նրանց մյուս գործընկերների ամենասերտ աջակցութեամբ: Բացի այդ, կենտրոնական կոմիտեի անդամ Քեմալ բեյի և նրա գործընկերների մասնակցութեամբ կազմվել է նաև մի «պարենային հանձնախումբ»:

Վերոհիշյալ մեղադրականում⁹⁸ մանրամասն նկարագրված է կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտեի և նրա հանձնախմբերի գործունեութեանը և այստեղ այդ բոլորը վերստին կրկնելու անհրաժեշտութեանը շեշտով: Որպես ապացույց բերված գրութիւններից պարզվում է, որ «Միութիւն և առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտեն իր գաղտնի նպատակներն ու ծրագրերը բոլոր ազգերի նկատմամբ հետևողականորեն իրագործելու համար դիմել է ահաբեկչական տարբեր միջոցների: Նույնիսկ իր գաղափարներին և ծրագրերին հակառակվող անձանց նկատմամբ կայացրել է մահապատժի վճիռ, ինչպես օրինակ՝ գալաթացի Խալիլը և մյուսները: Իսկ նրանց պաշտոնում նշանակել է իր մտերիմ կուսակցականներին: Եվ այդպես, օգտվելով պատերազմական իրավիճակից բխող արտակարգ դրութիւնից՝ նենգ խարդավանքներով դիզել հսկայական հարստութիւն:

«Թանին»⁹⁹ թերթի 1332 [1917] թվականի սեպտեմբերի 24-ի 2809 համարում համագումարին վերաբերող նյութերից բացահայտորեն երեվում է, որ կուսակցութեան իր վրա էր վերցրել Ստամբուլի պարենավորման բոլոր հարցերը: Եվ զարմանալի չէ, որ այդ նախաձեռնութեանից հետո ժողովուրդն ընկավ ծայրաստիճան թշվառութեան և ծանր կացութեան մեջ: Մեկ տարվա ընթացքում հավաքված 700.000 լիրա փոխառութեան գումարը ևս օգտագործվեց կուսակցութեան քմահաճ ծախսումների համար:

«Միութիւն և առաջադիմութիւն» կուսակցութեան հանցագործ արարքներից մեկն էլ կենտրոնական կոմիտեի մտահղացմամբ և որոշմամբ կազմված տեղահանութեան օրենքն էր, և դրա գործադրման հետևանքով Օսմանյան կայսրութեան բոլոր կողմերում առաջ եկած ող-

բերգութեանը: Կիովին ապացուցված է, որ արևելյան բոլոր վիլայեթներում տեղի ունեցած տեղահանութեանը կյանքի էր կոչվել «Միութիւն և առաջադիմութիւն» կուսակցութեան ղեկավար անդամներից կազմված «Թեշքիլաթ-ը մահսուս»-ի հանձնախմբի կողմից, որի նախագահը այդ շրջանում Բեհաէդդին Շաքիր բեյն էր: Իսկ այդ խնդրի իրագործման համար էլ Բեհաէդդին Շաքիր բեյը օգտագործել էր «Միութիւն և առաջադիմութիւն» կուսակցութեան շրջանային պատասխանատու քարտուղարներին, լիազորներին և քննիչներին:

Այսպիսով «Միութիւն և առաջադիմութիւն» կուսակցութեանը, անտեսելով երկրի գործադիր իշխանութիւնների իրավասութիւնները, ահաբեկչական ուժի միջոցով, իր ձեռքն է վերցրել երկրի ամբողջ կառավարումը և երբեմն մի առանձին ժողովուրդի, երբեմն էլ ամբողջ Օսմանյան կայսրութեան ժողովուրդների նկատմամբ իրագործել իր կործանարար նպատակներն ու ծրագրերը: 1324 (1908) թվականից ի վեր երկրում տեղի ունեցող տարօրինակ իրադարձութիւնները և հատկապես բալկանյան պատերազմի ընթացքում առաջ եկած ողբերգական դեպքերը ներանց մոլի տենչանքների իրականացման արդյունքը հանդիսացան:

Կուսակցութեանը իր թաքուն նպատակներն ու ծրագրերը իրագործելու համար էնվեր բեյին նշանակեց ռազմական մինիստրի պաշտոնում: Իսկ նախկին մեծ վեզիր Ահմեդ Իզզեթ փաշայի քանիցս հրաժարական տալը նույնպես առնչվում է կուսակցութեան ահաբեկչական գործունեութեան հետ: [Հայերի] տեղահանութեան ընթացքում մի շարք վիլայեթների վալիներին հատուկ հրահանգներ տալու գաղափարը նույնպես կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտեի մի քանի անդամների շարանենգ մտահղացումների արդյունքն է: Եվ վերջապես, նրանց օրինազանց գործարքները հաստատվում են էրզրումի վալի Թահսին բեյի տված ցուցմունքներով, ինչպես նաև մի շարք պաշտոնատար անձանց, այդ թվում Յոզղաթի մուլթասարրիֆ Ջեմալ բեյին, Կաստամոնուի վալի Ռեշիդ փաշային և Անկարայի վալի Մազհար բեյին պաշտոնազրկելու ապացույցներով:

Գավառներում կատարած իր ահաբեկչական արարքներին զուգրնթաց կուսակցութեանը սերտ միջամտութիւն է ունեցել նաև կենտրոնական կառավարութեան գործունեութեանը, Պետական մինիստրների ընդհանուր մեջլիսի մեջ խցկել է իր ազդեցիկ անդամներին և անիրավասու մասնակցել զանազան հարցերի քննարկումներին: Այսպես, ընդհանուր մեջլիսում մասնակցել է Բրեստ-Լիտովսկի հաշտութեան պայմանագիրը¹⁰⁰ կնքելու հարցի քննարկմանը: Կանոնավորապես միջամտել է պա-

քննաչին հարցի քննարկումներին և սահմանել յուրահատուկ հսկողություն: Կարծիքներ է փոխանակել պատերազմական իրավիճակի հետ առնչվող հարցերում, և ինչպես բացահայտվեց մեղադրյալների մի քանիսի խոստովանություններից, երկրի համար կենաց մահու նշանակություն ունեցող համաշխարհային պատերազմին մասնակցելու խնդրում իր ծրագրերը իրագործելու համար կուսակցության պարագլուխները հավաքվել են մեծ վեպիրի ժողովորդա զգյակում և կայացրել վերջնական վճիռ:

Կուսակցության ասպարեղ գալուց հետո, գործադրված արտակարգ բռնություններին զուգընթաց, զանազան պատրվակներ են ստեղծել երկրի ժողովուրդներին թշնամացնելու ուղղությամբ: Հետևանքը եղել է այն, որ մահմեդական և ոչ մահմեդական տարրերը ստիպված չբել են իրենց բնակավայրերը և գաղթել այս ու այն կողմ: Դարերից ի վեր հաշտ ու խաղաղ ապրող Անատոլիայի¹⁰¹ ժողովուրդների մեջ սերմանել են փոխադարձ թշնամանք և սխակալություն: Եվ այս իրավիճակը ստեղծողներն ու գործադրողներն եղել են կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամներն ու նրանց հետ համագործակցող շրջանային պատասխանատու քարտուղարները: Կրովին ապացուցված է, որ [կայսրության] բոլոր տարրերի միջև փոխադարձ սխակալության խորացումը բխել է կենտրոնական կոմիտեի բնդունած որոշումներից և կատարած գաղտնի գործարքներից:

Այստեղ ընթերցված նախորդ [մեղադրականից] ևս պարզվեց, որ կուսակցությունը իր թաքուն նպատակներն ու ծրագրերը իրականացնելու համար դիմել է ամեն մի միջոցի և այդ ասպարեղում կարողացել է բռնությամբ իրեն ենթարկել կառավարության գործադիր մարմիններին և ինքնիշխանության հասնել՝ պետության մեջ մի նոր պետություն ստեղծելու մոլուցքով տարված:

Այսպիսով, օրինական կառավարության մեջ մի առանձին ահաբեկչական ուժ ստեղծելու, կառավարությունը իր օրինական ուղուց շեղելու, և այլ հանցագործություններ կատարելու համար բավարար չսփով հանցանշանների առկայության հիման վրա, ստորև նշված անձինք մեղադրվում են քրեական օրենսգրքի 45-րդ հոդվածի համաձայն՝ 55-րդ հոդվածի վերջին մասով: Այդ թվում կուսակցության գլխավոր նախագահ, ց'այսօր փախուստի մեջ գտնվող Թալաթ փաշան, ինչպես նաև ընդհանուր մեջլիսի անդամներ՝ նույնպես փախուստի մեջ գտնվող էնվեր և Ջեմալ էֆենդիները: Կալանքի տակ գտնվող և դատաքննությունն ավարտված նախկին մեծ վեպիր Մալիզ Հալիմ փաշան, ինչպես նաև մեջլիսի

անդամներ՝ Հալիլ և Մուսա Քյազիմ էֆենդիները, Քեմալ, Շյուքրի և Իբրահիմ բեյերը և Աբբաս Հալիմ փաշան:

Մրանցից Իբրահիմ բեյը, նույնպես դատաքննության է ենթարկվելու: Նշված հոդվածներով, բայց նկատի է առնվելու նրա հանցանքը մեղմացնող գրգապաճանները, այն է՝ կուսակցության մեջ նրա ունեցած պասսիվ դիրքը: Այլ Մյունիֆ բեյը նույնպես կմեղադրվի վերոհիշյալ հոդվածների հիման վրա, բայց հաշվի կառնվի, որ իր ուղևորության ընթացքում, Ադանայից անցնելու ժամանակ նա պաշտոնապես առնչություն չի ունեցել Ադանայի վիլայեթի տեղահանությունից զերծ մնացած հայերի մի մասի տարագրության հետ:

Այս խնդրում հանձնաժողովը նկատի կառնի ներքին գործերի մինիստրությունից առաքված հեռագրերը և կուսակցության ջանքերով տեղի ունեցած տեղահանության մանրամասնությունները:

Մեղադրյալներ Խալիլ և Ահմեդ Նևաիմի բեյերի դատաքննության ընթացքում նույնպես հաշվի են առնվելու ամբաստանությունը մեղմացնող հետևյալ պարագաները. առաջինի դատաքննության ընթացքում անհրաժեշտ է նկատի առնել, որ պատերազմի սկզբում, մեջլիսի նախագահ լինելով հանգերձ, նա չի մասնակցել ընդհանուր ժողովի քննարկումներին: Զի մասնակցել նաև տեղահանության քննարկմանը, իսկ տեղի ունեցած ողբերգությունների ընթացքում գտնվել է Եվրոպայում: Ահմեդ Նևաիմի բեյը, այդ ղեկավարի ընթացքում նույնպես եղել է Եվրոպայում: Դատաքննության շենթարկելու որոշում էր կայացվել մինիստրի պաշտոնում հետազայում նշանակված Իւււայիլ Ջանփուլատի նկատմամբ, քանի որ նա ընդհանրապես դեմ է եղել կատարվող այդ ողբերգություններին: Համանման որոշում էր կայացվել նաև Հաշիմ, Մուստաֆա Շեքեֆ և Ռիֆաթ բեյերի նկատմամբ:

Այնուհանդերձ, քննարկման ընթացքում տեղի ունեցած տարածայնությունների պատճառով նախագահությունը որոշեց բոլորին անխտիր ներկայացնել ռազմական ատյանին:

1335 թ. (1919) մայիսի 26

Օսմանյան պետության օրենսդրությունը խախտելու հանցագործությունը կատարված է վերոհիշյալ մեղադրյալների մասնակցությամբ: Նկատի ունենալով, որ այդ հանցագործությունները կատարվել են խմբակային, ուստի մեղադրյալներից մի քանիսի նկատմամբ դատաքննության ենթարկելու արգելքը չի կարող օրինական համարվել: Այնպես որ,

պարտադիր անհրաժեշտութիւնն է, որպէսզի բոլորը միատեղ և անհապաղ ներկայանան ռազմական ատյան:

1335 թ. (1919) մայիսի 26 *Ռազմական արտակարգ ատյանի նախագահ՝ զեներալ-լեյտենանտ Նազրմ:*

Հյուսիսայն Հաշիմ, Մուստաֆա Շերեֆ և Իսմայիլ Չանփոլատ բեյերի նկատմամբ դատաքննութեան կարճաման որոշումը նախագահութեան կողմից չհաստատուելու պատճառով՝ քրեական օրենսգրքի 51-րդ հոդվածի հավելվածի հիման վրա վճիռ կայացվեց վերոհիշյալներին խմբովին ներկայացնելու ռազմական ատյանի դատաքննութեանը, իսկ մեծարգո Հայրի էֆենդիին անժամկետ կալանքի տակ պահելու հարցը շեղյալ համարվեց:

1335 թ. (1919) մայիսի 27

Takvim-i Vekayi, 3 Haziran 1335 (1919) № 3571

ԵՐԿՐՈՐԳ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ¹⁰²

1919 թ. հունիսի 3

(Շեյխ ուլ-խալամ Մուսա Քյազիմ էֆենդիի հարցախնայքունը)

Նախագահ — Մեծարգո Մուստաֆա փաշան հետևյալ հարցումն ունի. հայերի հետ կատարված եղելությունը ինքն այլ ձևով է լսել: Բավականաչափ թվով ընտանիքներ աքսորվել են դեռի Դամասկոս, Մոսուլ, Բաղդադ և հարակից այլ վիլայեթներ, մարդկանց կախաղան են բարձրացրել և ենթարկել դաժան բռնությունների: Մի՞թե այդ բոլորը այլ ձևով պետք է մեկնաբանվի:

Մուսա Քյազիմ էֆենդի — Խոսքը Դամասկոսում տեղի ունեցած մի քանի մահապատիժների մասին է արդյո՞ք:

Նախագահ — Այո՛:

Մուսա Քյազիմ էֆենդի — Մենք այդ մասին լսեցինք: Այդ բոլորի մասին առարկելով՝ հավանություն չտվինք: Այդ մասին ես դիմեցի Սալիդ Հալիմ փաշային և առաջի. «Այս ի՞նչ բան է, այս մարդուն¹⁰³ ո՞վ տվեց այդ արտոնությունը, մի՞թե հիմա դրա ժամանակն է»: Սալիդ Հալիմ փաշան պատասխանեց այսպես. «Այդ բոլորի մասին ես էլ տեղյակ չեմ, այդ մարդը, այդ խենթ մարդը հավանաբար կատարել է ինքնուրույն: Բայց ի՞նչ կարող ենք անել, եղած վերջացած է արդեն: Այդ բոլորը կատարել է այդ խենթ մարդը: Ես էլ տեղյակ չեմ եղել: Միայն

տեղի ունենալուց հետո իմացա այդ մասին: Այդպիսի արարքների մասին տեղեկանում ենք կատարվելուց հետո միայն: Պատերազմն այսպես բոլորին խելքահան է անում, ոչ ոք չգիտի, թե ի՞նչ է անում»: Բավական ժամանակ հետո ես էլ լսեցի, որ [հայերին] ընտանիքներով հանդերձ տեղահանում են և աքսորում այս ու այն կողմ: Բայց այդ բոլորը լսում էինք ոչ թե պաշտոնական աղբյուրներից, այլ դրսից, այս ու այն կողմերից: Այդ ժամանակ մեր հարցումին պատասխանեցին հետևյալ կերպ: «Այդ բոլորը անհրաժեշտություն է: Արդեն այդ մարդը այնտեղ կախաղան է բարձրացրել մի քանիսին¹⁰⁴: Այս արարքը անկասկած սխալ է: Այդ մարդիկ ազգականներ ունեն, ազգականներն էլ իրենց հերթին՝ բարեկամներ: Այնպես որ, այդ արարքների համար նրանք հանդիստ չեն մնալու: Այդ արարքների համար ոչ տեղն է հարմար և ոչ էլ ժամանակը: Այս կապակցությամբ էլ, բանակի ապահովման, երկրի անդորրության համար նրանց տեղահանել և աքսորել են այս ու այն կողմ: Իբրև թե դա անհրաժեշտություն է եղել, որ այլ միջոց չի եղել»:

Հասկանալի է, որ այս բոլորը լսելուց հետո հարցում անելը մտնում էր մեր սլաքահանություն մեջ: Այդ մասին, այդպիսի պատասխան ստանալուց հետո, մենք ի՞նչ կարող էինք անել: Մենք ի՞նչ կարող էինք անել, եթե կառավարությունը այդպես մտածելով նման միջոցների է դիմել: Ոչ մի բան չէինք կարող անել: Մեծարգո փաշա, ուզում եմ մի բան հայտնել: Մեր շարիաթը հաշվի է առնում միմիայն տվյալ անհատի պատասխանատվությունը, մյուսներին հաշվի չի առնում: Այդ մասին նշված է նաև սահմանադրության մեջ, «որ յուրաքանչյուր միևնույն պատասխանատու է իր պաշտոնի համար, իսկ պետության ընդհանուր քաղաքականության համար պատասխանատվությունը խմբակային է»: Այդ ընդհանուր քաղաքականությունը պատերազմ հայտարարելու նման բան է: Հետևաբար՝ ներքին գործերի միևնույնության վերաբերող խնդրի համար շեյխ ուլ-խալամը պատասխանատու չէ, արտաքին գործերի միևնույնության վերաբերող խնդրի համար շեյխ ուլ-խալամը պատասխանատու չէ կրում: Ռազմական միևնույնության վերաբերող խնդրի համար շեյխ ուլ-խալամը բոլորովին պատասխանատու չէ կրում: Եվ վերջապես, մահմեդական կրոնագիտության վերաբերող գործերի համար ոչ մի միևնույնություն չի կարող պատասխանատվություն կրել, Ոմն մյուսթի ինչ-որ տեղ այսպիսի կամ այնպիսի բան է կատարել, կամ ինչ-որ մյուսերիս այն արարքն է կատարել: Դրա համար ոչ մի տեղ, ոչ մի դատարան չի կարող ամբաստանել ներքին գործերի միևնույնությանը: Մեղադրվում է

շեյխ ուլ-խալամը: Ես այսքանը գիտեմ: Հետևաբար, եթե ես իմ պարտա-
կանություն մեջ թերանամ, ապա ես եմ պատիժ կրելու կատարված հան-
ցանքի համար: Նման դեպքում ես ի վիճակի չեմ լինի առարկելու և
կիրեմ ինձ համար սահմանված պատիժը:

Նախագահ — Մեծարգո էֆենդի, մենք մի քիչ առաջ նշեցիք, որ
մինիստրների հետ անընդմեջ հարցերը դատաքննության չենք ենթարկում:
Մուսա Քյազիմ էֆենդի — Ուրեմն ինչի՞ մասին է խոսքը:

Նախագահ — Խնդիրը առաջ քաշված հարցի մասին է: Այդ ողբեր-
գությունը անձամբ տեղյակ լինելով հանդերձ, ոչ մի միջոց չեք ձեռնար-
կել:

Մուսա Քյազիմ էֆենդի — Ձեռնարկեցիք էֆենդի: Այդ մասին խո-
սեցիք: Այդքանը էֆենդի: Էլ ի՞նչ կարող էինք անել: Էլ ի՞նչ ասեմ:

Նախագահ — Ժամանակը ուշ է, հաջորդ դատաքննությունը տեղի
կունենա կիրակի օրը ժամը մեկին¹⁰⁵:

Takvim-i Vekayi, 4 Haziran, 1335 (1919) № 3573

**ՆՈՐԻՆ ՄԵՏՈՒԹՅՈՒՆ ՓԱԿԵԱԼԻ 1885 թ. (1919) ՄԱՐՏԻ 8-ի
ԿԱՅՆԵՐՈՎԱՆ ՀՐԱՄԱՆՈՎ ԿԱԶՄՎԱԾ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԱՏՅԱՆԻ
ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ¹⁰⁶:**

- Նախագահ՝ Գեներալ-լեյտենանտ Մուստաֆա Նազըմ փաշա,
- անդամներ՝ գեներալ-մայոր Զեքի փաշա,
- գեներալ-մայոր Մուստաֆա փաշա,
- գեներալ-մայոր Ալի Նազըմ փաշա,
- գնդապետ Ռեջեբ Ֆերդի բեյ:

Դատի տրված ներկա գտնվող մեղադրյալների անունները — Նախ-
կին շեյխ ուլ-խալամ Մուսա Քյազիմ էֆենդի, նախկին շեյխ ուլ-խալամ
էսադ էֆենդի, նախկին սենատի նախագահ Ռիֆաթ բեյ, նախկին փոս-
տի և հեռագրատան մինիստր Հյուսեյն Հաշիմ բեյ:

Հեռակա կարգով դատի տրված մեղադրյալների անունները — Նախ-
կին [մեծ] վեզիր Թալատթ փաշա, նախկին ռազմական մինիստր Էնվեր
էֆենդի, նախկին ծովային մինիստր Զեմալ էֆենդի, նախկին հանրա-
կրթական մինիստր դոկտ. Նազըմ բեյ, նախկին ֆինանսների մինիստր
Զավիդ բեյ, փոստի և հեռագրատան նախկին մինիստր Օսկան էֆենդի,
նախկին առևտրի և հողագործության մինիստր Մուլեյման Էլբիստանի
էֆենդի, նախկին առևտրի և հողագործության մինիստր Մուստաֆա Եե-
րեֆ բեյ:

Մույն դատավարության ընթացքում լսեցին մեղադրող և պաշտ-
պանվող երկու կողմերին, մանրակրկիտ ուսումնասիրվեցին և հետա-
քննվեցին նաև բոլոր դատական փաստաթղթերը:

Թեև մեղադրյալները և նրանց դատապաշտպանները ջանացին ուրա-
նալ գործադրված հանցագործությունները և պահանջեցին ազատություն,
այսուհանդերձ 1335 (1919) մայիսի 3, 20, 22 և հունիսի 9, 10, 25 թվա-
գրությամբ մեղադրական եզրակացություններով [բացահայտվեց] լու-
ծարքի ենթարկված «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության
իրավական դեմքը և հաստատվեց նրա մեղավորությունը կատարված
բազմաթիվ հանցագործությունների մեջ:

[Կուսակցության] իրավական դեմքն արտահայտող ընդհանուր
մեջլիսի հիշյալ անդամները մեղսակցություն են ունեցել գործադրված
հանցագործություններում, ուստի հայց էր հարուցվել լսելու նրանց դա-
տական գործը և որոշելու նրանց պատժի չափը: Կուսակցության հիմ-
նադրումից ի վեր, եթե ծանր ու թեթև արվի նրա ծավալած գործունեու-
թյունը, ապա այսօր էլ կարելի է նկատել հեղափոխությունից առաջ մի
շարք անձանց մոտ հանդես եկած հայրենասիրական զգացումների առ-
կայությունը: Այս կապակցությամբ անհրաժեշտ է համառոտակի կանգ
առնել հեղափոխությունից հետո տեղի ունեցած դեպքերի և ծավալված
գործողությունների վրա:

Ազատության և արդարության անհամբեր սպասող օսմանցիները
1324 (1908) թվականի հուլիսի 9-ին Ռեսնեի լեռներից զուլալ ջրի նման
բխած ազատությունը ընդունեցին երկնային սպեղանու տեղ և եկան այն
ընդհանուր համոզմունքին և հավատքին, որ միայն այդ միջոցով կարելի
է բուժել զոլումի և կեղեքումի վերքերը: Այդ ցասկոտ հեղեղի հոսքը
մինչև իր բնական տեսքի գալը, մխիթարեց բոլորին, իսկ նրա ազդե-
ցության ոլորտը անարգել տարածվեց բոլոր վայրերում՝ արդարության և
ազատության հույս ներշնչելով Օսմանյան կայսրության բոլոր շրջան-
ների ժողովուրդներին: Եվ մերթ ընդ մերթ լսվող այդ հոսանքի հաճելի
ելևէջները ուժ ու եռանդ էին տալիս բոլորին:

Մինչդեռ, անցած ժամանակի ընթացքում կատարված քաղաքական
հանցավոր սխալների հետևանքով Օսմանյան կայսրության բազմաթիվ
երկրամասեր, տարբեր պատրվակներով ձեռքից զնացին: Եվ այդ ուղ-
ղությամբ բավականին ջանքեր գործադրվեցին, որպեսզի այդ բոլորը վե-
րագրվի նախկին կառավարության վարած սխալ քաղաքականությանը:

կատարվում էր սպասված հույսերի ճիշտ հակառակը: Չկար մի իսկա-
կան նախաձեռնություն, որպեսզի ի չիք դարձնեք տեղի ունեցող այդ
բազմաթիվ աղետները:

Չնայած որ ազատության հաստատմից հետո անցել էր բավա-
կանին ժամանակ, այնուհանդերձ երկիրը լավ հիմքերի վրա դնելու հա-
մար չկար մի որոշակի ուղղություն: Գեո ազգային, իրար հաշտողոզ [հո-
ղային] կորուստները, Իտալիայի¹⁰⁷ և բալկանյան¹⁰⁸ պատերազմների
ցավալի հետևանքները ազատության կարոտ ժողովրդի համար անա-
վել շատ վիշտ ու մտաանջություն էին պատճառում: Ազգային կարիք-
ների համար նրանց մտահոգացած ծրագրերը մնացին սոսկ որպես նա-
խաձեռնություն, իսկ նենգ նպատակները իրացնելու համար նրանց մի
մասը կանգնեց բոլորովին սխալ ուղու վրա: Այդ հուսաբեր շարժումը¹⁰⁹,
որը զույլ չրի նման ազատություն էր բերելու ժողովրդին, սկսեց երկրի
մի մասը քայքայել, իսկ մյուս մասն էլ հասցնել ամբողջովին ամայաց-
նելու ցավալի վիճակին: Եվ սրանց մոտ ծագեցին իր նմանը լուսնեցող
անիմաստ մտքեր: Հետևանքը եղավ այն, որ երկրի կառավարումը իր
ուղուց շեղելով՝ սկսեցին զբաղվել անօրին բախտախնդրություններով:
Եվ այդպես, տևական խարդավանքով զբաղվող այդ մոլորյալ անձերից
ստեղծվեց մի գործադիր հանձնաժողով, որը ենթարկելով իրեն օրինա-
վոր կառավարության միևնույնի խորհրդին, աստիճանաբար երկրի
ամբողջ կառավարումը վերցրեց իր ձեռքը: Այսպես [կուսակցության]՝
պարագլուխները սողոսկելով մեջլիս՝ սկսեցին իրագործել իրենց ծրա-
գրերն ու նպատակները:

24—26 թերթին-ի սանի 1334 [1918 թ. նոյեմբերի] թվագրությամբ
պատգամավորների մեջլիսի 5-րդ մասնաճյուղի արձանագրության մեջ
Ֆինանսների միևնույնի շափող բնյի ելույթից հասկացվում է, որ «Միու-
թյուն և առաջադիմություն» կուսակցության գործադիր կոմիտեն երկրին
և ժողովրդին վերաբերող կենսական հարցերը քննարկելու խնդրում
կատարել է վերին աստիճանի անհանդուրժելի գործարքներ: Պատերազմ
հայտարարելու խնդրում անհրաժեշտ չի համարել ավյալ հարցը գոնե
քննարկել պատգամավորների մեջլիսում, մինչդեռ, վեհապետներն ան-
գամ տարակուսել են նման հարցում անմիջական վճիռ և հրաման արձա-
կել: Նույնիսկ ընդդիմադիր անձինք, որոնք ինչ-որ շափով համակրու-
թյուն են ունեցել կուսակցության նկատմամբ, քննադատել են նրա այդ
ընթացքը, քանի որ իրենց հեռախոսությամբ կուսակցին են, որ գործերի
նման կառավարումը ի վերջո կունենա վատ հետևանքներ:

Հայտնի է, որ հեղափոխության սկզբնական շրջանում ակամայից
հայտարարված արտակարգ դրությունը բավականաչափ երկար տեղ
և կուսակցության ղեկավար կազմից մի խմբավորում հարձակվելով Բարձ-
րագույն Դոան վրա՝ սպանեց ռազմական միևնույնի Նազըմ փաշային,
նրա թիկնապահին և այնուհետև լուծարեց ենթարկեց Քյամիլ փաշայի
կարիները և կազմեց «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության
կարիները¹¹⁰: Փորձառու, պատավոր և կարող պաշտոնյաները հեռաց-
վեցին և նրանց տեղ նշանակվեցին կուսակցության անդամները, որոնց
քմահան կառավարումը ոչնչով չէր տարբերվում ինքնակալության շրջ-
անից: Ինչ խոսք, որ բնապահությունից դժգոհ էին բոլորը, հատկա-
պես, դժգոհ էին ոչ մահմեդական տարրերը: Կամանավանդ՝ մեզ բու-
լոթիս խաղաղություն, ապահովություն և արդարություն բերող սահ-
մանադրության հարցում, հայ ժողովրդի գործադրած և ունեցած խորը
համոզմունքը նրանք ճիշտ չհասկացան և սկսեցին առաջ քաշել [հա-
յերի] նախկին ազգայնական տենչանքների անձան պատճառաբանու-
թյուններ, երկպառակություններ ու ռիսակալություն սերմանել այլ տար-
րերի միջև, և նույնիսկ ազգայնական և ցեղային հարցեր առաջ բերել
մահմեդական ժողովուրդներին միջև:

Օսմանյաններին հասցված վեհաք ակնհայտ էր: Հետևաբար, կատար-
ված հարցաքննությունը, մանրամասն հետաքննությունը, մեղադրական
եղրակացությունը և ստորև շարադրված ռազմական ատյանի հինգ հոդ-
վածները լիովին հաստատում են «Միություն և առաջադիմություն» կու-
սակցության՝ նրա իրավական դեմքին վերաբերող հանցագործություն-
ները և մենք բոլորս համոզված ենք, որ կուսակցության պարագլուխ-
ները իրենց անհանդուրժելի արարքներով արատավորեցին հիշյալ կու-
սակցության անունը:

Այսպիսով, գործադրված հանցագործ արարքները չեն կարող վե-
րադրվել կուսակցության բոլոր անդամներին, այլ հիշյալ հանցագոր-
ծությունների հետ անընդուն կամ մասնակցություն ունեցողներին և
նրանց հանդեպ է, որ գործադրվելու են օրենքի պահանջները:

Պաշտպանության ընթացքում դատապաշտպանը¹¹¹ նշեց, որ քա-
ղաքական կուսակցությունների առկայությունը բխում է սահմանադրու-
թյան անհրաժեշտությունից, որ այսօր էլ մեր երկրում գոյություն ունեն
այլ կուսակցություններ և վերջապես այն հայտարարությունը, որ «Ազա-
տություն և համաձայնություն»¹¹² կուսակցությունը «Միություն և առա-
ջադիմություն» կուսակցության նման ունի կենտրոնական կոմիտե, ընդ-
հանուր ժողով և մասնաճյուղեր, որ այդ կուսակցության ղեկավարները

ևս հրավիրվում են մեջլիսներին: Այդ մասին եզրակացնելով՝ անհրաժեշտ է նշել հետևյալը: Սահմանադրությամբ կառավարվող պետություններում կուսակցությունների գոյությունը, եթե անհրաժեշտություն է, բացարձակաբար չի կարող միջամտել կառավարության գործերին: Ազգային ժողովներում մեծամասնություն կազմելու իրենց նպատակը իրականացնելուց հետո, վստահության արժանացած կաբինետներին պետք է կատարելապես ազատ թողնեն և բոլորովին շխտավեն նրանց գործունեություններին: [Կուսակցությունները] կարող են միայն ջանք գործադրել կազմվող օրենքները իրենց ծրագրերին հարմարեցնելու խնդրում և իրենց դուր չեկող կաբինետները ցրելու համար ոչ թե սպառնալիքներ, այլ գուցե շվտահալու ջանքեր գործադրեն:

Ինչ վերաբերում է մեր երկրի կուսակցություններին մինչև օսմանյան ազգային ժողովի բացվելը, քանի որ հայտնի է, թե որ կուսակցությունն է ձայների մեծամասնություն հավաքել, ուստի այն չի կարող իր ազդեցությունը պարտադրել կամ միջամտել կառավարության գործադիր կոմիտեի աշխատանքներին, սահմանադրության դրույթները խախտել և կամ էլ օրենքները փոփոխել: Այսպիսի անօրեն արարքներ կատարելու դեպքում պարզ է, որ յուրաքանչյուր կուսակցություն նման վախճան է ունենալու: Այսպիսով, դատավարության ընթացքում վերոհիշյալ դատապաշտպանի ելույթը դուրկ է ամեն մի հիմքից:

Նախապես հայտարարված հինգ հոդվածները հետևյալներն են:

Ա ո ա ջ Ի ն. Ռադմական ատյանի դատավարության վերջում բացահայտվեց, որ Տրապիզոնում, Յոզղաթում, Բողազլյանում և այլուր տեղի ունեցած կոտորածները կազմակերպվել և գործադրվել են «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության պարագլուխների կողմից: Գատապաշտպանության ընթացքում նշվեց, որ այդ կոտորածների մասին իբրև թե նրանք տեղեկացել են գործադրվելուց հետո: Մինչդեռ, լիովին բացահայտվեց, որ այդ մասին իրազեկ, դատնալուց հետո էլ ոչ մի միջոց չեն ձևանարկել այդ կոտորածները կանխելու համար:

Ծ ր Կ ր օ ր Գ — [Մեջլիսի] ընդհանուր նախագահ, նախկին [մեծ] վեզիր Սալիկ Հալիմ փաշայի՝ մեջլիսին հղած ղեկուցազրի բովանդակությունից պարզվել է, որ նա պատերազմի սկզբում կենտրոնական կոմիտեի անդամներին իր ծովեզրյա ապարանքը հրավիրելով՝ հայտնել է պատերազմին մասնակցելու վստահավորության մասին և բացատրել, որ պետության համար առավել նպաստավոր դիրքորոշումը չեզոքությունն է, բայց չի կարողացել համոզել նրանց: Միևնույն ժամանակ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության պատասխանատու

ներկայացուցիչներից Ռիզա բեյը հարցաքննության ժամանակ խոստովանեց, որ պատերազմ հայտարարելուց առաջ Տրապիզոնում կազմակերպված շեֆեների խմբին հարձակման նպատակով ուղարկել է Ռուսաստանի խորքերը:

Ստույգ հաստատված է, որ պատերազմը հայտարարվել է առանց մեջլիսի որոշման: Տվյալ ժամանակի ֆինանսների մինիստր Զավիդ բեյը, հասարակական աշխատանքների մինիստր Զյուրյուք Սուլի Մահմուդ փաշան, փոստի և հեռագրատան մինիստր Օսկան էֆենդին և առևտրի մինիստր Սուլեյման էլբրաստանի էֆենդին հրաժարականի խնդրանք են ներկայացրել այն պատրվակով, որ պատերազմը հայտարարելու որոշումը կայացվել է «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության ցանկությամբ, այլ ոչ թե մինիստրների խորհրդով:

Ե ր ր օ ր Գ. Բերված վկայությունների արձանագրությունից եզրակացվում է, որ նախկին մեծարքո վեզիր Ահմեդ Իզզեթ փաշայի ռազմական մինիստրությունից հրաժարական տալը տեղի է ունեցել կուսակցության միջամտության ընթացքում տեղի ունեցած վեճերից հետո:

Զ օ ր օ ր Գ. «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի նախաձեռնությամբ Ստամբուլի պատգամավոր Քեմալ բեյը պարենավորման հարցերով նշանակվել է պաշտոնի և այնուհետև նրա պաշտոնավարությունը հաստատվել է ընդհանուր ժողովում և համազումարում: [Քեմալ բեյի] կողմից ստեղծվել են նախ առևտրական հանձնախմբեր, հետո մի քանի ընկերություններ և հաստատություններ: Այսպիսով, առևտրական գործերի մենավաճառությունը իրենց ձեռքը առնելով՝ սկսել են բռնագրավել ժողովրդի ունեցվածքը և հանձնել վերահիշյալ ընկերություններին և մի շարք անձանց: Այս պարագան պատճառ է հանդիսացել օսմանցիների աղբատացման, հուսահատության և նույնիսկ մահվան: Վերջապես այդ բոլորը նպաստել են երկրի պաշտպանողական ուժի թուլացմանը: Կառավարական մի շարք պաշտոնների նշանակումը տեղի է ունեցել «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության Ստամբուլի կենտրոնի միջամտությամբ: Այս բոլորի մասին հայտնի է դարձել 1332 թ. [1916] համազումարում ընդունված բանաձևի բովանդակությունից, ինչպես նաև այս խնդրին վերաբերող քաղաքային տեսչության ուղարկված ներփակ գրությունից:

Հ Ի Ն Գ Ե ր օ ր Գ. Երբ սենատում քննարկվում էր Շարիաթական դատարանը արդարադատության մինիստրություն փոխադրելու հարցը, շեյխու ուլ-խալամ Քյազիմ էֆենդին ասել է. «Իմ կարծիքը մի հարցն է, կուսակցությունն այդպես է ուզել, ուրեմն՝ այդպես էլ պիտի լինի»:

տավարութեան ընթացքում այս խնդրի արծարծումը ցույց է տալիս կուսակցութեան՝ պետական գործերին միջամտելու փաստը:

Վերևում բերված հինգ հոդվածները և դանակաձև տարաձայնություններով տեղի ունեցած քննարկումներն ու նրանցից բխած եզրակացությունները ցույց են տալիս, որ պետության կարևոր գործերի մի մասը կյանքի է կտրվել իրենց իսկ նպատակների և մտադրությունների համաձայն և անմիջական միջամտությամբ, առանց հաշվի առնելու պետության միևնույն կարծիքն ու տեսակետը: Հետաքննությունը ցույց տվեց, որ օսմանյան պետության օրենքներն ստեղծվել են «երեքի գործությամբ» և այդ օրինադանցությունը կատարվել է ահաբեկչական ուժ գործադրելու միջոցով: Այսպիսով, վերահիշյալ հանցագործ արարքների անմիջական հեղինակներն են «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության իրավական դեմքն արտահայտող նրա պարագլուխներն ու ընդհանուր մեջլիսի անդամները: Այդ թվում՝ փախուստի մեջ գտնվող նախկին մեծ վեզիր Թալաթ փաշան, նախկին ռազմական մինիստր՝ ալեմ զինվորական շարքերից վտարված էնվեր փաշան, նախկին ծովային մինիստր՝ նուլնպես զինվորական շարքերից վտարված Ջեմալ էֆենդին և նախկին հանրակրթական մինիստր դոկտ. Նազըմ էֆենդին, որոնց անմիջական հեղինակությամբ կատարվել են այդ հանցագործությունները: Տվյալ հանցագործություններին անուղղակիորեն մասնակցել են նաև հիշյալ մեջլիսի անդամներից նուլնպես փախուստի մեջ գտնվող նախկին ֆինանսների մինիստր Ջավիդ բեյը, ինչպես նաև առևտրի և հողագործության մինիստր Մուստաֆա Շերեֆ բեյը: Բացահայտված է, որ կատարված հանցագործություններում իրեն մեղաակցություն է ունեցել նաև նույն ընդհանուր ժողովի անդամներից՝ գատարանում ներկա գտնվող նախկին շեյխ ուլ-իսլամ Մուսա Քյադիմ էֆենդին:

Թեև գատարաշտպանը և գատախազը իրենց կուլյիներում նշեցին նրա առաքինի, լավ հատկանիշները, կրօնական գիտելիքները, բարձր նկարագրի մասին և տարակուսանք հայտնեցին հիշյալ կոտորածների հղացման և մասնակցության հարցում նրա ունեցած դերին, այնուհանդերձ հաստատվեց, որ հեղափոխությունից հետո նա եղել է հիշյալ կուսակցության կարևոր պարագլուխներից մեկը և ունեցել է մեծ ազդեցություն:

Արդ, գատախազի և գատապաշտպանի նման դարդացած անձնավորությունները, եթե հարկադրաբար լավ կարծիք են արտահայտում նրա նկատմամբ և կուսակցության գործունեությունը համարում օրինական, ապա բնական է, որ բոլորովին թշուր կարծիք պիտի ստեղծվեր նաև ոչ

բավարար կրթություն ստացած տղետ մարդկանց մոտ: Հայանի է, որ Մուսա Քյադիմ էֆենդին ղեկավարել է «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կրոնագիտական մասնաճյուղը: Երբ հարցում եղավ շարիաթի պատվիրաններին հակառակ կատարված արարքների ու քարոզների վերաբերյալ, նա պատասխանեց, որ նման արարքների նշաններ չկան, որ ինքը տվյալ խնդրին վերաբերող իր քարոզներում հավանություն չի տվել: Սակայն խոստովանեց նաև, որ հիշյալ արարքի (տեղահանության և կոտորածի—Ա. Փ.) արգելման համար էլ գործնական ոչ մի միջոց չի ձեռնարկել: Իսկ դատավարության ընթացքում նրա արած այն համեմատությունը, որ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունից դուրս գալը նշանակում է իսլամի կրոնից հրաժարվել, չի կարող համընկնել նրա առաքինի, լավ նկարագիր ունենալու մտքի հետ: Այս պարագան նույնպես համարվում է ծանրացուցիչ գործոններից մեկը: Հարցաքննությունից և հետաքննությունից պարզվեց, որ վերահիշյալը առավելաբար զբաղված լինելով կուսակցության կրոնագիտական հարցերով, ուղղակի չի գտնվել հիշյալ կոտորածների բուն կազմակերպիչների շարքում, այնուամենայնիվ նա ունեցել է անուղղակի մասնակցություն:

Այսպիսով, լիովին բացահայտվում է, որ կոտորածի գործադրման որոշումը հիմնականում համաձայնեցվել է երեքի միջև:

Հետաքննության ընթացքում սենատի նախկին նախագահ Ռիֆաթ բեյի, «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության քննարկումներին մասնակցելու հարցը շահատարվեց: Պարզվեց նաև, որ հիշյալ կոտորածների գործադրման խնդրում ինքը մասնակցություն չի ունեցել: Այսպիսով, բոլորի համաձայնությամբ նա անմեղ ճանաչվելով՝ ազատ է արձակվում: Բացահայտվեց նաև, որ փոստի և հեռագրատան նախկին մինիստր՝ Հաշիմ բեյը, Բեռլինում գտնվելու ընթացքում, առանց իր համաձայնության նշանակվել է [մինիստրի պաշտոնում] և Ստամբուլ վերադառնալուց հետո, ինքնաբերաբար անցել է պաշտոնի: Անհրաժեշտ է նկատի ունենալ նաև, որ մինիստրի պաշտոնում նրա նշանակվելը զուգահեռակա է «Թիթիստի» կարիքների վերջին տարիների գործունեության հետ: Ըստ իր խոստովանության, երեք անգամ ներկա է գտնվել ընդհանուր մեջլիսի խորհրդակցություններին, որտեղ կանոնադրությունից դուրս ցննարկումներ չեն եղել և, ինքն էլ մնալով սոսկ ունկնդրի դերում, գործունյա մասնակցություն չի ցուցաբերել: Այս արգարացուցիչ հանգամանքը նրա անմեղությանը տեղիք տալով՝ ձայների մեծամասնությամբ որոշվեց նրան ևս ազատ արձակել:

Վերոհիշյալ [մեղադրյալների] պատժի շարքը քննարկելու ընթացքում նկատի առնվեց, որ Քալաթի, Էնվերի, Ջեմալի և դոկտ. Նազրմի կատարած հանցագործ արարքները չափազանց ծանր են, ուստի որոշվեց նրանց դատել կայսերական քաղաքացիական քրեական օրենսգրքի 45-րդ հոդվածի առաջին կետով: Ջավիդի, Մուստաֆա Շերեֆի և Մուսա Քյազիմի համար նկատի առնվեց հիշյալ հոդվածի երկրորդ և երրորդ կայսերական օրենսգրքի 55-րդ հոդվածի վերջին մասերը, ուր ասված է.

«Մի խումբ անձնավորություններ մի ոճրագործություն կամ հանցանք խմբովին կատարելու դեպքում, կամ մի խումբ անձնավորություններ բազմաթիվ արարքներից բաղկացած մի ոճրագործություն կամ հանցանք գործելիս, ոճրագործության ընթացքում նրանցից յուրաքանչյուրը այդ արարքներից որևէ մեկը կամ մի քանիսը կատարելու դեպքում նույնպես գործակից են համարվում և պատժվում են իսկական հանցանք կատարողի նման»:

«Սահմանադրությունը, կառավարության ձևն ու էությունը, կամ վսեմ սուլթանությունում գոյություն ունեցող կարգերը բռնի կերպով փոխելու կամ հեղաշրջելու նախաձեռնության մեջ գտնվող անձնավորությունների գործունեությունը հաստատվելու դեպքում սահմանվում է մահապատիժ»:

«Մի ոճրագործության կամ հանցագործության անուղղակի մասնակցություն ունեցած անձնավորությունները, օրենքի շրջահայտված մասերում, պատժի են ենթարկվում հետևյալ կերպ. եթե գլխավոր հանցագործին մահապատիժ կամ ցմահ տաժանակիր արքոս է սահմանվում, ապա մեղավորներին 10 տարուց ոչ պակաս ժամանակավոր բանտարկություն...»:

Օրենսգրքում առկա այս հոդվածների հիման վրա Քալաթը¹¹³, Էնվերը¹¹⁴, Ջեմալը¹¹⁵ և դոկտ. Նազրմը¹¹⁶ դատապարտվում են մահվան, իսկ Ջավիդը, Մուստաֆա Շերեֆը, Մուսա Քյազիմը 15-ական տարի ժամկետով արքոսի Փախուստի մեջ գտնվողներին զրկել քաղաքացիական իրավունքներից, իսկ բռնադրված ունեցվածքի հարցում գործել համաձայն օրենքի: Վերոհիշյալ Ռիֆաթ և Հաշիմ բեյերին վերաբերող անմեղության որոշումը ընդունված է իրենց պաշտոններից բխած հանգամանքների բերումով և հետագայում դերագույն դատարանում ենթակա չէ քննության:

Հետաքննությունը բացահայտեց նաև, որ փոստի և հեռագրատան նախկին մինիստր Օսկան էֆենդին և առևտրի նախկին մինիստր Մուլեյման էլբիստանի էֆենդին երկար ժամանակ Եվրոպայում գտնվելու

պատճառով, հնարավոր չի եղել նրանց հրավիրել դատաքննության: Հավանաբար, իրազեկ լինելու դեպքում էլ նրանք [Մոսամբուլ] վերադառնալու հնարավորությունը չէին ունենա:

Սույն դատավճիռը միաձայն ընդունվեց ի բացակայություն Քալաթ, Էնվեր, Ջեմալ, դոկտ. Նազրմ, Ջավիդ, ինչպես նաև Մուստաֆա Շերեֆ, Օսկան և Մուլեյման էլբիստանի էֆենդիների, իսկ իրենց ներկայությամբ՝ Ռիֆաթ, Հաշիմ և Մուսա Քյազիմ բեյերի¹¹⁷:

5 թեմմուզ 1335 թ.
[1919 թ. հուլիսի 5]

Ռազմական արտակարգ ատյանի նախագահ՝ սպայակույտի գեներալ-լեյտենանտ Մուստաֆա Նազրմ բեյ Ահմեդ

Ռազմական արտակարգ ատյանի անդամ՝ սպայակույտի գեներալ-մայոր Ալի Նազրմ

Ռազմական արտակարգ ատյանի անդամ՝ հետևակային գնդապետ Ռեշեթ Տերդի բեյ Մեհմեդ Ալի

«Այս դատավճիռն մասնակից լինելով հանդերձ՝ ես այն համոզմունքին եմ, որ մեղադրյալ Հաշիմ բեյը անուղղակի կերպով մասնակցություն է ունեցել նշված հանցագործություններին, քանի որ իր ցուցմունքներն ու առկա ապացույցներն այդ են վկայում»:

Ռազմական արտակարգ ատյանի անդամ՝ սպայակույտի գեներալ-մայոր Մեհմեդ Ջեքի

«Կենտրոնական կոմիտեի կողմից ձևանարկված կոտորածների հարցում Մուսա Քյազիմ էֆենդին իրեն անմեղ է համարում, նկատի ունենալով, որ ինքը ծառայել է հիշյալ կենտրոնին՝ կրոնի և կրոնագիտության պարտականություններից ելնելով: Ես կողմնակից եմ նրանց հետ, ովքեր հաստատում են հանցագործության հետ նրա ունեցած առնչությունը, քանի որ գործադրված հանցագործություններից ո՛չ մեկի նկատմամբ նա արգելք չի հանդիսացել և նույնիսկ չի հեռացել իր պաշտոնից: Հաշիմ բեյի ցուցմունքներից ես բացահայտվում է, որ նա նույնպես կապված և հավատարիմ է եղել հիշյալ կենտրոնին և վերոհիշյալ հանցագործությունների կատարման ընթացքում ո՛չ մեկի դեմ չի պայքարել: Մինչդեռ դատաքննության օրերին նա իրեն արդարացնում էր, որ ինքն առնչություն չի ունեցել հիշյալ կենտրոնի կատարած հանցագործարարքների հետ: Ես նույնպես կողմնակից եմ նրանց հետ, որոնք գա-

տապարտում են նրան անուղղակի մասնակցություն ունենալու մեղա-
դրանքով»:

Ռազմական արտակարգ ատյանի անդամ՝
սպայակուշտի գեներալ-մայոր Մուստաֆա
բեյ Ազիզ Մուլեյմանի

Հաստատվում է.

Դատավճռի սույն արձանագրությունը վավերացված է ռազմական
արտակարգ ատյանի անդամների կնիքներով:

5 թեմմուզ 1335 թ.
[1919 թ. հուլիսի 5]

[Կնիք]

ՌԱԶՄԱԿԱՆ
ԱՐՏԱԿԱՐԳ
ԱՏՅԱՆ

[ստորագրություն]
ՆԱԶԸՄ

Ռազմական արտակարգ ատյանի արձանագրական հանձնախմբի
պետ՝ Աբիգին Դավիթ

Takvim-i Vekayi, 5 Temmuz 1335 (1919) № 3604

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԳ

«ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱՌԱՋԱԿԻՄՈՒԹՅՈՒՆ» ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ
ՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ԳԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ԶԱՐՏՈՒՂԱՐՆԵՐԻ
ՈՒ ԳԱՇՏՈՆՅԱՆԵՐԻ ԳԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՆՈՐԻՆ ՄԵՏՈՒԹՅՈՒՆ ՓԱԳԻՇԱԼԻ 1335 թ. (1919) ՄԱՐՏԻ 8-Ի
ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՄԱՆՈՎ ԿԱԶՄՎԱԾ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԱՏՅԱՆԻ
ԱՐՋԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ:

Նախագահ՝ գեներալ-լեյտենանտ Մուստաֆա Նազըմ փաշա.
անդամներ՝ գեներալ-մայոր Զեքի փաշա,
գեներալ-մայոր Մուստաֆա փաշա,
գեներալ-մայոր Ալի Նազըմ փաշա,
գեղապետ Ռեշեթ Զեքի բեյ:
Գլխավոր դատախազի օգնական՝ Զերիդուն բեյ:

ԱՌԱՋԻՆ ԳԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

1335 թ. (1919) հունիսի 21, շաբաթ

Դատախնամության ենթակա մեղադրյալների առեւանդը:— «Միութուն
և առաջադիմություն» կուսակցության Բրուսայի պատասխանատու քար-
տուղար ղոկտ. Ահմեդ Միդհատ բեյ, էսկիշեհերի պատասխանատու քար-
տուղար ղոկտ. Բեսիմ Զուհրի բեյ, կուսակցության Մանիսայի պատաս-
խանատու քարտուղար Ավնի բեյ, կուսակցության Էդիրնեի քննիչ-լիա-
զոր Աբդուլ Ղանի բեյ, «Միութուն և առաջադիմություն» վերակազմյալ՝
կուսակցության Բեյօղլուի պատասխանատու քարտուղար Սելահեդդին
բեյ, կուսակցության Միրզունի մասնաճյուղի պատասխանատու քարտու-
ղար Մեհմեդ Զեմալ բեյ:

Նախագահ — (նոսրն ուղղելով Աբդուլ Ղանի բեյին) — Ձեր անունը:
Աբդուլ Ղանի բեյ — Աբդուլ Ղանի:
Նախագահ — Հայրանունը:

Աբղույ Ղանի բեյ — Հաջի Հյուսեյն:
 Նախագահ — Քանի՞ տարեկան էք:
 Աբղույ Ղանի բեյ — Քառասուն:
 Նախագահ — Որտե՞ղ եք ծնվել:
 Աբղույ Ղանի բեյ — էրզինջանում:
 Նախագահ — Որտե՞ղ եք բնակվում:
 Աբղույ Ղանի բեյ — Կադը Քյոյ, Ջեվիզլիբում³:
 Նախագահ — Ձեր կրթությունը:
 Աբղույ Ղանի բեյ — Բարձրագույն:
 Նախագահ — Նախկինում դատվածություն ունեցե՞լ եք:
 Աբղույ Ղանի բեյ — Ո՛չ, էֆենդի:
 Նախագահ — Ձեր ներկա պաշտոնը:
 Աբղույ Ղանի բեյ — Ներկայումս պաշտոն չունեմ: Նախկինում եղել
 էմ «Իթթիհատ»-ի ներկայացուցիչ:
 Նախագահ — Նախկին պաշտոնը:
 Աբղույ Ղանի բեյ — Ջինվորական եմ եղել, լեյտենանտի կոչումով:
 Նախագահ — (Խոսքն ուղղելով Բեսիմ Ջուհի բեյին)՝ Ձեր անունը:
 Բեսիմ բեյ — Բեսիմ Ջուհի:
 Նախագահ — Հայրանունը:
 Բեսիմ բեյ — Ջուհի:
 Նախագահ — Քանի՞ տարեկան էք:
 Բեսիմ բեյ — Քառասուներեք:
 Նախագահ — Որտե՞ղ եք ծնվել:
 Բեսիմ բեյ — Օդեսիում⁴:
 Նախագահ — Որտե՞ղ եք բնակվում:
 Բեսիմ բեյ — Հսկիշեհիրում:
 Նախագահ — Ձեր կրթությունը:
 Բեսիմ բեյ — Ավարտել եմ ոստանական բժշկական ուսումնարանը:
 Նախագահ — Ձեր ներկա պաշտոնը:
 Բեսիմ բեյ — Հսկիշեհիրի պատասխանատու քարտուղար:
 Նախագահ — Ամուսնացած ե՞ք:
 Բեսիմ բեյ — Այո՛:
 Նախագահ — Նախկինում դատվածություն ունեցե՞լ եք:
 Բեսիմ բեյ — Ո՛չ:
 Նախագահ — (Խոսքն ուղղելով զոկտ. Ահմեդ Միդհատ բեյին)՝ Ձեր
 անունը:
 Միդհատ բեյ — զոկտ. Ահմեդ Միդհատ:

Նախագահ — Հայրանունը:
 Միդհատ բեյ — Հաջի Հասան:
 Նախագահ — Որտեղացի՞ եք:
 Միդհատ բեյ — Կեսարացի:
 Նախագահ — Որտե՞ղ եք բնակվում:
 Միդհատ բեյ — Բուսայում:
 Նախագահ — Ձեր ներկա պաշտոնը:
 Միդհատ բեյ — «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության
 Բրուսայի պատասխանատու քարտուղար:
 Նախագահ — Ձեր կրթությունը:
 Միդհատ բեյ — Բարձրագույն:
 Նախագահ — Քանի՞ տարեկան էք:
 Միդհատ բեյ — Երեսունչորս:
 Նախագահ — Նախկինում դատվածություն ունեցե՞լ եք:
 Միդհատ բեյ — Այո, զինվորական մի հարցով դատաքննության եմ
 ենթարկվել ոստանական աստանում:
 Նախագահ — Ի՞նչ պատճառով:
 Միդհատ բեյ — Ընտրությունների կրկնորդ շրջանում ես վանի պատ-
 զամավոր էի: Հրաժարական տալու անհրաժեշտություն չկար: Քաղաքական
 հարցերով զբաղվելու համար ոստանական աստանը ինձ զրկեց զինվորա-
 կան աստիճանից⁵:
 Նախագահ — (Խոսքն ուղղելով արձանագրող քարտուղարին)՝ կար-
 դացե՞ք (քարտուղարը ընթերցում է):

ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԱՏՅԱՆԻ ՎՅԵՄ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹՅԱՆԸ

Այսօր ժամը 3.35-ին ոստանական արտակարգ ատյանի կողմից շտապ պահանջված
 7 անձերից Ջեմալ բեյը հիվանդության պատճառով գտնվում է Գյումուշ խանի հի-
 վանդանոցում:

21-6-1335 թ.

[1919 թ. հունիսի 21]

Կալանատան տեսուչ կայմակամ Ալի

Նախագահ — (Խոսքն ուղղելով զլիսավոր դատախազի օգնականին)
 էֆենդիներից մեկը հիվանդության պատճառով գտնվում է Գյումուշ խա-
 նի հիվանդանոցում: Տվե՞ք ձեր կարծիքը այդ մասին:
 Կլիսավոր դատախազի օգնական Ֆերիդուն բեյ — Պահանջում եմ նրա
 դատաքննությունը հետաձգել:

Նախագահ — Դատաքննությունը հետաձգելու վճիռը հաստատվում է: (Խոսքն ուղղելով քարտուղարին) Կարդացե՛ք:

(Արձանագրող քարտուղարը ընթերցում է մեղադրական եզրակացությունը):

ՄԵՂԱԴՐԱԿԱՆ ԵՋՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Ներքին ապահովությունը վտանգելու ամբաստանությամբ տարբեր ժամանակներում կալանքի տակ են վերցվել «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության Մանիսայի պատասխանատու քարտուղար Ավնի բեյը, վերակազմյալ կուսակցության Բելյոլուի պատասխանատու քարտուղար Հասան Սելահեդդին բեյը, Անկարայի նախկին պատգամավոր Հիլմի բեյը, [կուսակցության] Բալուի պատասխանատու քարտուղար Բեսիմ Ջուհրի բեյը, կուսակցության Հալեպի պատասխանատու քարտուղար Մեհմեդ Ջեմալ բեյը, Կարահիսարի նախկին պատգամավոր Աղաօղլու Ահմեդ բեյը, Բրուսայի պատասխանատու քարտուղար կեսարացի դոկտ. Միդհատ բեյը, Սուարիի կայմակաժությունից թոշակառու Մուսթաֆա բեյը, Սինոպի նախկին պատգամավոր Հասան Ֆեհմի բեյը, Սարուխանի նախկին պատգամավոր և վերակազմյալ կուսակցության անդամ Սաբրի բեյը, Միրզունի ազգային պաշտպանության նախագահ՝ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության պատասխանատու քարտուղարի տեղակալ Ջեվդետ բեյը, Ստամբուլի նախկին պատգամավոր Սելահեդդին Ջիմչոզ բեյը, էրզրումի նախկին պատգամավոր՝ ազգային գործակալության տնօրեն Հյուսեյն թոսուն բեյը, Ստամբուլի բանկի ներկայացուցիչ՝ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության Մալունիի նախկին պատասխանատու քարտուղար Հասան Նամըք բեյը, Բրուսայի պատասխանատու քարտուղար Ալի Ռիդա բեյը, Կոնիայի պատասխանատու քարտուղարի տեղակալ Աբդուլ Քադիր բեյը, Կոնիայի նախկին վալի Սամիթ Ռիֆաթ բեյը, Կոնիայի ոստիկանության նախկին պետ՝ Սադեդդին բեյը, կուսակցության Կոնիայի նախկին ներկայացուցիչ՝ բեռնակիրների վերակացու Ֆերիզ բեյը, Ակշեհիրի Ջիհանբեյլի նահեբի կառավարիչ Ֆեհմի բեյը, Ակշեհիրի քաղաքագլուխ Մյուսթի գադեթյամիլ բեյը, Ակշեհիրի ոստիկանապետի նախկին տեղակալ՝ Սպարտայի բանտում կալանքի տակ գտնվող Հասան Բասրի բեյը, կուսակցության Ադարազարի ներկայացուցիչ Համիդ բեյը, Հալեպի շրջակայքի շեթհների խմբի առաջնորդ Հյուսեյն Նեջատի բեյը, կուսակցության Միվասի ներկայացուցիչ Ղանի բեյը, կուսակցության Բուվադդինի ներկայացուցիչներ Մյուսթի Մեհմեդ Ալի, Հաջի Աթա և Կարակադը Հասան-Հյու-

սեյն բեյերը, կուսակցության էդիրնեի ներկայացուցիչ Աբդուլ Ղանի բեյը, (...)՞ էնվեր էֆենդիի հայրը՝ Հաջի Ահմեդ փաշան:

Վերահիշյալ անձնավորություններին վերաբերող 1335 (1919) թվականի հունիսի 10-ի որոշման մի շարք կետերն ամբողջացնելուց հետո, դատարանի նախագահությանը և դատախազությանը հնարավորություն տրվեց զանազան փաստաթղթերի հիման վրա կազմելու մեղադրական եզրակացությունը: Նախագահության որոշումով տեղի ունեցած ընդհանուր հետաքննությունից հետո պարզվեց, որ մեղադրյալ Ավնի բեյը Մանիսայում գտնվելու ընթացքում Հերդեմ, Իսմայիլ, Չերքեզ Մեհմեդ և Հաջի Հասան անուններով մարդկանցից փոխառության մուրհակներ առնելու ընթացքում բռնություն է գործադրել և 1330 (1914) թվականի հուլիսին պատասխանատու քարտուղար նշանակվելուց հետո, անձամբ մասնակցել է 1332 (1916), 1333 (1917), 1334 (1918) թվականներին տեղի ունեցած կուսակցության համագումարներին: Կուսակցության Հալեպի պատասխանատու քարտուղար Ջեմալ բեյը սահմանադրության հռչակումից հետո եղել է Կոնիայի և Հալեպի «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության, պատասխանատու քարտուղարը: Հասան Սելահեդդին բեյը 1329 (1912) թվականից սկսած կատարել է հիշյալ կուսակցության Ստամբուլի պատասխանատու քարտուղարի և Ջեմալ բեյի գրասենյակի քարտուղարության պարտականությունները: Միրզունի ազգային պաշտպանության նախագահությունում գտնվելու ընթացքում Ջեվդետ բեյը միաժամանակ փոխարինել է Միրզունի պատասխանատու քարտուղար Ֆերիզ բեյին: Բեսիմ Ջուհրի բեյը 1330 (1914) թվականին պատասխանատու քարտուղար է եղել Աֆիոն Կարահիսարում, իսկ երեք տարի անց՝ էսկիշեհիրում: Միդհատ բեյը Բալկանյան պատերազմից հետո Բալուում ստանձնել է պատասխանատու քարտուղարի պաշտոնը և մինչև 1331 (1915) թվականի վերջը գտնվել է այդ պաշտոնում, իսկ հետագայում փոխարինել է Բրուսայի պատասխանատու քարտուղար Իբրահիմ բեյի տեղը նշանակված Նեսիմի բեյին: Աբդուլ Ղանի բեյը սահմանադրության հռչակումից առաջ ստանձնել է կուսակցության էդիրնեի հսկիչի պարտականությունը: Այսպիսով վերահիշյալները մինչև կուսակցության լուծարքի ենթարկվելը զբաղեցրել են նշված պաշտոնները:

Սահմանադրության հռչակումից հետո «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը շարունակել է մնալ որպես քաղաքական կուսակցություն և ուժի դիրքերից ելնելով, երկրի կառավարումը վերցրել է իր ձեռքը: Կուսակցության պատասխանատու քարտուղարներն իրենց գործունեության ընթացքում անընդհատ միջամտել և իրենց կամքն են

Քելադրել պետական բոլոր գործերում, իսկ կարևոր հարցերն էլ լուծվել են կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի որոշումներով: Ընդունված հատուկ օրենքի համաձայն, այլ վայրեր տարազրկող [հայերի] քարավանները ոչնչացվել են ճանապարհին՝ կուսակցության կողմից ստեղծված քրեական հանցագործ հրոսակախմբերի կողմից, իսկ նրանց գույքն ու ունեցվածքը կողոպտվել և հափշտակվել է:

«Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության առաջնորդները մի էներքին ահաբեկչական ուժ ստեղծելով՝ զանազան ձևերով այլափոխել են Օսմանյան կայսրության սահմանադրական օրենքները և իրենց քմահաճ գործարքներն իրականացրել են վիլայեթներում «պատասխանատու քարտուղարներ» և «լիազորներ» անվան տակ իրենց մարդկանց միջոցով: Բացի այդ, հարստություն դիպելու մոլուցքով տարված, օգտագործել են պատերազմական իրավիճակը, և ժողովրդին խիստ անհրաժեշտ պարենի հարցում՝ զբաղվել շարաշահումներով և սպեկուլյացիայով: Իրենց ույս արարքին արտաբուստ օրինական ձև տալով՝ գործել են ըստ անձնական շահերի: Ինչպես պարզաբանված էր վերոհիշյալ հունիսի 10 թվագրությունը կրող օրոշման մեջ, այդ բոլորն իրենց խոստովանություններ բացահայտվել էր նախնական հարցաքննության ընթացքում: Առաջին հերթին ուշադրությունը բեկնվում է կատարված հանցագործությունների անմիջական մասնակիցների, իսկ այնուհետև նրանց հետ անուղղակիորեն կապ ունեցողների վրա:

Նրանց կատարած ոճրագործություններն առնչվում են քրեական օրենսդրության 45-րդ հոդվածի համաձայն 55-րդ հոդվածի վերջին մասին: Միևնույն ժամանակ քրեական օրենսդրության 89, 204 հոդվածների համաձայն նրանք վերցվել են կալանքի, իսկ նրանց նկատմամբ հարուցված դատական գործը նպատակահարմար է եղել լսել ռազմական արտակարգ ատյանում: Ինչ վերաբերում է մյուս մեղադրյալներին, ապա կուսակցությանը նրանց [ակտիվ] ծառայելու հարցը ակնհայտորեն չի ապացուցված, հետևաբար հիշյալների հետաքննությունը շարունակելու որևէ օրինական պատճառ գոյություն չունի: Այդ թվում Համիդ բեյի՝ ահմանադրության հռչակումից հետո կուսակցության հետ առնչություն ունենալու հարցը չի պարզաբանված, ինչպես նաև Նեջատի էֆենդիի համագործակցությունը «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի հետ և Բար-ը Ալիի՝ դեպքին նրա մասնակցություն ունենալու հարցը: [Կուսակցության] Իզմիտի հսկիչ Իսմայիլ Հաքքը բեյը եղել է Ադաբազարի հարկային տեսուչը: Իհասան Նամըք բեյը մինչև 1329 (1913) թվականի ապրիլ ամիսը եղել է Սալոնիկի «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությանը

պատկանող դպրոցի տնօրենը և կատարել է կուսակցության լիազորի պարտականությունը: Այնուհետև ստանձնել է [քաղաքի] բանկի տեսուչի պաշտոնը և ներքին կանոնադրության համաձայն պահպանել է իր կապը կուսակցության հետ, բայց որոշակի ակտիվ համագործակցություն չի ունեցել: Հիմի բեյը 1330 (1914) թվականին ընտրվել է Անկարայի պատգամավոր և զբաղվել է առևտրի հարցերով:

Տեղահանության ընթացքում մի շարք մարդկանց դրամը, գույքն ու ունեցվածքը հափշտակելու և կոտորածին օժանդակելու հանցանշաններով մեղադրվում են Կոնիայի նախկին վալի Ռիֆաթ Սամիհ բեյը, Կոնիայի ոստիկանության նախկին պետ Սադեդդին բեյը, դյուղատեսուցության տեսուչ Թառորաբի բեյը, Ակշեհիբի Ջիհանբեյլի Նահիբի կառավարիչ Ֆեհմի էֆենդին, Ակշեհիբի քաղաքապետի Մյուֆթիզադե Քյամիլ էֆենդին և Սպարտայի բանտում կալանքի տակ գտնվող ոստիկանապետի նախկին տեղակալ Հասան Բասրի էֆենդին ...⁸:

1919 թ. հունիսի 19

Նախագահ — (Խոսքն ուղղելով մեղադրյալներին) — Պարզվում է, որ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի և մեջլիսի անդամների գործադրած ոճրային արարքներին և այլ հանցագործություններին զուր ևս մասնակցություն եք ունեցել: Այժմ ձեր մեղսակցությունն այդ հարցում բնական է գլխավոր դատախազության կողմից, ուշադիր եղե՛ք:

Կլխավոր դատախազի օգնական Ֆերիդուն բեյ — էֆենդիներ, դատարանում ներկա գտնվող մեղադրյալները եղել են «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կողմից վիլայեթներում և սանջակներում նշանակված հատուկ լիազորներ: Այս անձնավորություններն իրենց պաշտոնավարության ընթացքում «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության և կառավարության կողմից ստացված բանավոր կամ գրավոր հրամանների համաձայն սերտ միջամտություն են ունեցել կառավարության գործերին: Այս մարդիկ մասնակցել են մեղադրյալ Թալաթ փաշայի և նրա գործընկերների կատարած հանցագործություններին, որոնց նպատակն էր ուժի դիրքից շեղել պետությունն իր օրինական ուղուց:

Նրանց գործադրած հանցանքի շափր բացահայտվելու է սույն դատավարության ընթացքում: Այս տեսանկյունից պահանջում եմ նրանց ենթարկել դատաքննության:

Նախագահ — (Խոսքն ուղղելով մեղադրյալներին) — Դատապաշտպաններ ունե՛ք:

Ավնի բեյ — Գեոևս շենք ընտրել:

Նախագահ — Այդ մասին նախապես հայտնել էինք. մի՞թե ձեզ չեն ասել:

Ավնի բեյ — Ո՛չ, չեն ասել: Մենք տեղեկություն չունենինք:

Սեղանեղդին բեյ — Մեծարգո փաշա, մենք այսօր իմացանք այդ մասին: Կես ժամ առաջ հայտնեցին, որ ենթարկվելու ենք դատաքննության: Ուստի հնարավոր չէր դատապաշտպան ընտրել:

Նախագահ — Դատաքննությունը հետաձգվում է մինչև երկուշաբթի, ժամը մեկը:

Պատրաստ եղե՞ք:

Tekvim-i Vekayi, 21 Haziran 1335 (1919) № 3586

ԵՐԿՐՈՐԿ ԳԱՏԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1335 թ. հունիսի 23, երկուշաբթի

Նախագահ — (Խոսքն ուղղելով մեղադրյալներին) - Այս էֆենդինե-րին դատապաշտպան ընտրել ե՞ք:

Սեղանեղդին — Այո՛, էֆենդի:

[Այնուհետև մեղադրյալները հարցաքննության են ենթարկվում մեկ առ մեկ]:

[Կուսակցության էղիրները¹⁰ պատասխանատու քարտուղար

Արդույ Ղանի բեյի հարցախնայությունը]

Նախագահ — էղիրներում տեղահանություն տեղի ունեցա՞վ, թե՞ ոչ: Արդույ Ղանի բեյ — Այո՛, էղիրներում հայերին տեղահանեցին:

Նախագահ — Ինչպե՞ս տեղի ունեցավ:

Արդույ Ղանի բեյ — Տեղեկություն չունեմ: Մի օր վաղ առավոտյան, երբ դեռ անկողնու մեջ էի, ինձ մոտ եկան մի քանի ծանոթ հայեր և սկսեցին պատմել տեղի ունեցած դեպքերի մասին. «Միտոնց մի մասին տարան, մյուսներին ևս տանելու են» ասելով, ինձանից օգնություն խնդրեցին: Նրանք ինձ օժանդակել էին բուլղարների նվաճման ժամանակ¹¹: Ասացի, որ կղիմեմ վիլայեթի վարչություն և հնարավորին շափ կաշխատեմ օգնել: Այնուհետև միասին գնացինք վիլայեթ: Վալիին ասացի, որ նրանք ոչ մի առնչություն չունեն «Կոմիտեի»¹² հետ, որ անմեղ մարդիկ են և խնդրեցի նրանց տեղահանության չենթարկել: Վալին ասաց. «Այս մարդկանց մասին ես էլ եմ մտահոգված, բայց երամանը խիստ է և վերաբերում է բոլորին»¹³ (ընդգծումը մերն է Ա. Փ.) Հիմա այդ ուղղությամբ ջանք եմ գործադրում, գուցե կարողանամ մի բան անել: Այս

խոսակցությունը նույնությամբ հայտնեցի իրենց: Այդ մարդիկ տեղահանության չենթարկվեցին, բայց թե ինչպես եղավ, դա ես էլ չգիտեմ:

Նախագահ — Շատ լավ, նախքան այդ հայերի ձեզ դիմելը, ոչ մի բան չէի՞ք լսել այդ մասին:

Արդույ Ղանի բեյ — Ոչ մի տեղեկություն չունեի:

Նախագահ — Չէ՞ որ տեղահանությունը նրանց դալուց առաջ էր տեղի ունեցել:

Արդույ Ղանի բեյ — Ո՛չ:

Նախագահ — Մինչ այդ ոչ մեկը չէ՞ր տեղահանվել:

Արդույ Ղանի բեյ — Ո՛չ:

Նախագահ — Շատ լավ, այդ մասին տեղեկանալուց հետո որևէ միջոց ձեռնարկեցիք արդյո՞ք «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության ձեր մասնաճյուղի մեջ:

Արդույ Ղանի բեյ — Ո՛չ փաշա, ոչ մի միջոց չձեռնարկեցինք:

Նախագահ — Բայց չէ՞ որ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության մասնաճյուղերը միմիայն մահմեդական տարրերի համար չեն ստեղծվել, այլ Օսմանյան կայսրության բոլոր ժողովուրդների համար և բարի գործի համար աշխատողը...

Արդույ Ղանի բեյ — Արդեն անունը «Օսմանյան» է: Միայն «Միություն և առաջադիմություն» չէ...

Նախագահ — Շատ լավ, սովյալ վայրից տեղահանվող հայերի նկատմամբ ի՞նչպես եղավ, որ ոչ մի միջոց չձեռնարկեցիք:

Արդույ Ղանի բեյ — Մեծարգո փաշա, տեղահանությունը տեղի էր ունենում օրենքի հիման վրա: Մենք կարո՞ղ էինք արդյոք հակառակվել պետության հաստատած օրենքին:

Նախագահ — Օրենքի մեջ այդպիսի բացահայտ բան կա արդյո՞ք:

Արդույ Ղանի բեյ — Ինչ-որ տեղահանության օրենք են ասում, դրա հիման վրա էին կատարում: Այն գործադրվում էր սովյալ վիլայեթի վալի կողմից, նույնիսկ ոստիկանության և ծանդարմի միջոցով: Մենք ինչպե՞ս կարող էինք միջամտել: Չէ՞ որ օրենք կար, ծանդարմ կար:

Նախագահ — Օրենքի մեջ ասված է, որ տեղահանությունը կատարվելու է ռազմական տեսանկյունից անհրաժեշտ եղած վայրերում: Մի՞թե դուք չէիք նկատում, որ ձեզ մոտ դրա անհրաժեշտությունը չկար, և մի՞թե չէիք կարող դրա ավելորդ լինելու հարցը քննարկել և ինչ-որ բան ձեռնարկել այդ ուղղությամբ:

Արդույ Ղանի բեյ — Մեծարգո փաշա, ռազմականապես անհրաժեշտ լինելու կամ չլինելու մասին մենք ի՞նչ իմանալինք, որ դրա համեմատ

որէն մի բան ձեռնարկեինք: Վերայիքը իր վալին ունէր, որը կառավարութեան ներկայացուցիչն էր: Օրինքի հիման վրա կատարվող այդ գործի համար մենք կա՞րող էինք արդո՞ւր «իրավացի ես» կամ էլ «անիրավացի ես» ասել նրան:

Նախագահ — Վալին նույնպէս հրաման էր ստացել: Այդ հրամանի անտեղի լինելու մասին կարող էր հայտնել:

Արդույ Ղանի բեյ — Մեզ այդպիսի բան չսաց: «Բուք ասացեք», «Գրեք ձեր կենտրոնին և զազարեցրեք տեղահանութիւնը» ասելով, երբէկ կարգադրութիւն շարեց: Վալին եթէ ասեր, դուք մենք էլ գրեինք այդ մասին: Մեծարգո փաշա, բոլոր դեպքերում, ես չեմ ասում, որ այդ բոլորը ճիշտ էին: Իրականում այդ հայերը կատարյալ պատվի տեր մարդիկ էին: Նրանք բուլղարների նվաճման ընթացքում փրկեցին բավականին [թուրք] սպայական ընտանիքներ: Այս բոլորը մենք շատ լավ տեսնում էինք: Էդիրնեն հանկարծակի հակառակորդի ձեռքն անցնելու ընթացքում բավականին ցավալի դեպքեր տեղի ունեցան: Ես ինքս վերավորված վառվում էի հիվանդանոցում՝ չերմութեան մեջ:

Նախագահ — Համենայն դեպս, այդքան տեղեկութիւն ունենալուց հետո, դուք պարտավոր էիք անձամբ դիմելու և ձեր ժողովում քննարկելուց հետո, բոլորդ միատեղ դիմէիք...

Արդույ Ղանի բեյ — Մեծարգո փաշա, մեր ժողովներում նման հարցեր չեն քննարկվում: Ես ինքս վալիի մոտ չեմ գնացել, որպէս «Միութիւն և առաջադիմութիւն» կուսակցութեան ներկայացուցիչ, այլ այդ [հայերի] արժանիքներն են ստիպել ինձ:

Նախագահ — Բայց և այնպէս, օսմանցի որնէ մեկի նկատմամբ բռնութիւն գործադրելու հանգամանքը լսելով, ինչպէ՞ս է եղել, որ ոչ մի միջոց չեք ձեռնարկել:

Արդույ Ղանի բեյ — Այդ հարցը մեր ժողովի հետ անընթաց լուծելու համար օսմանցիներին ուղղելու հարց է: Ինչո՞ւ եք միմիայն ինձ հարցնում:

Նախագահ — Ո՛չ, բոլոր օսմանցիներին չի վերաբերում: Հարցը [պատերազմական] գործողութիւնների ընթացքում հրամանատարների անհրաժեշտ գտած վայրերի տեղահանութեան մասին է:

Արդույ Ղանի բեյ — Ես հրամանատարների հետ որնէ կապ չեմ ունեցել:

Նախագահ — Ես չեմ ասում, որ ունեցել ես: Մի՞թէ դուք չէիք հասկանում, որ Էդիրնէի հայութիւնը բանակի կամ ուղղմական գործողութիւնների հետ ոչ մի անընթաց չունեն:

Արդույ Ղանի բեյ — Մեծարգո փաշա, Էդիրնեն պատերազմական գոտու մեջ էր մտնում:

Նախագահ — Ամբողջ երկիրը պատերազմական գոտու մեջ էր:

Արդույ Ղանի բեյ — Գալիպոլիի¹⁴ վրա հարձակվելու դեպքում կատարելապէս պատերազմական գոտու մեջ էր գտնվելու, դրա համար էլ մենք ոչ մի բանի չէինք խառնվում:

Նախագահ — Էդիրնէից տեղահանվածները մեծ մասամբ զնացին դեպի Թեքթուր լեռ¹⁵, այդպէս չէ՞:

Արդույ Ղանի բեյ — Այդ մասին կառավարութիւնը տեղյակ էր:

Նախագահ — Բնական է, որ դուք էլ գիտեիք այդ մասին:

Արդույ Ղանի բեյ — Այո՞, գիտեի: Իզմիտի կողմից ես դարձրին և մեծ մասը զնաց դեպի Թեքթուր լեռ:

Նախագահ — Էդիրնէից հանելով՝ դեպի Թեքթուր լեռը ուղարկելը արդո՞ւր ապահովում էր իրադրութիւնը:

Արդույ Ղանի բեյ — Մեծարգո փաշա, այդ արդեն վալիի գործն է:

Նախագահ — Շատ լավ, մի՞թէ անհրաժեշտութիւն չկար վալիի անօրինական արարածների մասին զեկուցելու:

Արդույ Ղանի բեյ — Մեծարգո փաշա, ի՞մ մասին է խոսքը:

Նախագահ — Կուսակցութեան մասին է:

Արդույ Ղանի բեյ — Կուսակցութեան համար կարող էր անհրաժեշտ լինել: Մեր կուսակցութիւնը երբէկ չէր կարող միջամտել վալիի գործունեութեանը: Դրա անհրաժեշտութիւնը նույնիսկ չկար: Եթէ մի բան էլ նկատեր, ապա խնդրանքի ձևով կարող էր ասել: Բոլոր կուսակցութիւնները այդպէս են վարվում...

Նախագահ — Ես հրամայելու նկատառումով չսացի: Մուստաֆա փաշան հարցնում է, — «Բոլոր մահմեդականների օգտին» ասելով ի՞նչ եք հասկանում:

Արդույ Ղանի բեյ — Մեծարգո փաշա, ի՞նչը բոլոր մահմեդականների օգտին է:

Նախագահ — Մի քիչ առաջ ասացիք...

Արդույ Ղանի բեյ — Ես այդպիսի բան չսացի: Երբ դուք «Միութիւն և առաջադիմութիւն» ասացիք, ես էլ նշեցի, որ այդ իր մեջ ընդգրկում է բոլորին, բանի որ կրում է «Օսմանեան միութիւն և առաջադիմութիւն» անունը:

Նախագահ — Դուք չնկատեցիք արդո՞ւր, որ տեղի ունեցող այդ արարքները անօրինական են:

Արդույ Ղանի բեյ — Ի՞նչ արարքներ...

Նախագահ — էդիրնեի տեղահանութիւնը:

Արդու Ղանի բեյ — Մեծարգո փաշա, ես այդ գործով չեմ գրադվել էդիրնեում, ուստի չգիտեմ այդ հարցում իրավացի էին, թե ոչ: Ես չգիտեմ տեղահանվող հայերի մեջ կային արդյո՞ք այնպիսի մարդիկ, որոնք առնչութիւն ունենային «Կոմիտեի» աշխատանքների հետ կամ ձգտեին խափանել ռազմական գործողութիւնները: Այս մասին անտեղյակ լինելու պատճառով չեմ կարող որոշակի կարծիք հայտնել: Մեծարգո փաշա, ձեզ հայտնի է, որ ես էդիրնեցի չեմ: Ես էդիրնեում եմ գտնվել պաշարման ժամանակ, այն էլ՝ վիրավոր վիճակում: Բնակչութիւնն հետ շփում չեմ ունեցել, որպեսզի կարողանայի կարծիք հայտնել մարդկանց լավ կամ վատ հատկանիշների մասին: Իմ իմացածը միայն այդ մի քանի պատվավոր մարդիկն են, որոնք կապալառու լինելու հանգամանքով հաճախ այցելում էին իմ պառկած հիվանդանոցը: էդիրնեի գրավելու ընթացքում նրանք բուլղարներից պաշտպանեցին մեր զինվորականների տներն ու ընտանիքները: Այդ ժամանակ ես հտակացա, որ այդ մարդիկ կատարելապէս լավ օսմանցիներ են: Բուլղարական զորքը բարձրացվելուց հետո, մի շարք մարդիկ, այդ թվում և քրիստոնյա մեր հայրենակիցները, բուլղարներից առավել, սկսեցին խաղալ մահմեդականների պատվի հետ: Հակառակ այդ բոլորին, այս մարդկանցից ոչ մեկը նման արարք չգործարդեց: Ուստի նրանց մասին ինչ որ գիտեի, գնացի և հայտնեցի վախիին: Իսկ վալիի կատարած արարմունքի իրավացի կամ անիրավացի լինելը միայն ոստիկանութիւնն տեսուչը կարող է հայտնել: Տվյալ ժամանակ ես բնավ չեմ գրադվել կարգապահական հարցերով:

Նախագահ — Պատասխանե՞ք մեծարգո փաշայի հարցին:

Հանձնաժողովի անդամ՝ գեներալ-մայոր Ջեֆի փաշա — Այս արարքի իրավացի կամ անիրավացի լինելու հարցը հասկանալու համար փայլուն օրինակ է ձեզ ծանոթ պատվավոր մարդկանց տեղահանելու նախաձեռնութիւնը:

Արդու Ղանի բեյ — Այդ նախաձեռնութիւնն հարցը ինձ համար մով է: Միտքս կիսատ մնաց: Նրանք եկան ինձ օսացին այդ մասին, ես էլ գնացի հայտնեցի վալիին: Ինչպէս երևում է, դրանից հետո տեղահանութիւն տեղի չունեցավ: Ես չգիտեմ, գուցէ, իմ բարեխոսելուց հետո այդ երկուսի տեղահանութիւնը չկատարվեց:

Ջեֆի փաշա — Մի՞թե այդ արարքը լիովին չի բացահայտում տեղահանութիւնն իրավացի կամ անիրավացի լինելու հարցը:

Արդու Ղանի բեյ — Ի՞նչ նկատի ունեք, փաշա: Ըստ իս, այդ արարքը բավարար չէ: Այդ երկու հոգին արդեն տեղահանութիւնն չենթարկվեցին:

Ջեֆի փաշա — Այդ պատվավոր մարդկանցից երկու՞նք:

Արդու Ղանի բեյ — Այն՞:

Ջեֆի փաշա — Այդ պատվավոր մարդկանց տեղահանութիւնն ենթարկելը անիրավացի մի արարք է:

Արդու Ղանի բեյ — Հնարավոր է:

Ջեֆի փաշա — Քանի որ այդ արարքը օրինական չէ, ուրեմն այդ երկու հոգու համար էլ անիրավացի է: Հետևաբար ձեր [շրջանային] կուսակցութիւնը կարող էր հիշեցնել, կամ ինչ-որ այլ ձևով մերժել կառավարութիւնն կողմից անօրինական կատարվող այդ տեղահանութիւնները:

Արդու Ղանի բեյ — Մեծարգո փաշա, այսուհանդերձ էդիրնեում համընդհանուր տեղահանութիւն տեղի չունեցավ: Ես խնդրում եմ, որպեսզի դուք տարբերեք էդիրնեի դեպքը այլ վիայեթներում տեղի ունեցած [տեղահանութիւնն և կոտորածի] հետ: Տեղահանութիւնը առանձին գործ է: Այդ մասին կառավարութիւնը օրենք հրապարակեց: Ուրեմն կառավարութիւնը, մինիստրները հավանութիւն տվել են այս խնդրին, և ինչի հիման վրա հավանութիւն տալը չի առնչվում «Միութիւնն և առաջադիմութիւն» կուսակցութիւնն էդիրնեի մասնաճյուղի հետ...¹⁶:

[Էսկիշեհիբի պատասխանատու ֆարտուղար ղոկա. Բեսիմ Չուհի բեյի հարցախնդրյալը]

Նախագահ — Էսկիշեհիբում տեղահանութիւնն տեղի ունեցա՞վ, թե՞ ոչ:

Չուհի բեյ — Այո՞, բայց ես տեղյակ չեմ:

Նախագահ — Դուք այդտեղ չէի՞ք:

Չուհի բեյ — Ո՛չ:

Նախագահ — Դրա հետևանքների մասին որեւէ բան չե՞ք լսել:

Չուհի բեյ — Մեծարգո փաշա, ինչի՞ մասին:

Նախագահ — Դուք չե՞ք լսել, արդյոք, որ հայերի տեղահանութիւնն ժամանակ վատ արարքներ են կատարվել, այսինչ ճամփով են գնացել, մի մասը կոտորվել է, մի մասի նկատմամբ բռնութիւններ են գործադրվել, նրանց ունեցվածքը կողոպտվել է և այլն:

Չուհի բեյ — Մեծարգո փաշա, տեղյակ չեմ:

Նախագահ — Էսկիշեհիրում այդպիսի բաներ եղե՞լ են, թե՞ ոչ:
 Զուեղի բեյ — Ո՛չ:
 Նախագահ — Լքյալ գուլթի մասին որևէ բան գիտե՞ք:
 Զուեղի բեյ — Լքյալ գուլթի հարցով զբաղվում էր «հատուկ հանձնաժողովը»: Գրա համար էլ ես այդ հարցով չեմ զբաղվել:
 Նախագահ — Նախքան Էսկիշեհիրի պատասխանատու քարտուղար լինելը, ի՞նչ պաշտոն եք ունեցել:
 Զուեղի բեյ — Կարահիսարում էի:
 Նախագահ — Կարահիսարում պատասխանատու քարտուղար էի՞ք:
 Զուեղի բեյ — Այո՛:
 Նախագահ — Այդտեղ տեղահանություն տեղի ունեցա՞վ, թե՞ ոչ:
 Զուեղի բեյ — Այո՛, տեղի ունեցավ:
 Նախագահ — Ինչպե՞ս տեղի ունեցավ:
 Զուեղի բեյ — Տեղի կառավարությունը տեղահանության վերաբերյալ հրաման էր ստացել, և դրա հիման վրա տեղահանությունը կատարվեց:
 Նախագահ — Բայց գիտե՞ք, որ բավականին բռնություններ են գործադրվել:
 Զուեղի բեյ — Մեծարգո փաշա, ես տեղյակ չեմ:
 Նախագահ — Մենք այդ բոլորի մասին տեղյակ ենք, որովհետև Կարահիսարում տեղի ունեցած դեպքերի վերաբերյալ մի գործ ունենք:
 Զուեղի բեյ — Ես չեմ կարծում, որ Կարահիսարում այդպիսի բռնություններ են տեղի ունեցել, որովհետև ես ինքս այնտեղ էի գտնվում: Բոլորն էլ գոհ էին:
 Նախագահ — Ձեր գտնված տեղը Կարահիսար-ի Շարքին չէ՞ր:
 Զուեղի բեյ — Ո՛չ է՞քենդի, Աֆիոն Կարահիսարն էր:
 Նախագահ — Մինչև լքյալ գուլթի հանձնաժողովի կազմվելը Էսկիշեհիրում մի շարք անօրինական արարքներ են տեղի ունեցել: Ինչպե՞ս է եղել, որ դուք այդ մասին տեղյակ չեք:
 Զուեղի բեյ — Այդ բոլորը իմ ժամանակ տեղի չի ունեցել, գուցե իմ պաշտոնավարությունից առաջ է եղել:

Takvim-i Vekayi, 23 Haziran 1335 (1919) № 3589

ԵՐՐՈՐԿ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

1335 թ. (1919) հունիսի 28, շաբաթ

Նախագահ — Արդույ Ղանի բեյը թող մնա, մյուսներին տարե՞ք: (Արդույ Ղանի բեյից բացի, մյուս մեղադրյալները դուքս են հանվում)

գառարանի դահլիճից, այնուհետև նախագահը խոսքն ուղղելով արձանագրող քարտուղար Շեֆիք բեյին, ասում է):
 — Մի հեռագիր է ստացվել, կարդացե՛ք:
 (Քարտուղարը կարդում է):

ԲԱԶՄԱՎԱՆ ԲԱՐՁՐ ԱՏՏԱՆԻ ՆԱԽԱԿԱԶՆՈՒԹՅԱՆԸ

Թերթերում կարգացիք «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության էգիբենի պատասխանատու քարտուղար Աբդուլ Ղանի բեյի դատավարության մասին նրա տված ցուցմունքները բոլորովին չեն համապատասխանում իրականությանը: Գոյություն ունեցող փաստերն սպառնացում են, որ ինքը մասնակցել է էգիբենի հայերի տեղահանությանը: Սրինակ, տեղահանվածների մի մասի դուլթը հափշտակելուց հետո մյուսներինը վաճառել են իրենց մերձավորներին, այն է՝ իր արժեքի 2—3 տոկոսով: Մեր կրած կորուստը չփազանց ծանր է: Տարագրվածներից ես եմ վերադարձել 100-ից միմիայն 30 տոկոսը: Բոլորին հայտնի է, թե վերոհիշյալը ինչպիսի՞ ազդու ներգործություն է անցել տեղահանության հարցում: Մենք խնդրում ենք արդարությունը միանգամայն բացահայտելու համար մի անկողմնակալ հանձնախումբ ուղարկել էգիբենի: Լեոն Մերամեթեյան, Կարապետ Յազըճյան, Արմենակ Կյուրճյան, Ալթունյան, Ալեքսան Զըրբեյան, Հալի Քյուրբեյան, Ասատուր Բոզարճյան, Քաթիս Օրալյան, Բյուզանդ Ջուալյան, Տիգրան Էսեդյան, Գրիգոր Զաքրեյան, Արթին Օհանյան, Արթին Քերդյան, Շուրթ Ավետիսյան, Խալիկ Նաղարյան:

Նախագահ — Դուք ի՞նչ կասեիք այս հեռագրի մասին:
 Արդույ Ղանի բեյ — Ինչ ասեմ, այն ազգային ռիսակալության արդյունք է: Յուրաքանչյուր մարդ իր ուզածի պես կարող է արտահայտվել: Այնուհանդերձ բոլորն էլ պարտավոր են իրենց ասածը փաստելու, այդպես չէ՞, մեծարգո փաշա: Հետևաբար, նրանք պետք է, որ դատարան ներկայանան և ապացուցեն, թե ես ինչ ձևով առնչություն և ինչպիսի ազդեցություն եմ ունեցել տեղահանության վրա: Մեծարգո փաշա, ես միշտ ասել եմ և կպնդեմ ճշմարտությունը, որ բոլորովին առնչություն չեմ ունեցել տեղահանության հետ և այդ առթիվ ոչ մի ազդեցություն չեմ բանեցրել, ապրանք չեմ վերցրել և ոչ էլ շարաշահել եմ իմ [պաշտոնը]: Մեծարգո փաշա, նրանց ուղարկած հեռագիրը, ըստ էության, ինձ չի վերաբերում, այլ ուղղված է իմ ազգի հասցեին, որովհետև իմ միջոցով ուզում են դատապարտել իմ ազգը:

Նախագահ — Տեղահանության ընթացքում դուք էգիբենում էի՞ք:
 Արդույ Ղանի բեյ — Այո՛, էգիբենում էի:
 Նախագահ — Դուք մշտապես այդտեղ էի՞ք գտնվում:
 Արդույ Ղանի բեյ — Սրբեմն գալիս էի Ստամբուլ:
 Նախագահ — Ինչու՞ էիք գալիս Ստամբուլ:

Արքայ Ղանի բեյ — Քույլափություն էի վերցնում: Ընտանիքս աչա-
տեղ էր: Բարեկամներս, ազգականներս նույնպես այստեղ էին գտնվում:
Նախագահ — Տեղահանությունը որքա՞ն տևեց:

Արքայ Ղանի բեյ — Ես ուշադրություն չեմ դարձրել դրան: Ես ճիշտ
եմ ասում, տեղահանության հետ առնչություն չեմ ունեցել: Ըշմարտու-
թյունը կրացահայտի այն ժամանակ, երբ այդ հարցումները ողողվեն
էդիրենի վալիին, ոստիկանապետին, ժանդարմին, [տեղահանության]
հանձնաժողովին: Հետաքննչական հանձնաժողով են պահանջում էդիր-
ենից: Ես էլ եմ ուզում: Թող մի անկողմնակալ հանձնաժողով դնա ե-
սմեն ինչ բացահայտի:

Նախագահ — (տեսքն ուղղելով դատախազին) Այս հեռագրի կա-
պակցությամբ որե՞ն հարց ունե՞ք:

Դատախազի օգնական Սաֆիբ բեյ — Ո՛չ, մեծարգո փաշա, հետա-
քննչական հանձնաժողովի անհրաժեշտությունը չկա:

Նախագահ — էդիրենում տեղահանությունը երկար չի տևել: Այդ
կարճ ժամանակամիջոցում մի քանի անգամ Ստամբուլ գնալ գալը ...

Արքայ Ղանի բեյ — Ո՛չ, էֆենդի, այդ մասին չզիտեմ: Եթե թույլ
տաք տեղի ունեցածը կրացատրեմ: Ինչ-որ կատարվում էր, ես տեղե-
կանում էի թերթերից: Այլ վայրերում տեղահանության համար հատուկ
օրեր էին նշանակում և մարդկանց զգուշացնում, որ 10—15 օր հետո
ենթարկվելու են տեղահանության: Մեծարգո փաշա, էդիրենում այդ-
պիսի բաներ տեղի չունեցան: Ինչպես ասացի, մի առավոտ նկատեցինք,
որ տեղահանություն է կատարվել: Մի շարք վայրերում էդիրենն սահմա-
նամերձ գոտուց գտնվում էր 40—50 մետր հեռավորության վրա: «Կում»
թաղամասում սահմանը գտնվում էր 50 մետր հեռավորության վրա,
ուստի բավական թվով փախստականներ ելումուտ էին անում այդ կե-
տերից: Այս երևույթը կանխելու համար էլ տեղահանությունը գործա-
դրվեց: Կարծում եմ ամեն ինչ պարզ է: Տեղահանությունը տեղի էր
ունեցել մեկ գիշերվա ընթացքում: Այդ մասին իմացանք առավոտյան:
Այնպես որ, տեղահանությունը ամիսներ չտևեց: Այն գործադրվեց մեկ
գիշերվա ընթացքում: Մեծարգո փաշա, այդ օրը ես գտնվում էի էդիր-
ենում: Ես չեմ թաքցնում իրողությունը: Եթե տեղահանության ընթաց-
քում էդիրենում գտնվելը մի հանցանք է, ուրեմն տվյալ ժամանակ բո-
լոր այնտեղ գտնվողները մասնակից պետք է դառնային կատարված այդ
հանցագործությանը:

Նախագահ — Բնական է, որ էդիրենում գտնվելը չի կարող հան-
ցանք համարվել: Տեղահանության ընթացքում մի շարք բռնություն-

ներ են տեղի ունեցել, դուք թաքցնում եք այդ բոլորը՝ «չզիտեմ» ասելով:
Արքայ Ղանի բեյ — Ո՛չ փաշա, իմ չմացած բանի մասին ի՞նչ կա-
րող եմ ասել:

Նախագահ — Տեսե՛ք, դուք տեղահանության մասին իրազեկ եք,
իսկ գործադրված բռնությունների մասին ձեզ անտեղյակ եք պահում:

Արքայ Ղանի բեյ — Մեծարգո փաշա, տվյալ ժամանակ էդիրենում
ով գտնվեք, այդ տեղահանության մասին տեղյակ պիտի լինեք: Ես հի-
մա ենթարկվում եմ հարցաքննության, ուստի այդ առթիվ ձեզ հայտ-
նում եմ: Եթե հիմա էդիրենի քաղաքագլխին էլ բերեք, նա ևս նույն
պատասխանն է տալու: Հետո, էդիրենի թաղերից մեկում գտնվող սրճա-
րանապետը Հասան աղային էլ բերեք, նա ևս նույն պատասխանն է տա-
լու: Այս է իրողությունը: Բացի այդ, «չարաշահում» են ասում, բայց
չե՞ որ այդքան ֆինանսական քննիչներ եկան և ստուգեցին: էդիրենում
կառավարական գործերը սովորական ընթացք են ունեցել: Այս էլ բը-
նական է, որ կառավարությունը բացահայտում է տեղի ունեցող չա-
րաշահումները: Ես ի՞նչ կարող եմ ասել այդ շարամիտ հեռագրի մա-
սին: Կառավարության կողմից կատարված հետաքննությամբ եթե ապա-
ցուցվի իմ հանցագործությունը, ապա այդ ժամանակ ես ոչ մի ասելիք
չունեմ: էդիրենն շատ մոտ է Ստամբուլին: Նույնիսկ այգետղ ինչ-որ
կատարվում էր, Ստամբուլը անմիջապես տեղյակ էր լինում:

Նախագահ — էդիրենում տեղահանությունը այլ վայրերի նման տե-
ղի չի ունեցել, այդպես չե՞: էդիրենում հայերի հետ տեղահանվել են
նաև հույները:

Արքայ Ղանի բեյ — էդիրենում, փաշա. ո՛չ, այդպիսի բան տեղի
չի ունեցել:

Նախագահ — Նրանք բոլորը միանգամից տեղահանվեցին՞:

Արքայ Ղանի բեյ — էֆենդի, չեմ կարծում, որ էդիրենում այդպես
եղած լինի, լավ չեմ հիշում: «Բալկանների», «Բաթիբանջայի»¹⁹ կողմերի
ծովեզրյա շրջանի հույներին տեղափոխեցին մի այլ տեղ: Այդ մասին
ես այդպես եմ լսել:

Նախագահ — էդիրենից միայն հայերին տեղահանեցին՞:

Արքայ Ղանի բեյ — Այո՛, էդիրենից միայն հայերին տեղահանեցին,
այն էլ ոչ ամբողջովին:

Նախագահ — Ինչու՞:

Արքայ Ղանի բեյ — Ես այդ մասին չզիտեմ:
Նախագահ — Ասում են, որ հաճախակի Ստամբուլ գնալով, դուք
հրահանգներ եք ստացել կենտրոնական կոմիտեից:

Արդույ Ղանի բեյ — Ռ՛նչ հրահանգ:

Նախագահ — Տեղահանութեան մասին:

Արդույ Ղանի բեյ — Տեղահանութեան ժամանակ ես ինքս տարին մեկ-երկու անգամ եմ եղել Ստամբուլում: Այն տարի, երբ տեղի ունեցավ տեղահանութեանը, ես սեպտեմբերին եկա [Ստամբուլ], որովհետև համապատասխան կար: Ես համազումարի համար էի եկել: Նույնիսկ ինձ հետ բերեցի իմ ընտանիքը: Քույրս Վերոնիկան վերցրի եւ մոտ 3 ամիս մնացի Ստամբուլում: Տեղահանութեան վերաբերյալ ես հրահանգ չեմ ստացել: Տեղահանութեան վերաբերյալ կենտրոնական կոմիտեից միայն մեկ անգամ գրութեան եմ ստացել: Ըստ իմ իմացածի, այդպիսի գրութեան ստացան բոլոր [պատասխանատու քարտուղարները]: Այն գրված էր «Ընդհանուրին» անվան տակ: Բրուսայի լիազոր Իբրահիմ բեյը, ինչպես նաև մյուս պատասխանատու քարտուղարներից մի քանիսը, խնայեցին չեմ հիշում, տուն գնելու համար կուսակցութեանից հեռացվեցին: Մի հրաման էլ եկավ, որտեղ ասված էր. «Զգույշ եղե՛ք, ո՛չ մեկը ապրանք չվերցնի»: Սրանցից բացի ո՛չ մի հրահանգ չեմ ստացել:

Նախագահ — Դուք էդիրենում քննիչ էի՞ք:

Արդույ Ղանի բեյ — Այո՛:

Նախագահ — Որքա՞ն ժամանակ աշխատեցիք որպես քննիչ:

Արդույ Ղանի բեյ — Մինչև վերջ:

Նախագահ — Ձեր մասնաճյուղում ոչ մասնեղական անդամներ կայի՞ն:

Արդույ Ղանի բեյ — Այո՛, կային, բայց ո՛չ կենտրոնական հանձնախմբի մեջ:

Նախագահ — Հապա որտե՞ղ:

Արդույ Ղանի բեյ — Շարքայինների մեջ:

Նախագահ — Ո՞ր ազգից:

Արդույ Ղանի բեյ — Հրեաներ էլ կային, այլ ազգերից էլ կային:

Նախագահ — Հայերից կայի՞ն:

Արդույ Ղանի բեյ — Կարծեմ կային, բայց չեմ կարողանում հիշել, մեծարգո փաշա, շատ անուններ կային: Բոլոր անդամների թիվը 1500-ից ավելի էր, դրա համար էլ չեմ կարողանում հիշել: Ինչպես գիտեք, արտակարգ դրութեան պատճառով ժողովներ տեղի չէին ունենում, ուստի անդամների մեծ մասին չեմ ճանաչում:

Նախագահ — Այդ հայերից ոչ մեկը ձեզ չգիմե՞ց: Տեղահանութեան վերաբերյալ որևէ բողոք կամ նախաձեռնություն ...

Արդույ Ղանի բեյ — Էֆենդի, եկան դիմեցին և իրենց շտաբագրելու համար միջամտեցինք, այս մասին առաջին հարցաքննության ժամանակ էլ ասացի: Ուրիշ որևէ մեկը այդ հարցով չի դիմել: Անձնական հարցերով անկուսակցական հայեր շատ են եկել մոտս:

Նախագահ — Ոչ մեկը չբողոքե՞ց:

Արդույ Ղանի բեյ — Ո՛չ, մեծարգո փաշա, մինչև հիմա ոչ մի բողոք չի եղել:

Նախագահ — Ինչ-որ մի հայ պատգամավոր է եղել էդիրենից, որին արտաքին են դնպի Քեքֆուր լիոք, ճանաչու՞մ եք նրան:

Արդույ Ղանի բեյ — Այո՛, մեծարգո փաշա, ճանաչում եմ:

Նախագահ — Այդ անձնավորությունն այդ ժամանակ արտոլվե՞ց:

Արդույ Ղանի բեյ — Այո՛, փաշա:

Նախագահ — Նա տարագրվել է իր ընտանիքի հետ:

Արդույ Ղանի բեյ — Կարծում եմ, փաշա:

Նախագահ — Այդ պատգամավորի գույքն ու ունեցվածքը կողոպտարվել է, վաճառքի է ենթարկվել և ընդհանրապես ծայր աստիճան չարաշահումներ են եղել:

Արդույ Ղանի բեյ — Մեծարգո փաշա, կողոպուտից տեղեկություն չունեմ, բայց տեղահանվածների ամբողջ ունեցվածքը վաճառվեց: Բրենավ չեմ կարծում, որ նրանց ունեցվածքը ենթարկված լինի հափշտակութեան: Ես երեք տարի պաշտոնավարել եմ տեղահանությունից հետո: Այդ ժամանակ կողոպուտի մասին չստացիք, հիմա ենք լսում: Եթե քննություն կատարվի, կբացահայտվի, որ դա լուկ խոսակցություն է:

Նախագահ — Խոսակցություն է, թե ո՛չ, չգիտեմ, բայց իր խնդրագրում²⁰ ասում է. «...Չնայած որ աղջիկս գինվորականի կին էր, բայց միայնակ մնալով՝ ուղարկեցին այստեղ: Մեր տան բոլոր կահավորանքները վաճառվեցին: Ինքս էլ մի ծեր հոգևորական լինելով՝ գրկված էի ապրուստի բոլոր միջոցներից: Չնայած որ դիմեցի վալիին և այլ անհրաժեշտ պաշտոնատեղիներ, բայց ոչ մի արդյունքի չհասա: Ի վերջո աղջիկս մահացավ քաղցից»: Տեսնում եք, մի ծեր քահանա տարիներով առանց ապրուստի է մնացել Քեքֆուր լեռում:

Արդույ Ղանի բեյ — Ես ի՞նչ կապ ունեմ դրա հետ:

Նախագահ — Հարցն այն է, որ դուք ճանաչել եք նրան: Այսպիսի հարցով նա դիմել է արդյո՞ք ձեզ:

Արդույ Ղանի բեյ — Ո՛չ, չի դիմել:

Նախագահ — Նա դիմել է մի շարք պաշտոնատեղիներ, մի՞թե այդ հարցով ձեզ չի դիմել:

Աբղայ Ղանի բեյ — Ո՛չ, մեծարգո փաշա:

Նախագահ — Այդպիսինների նկատմամբ մի՞թե անհրաժեշտ չէր ռուսացիների ձեռք մեկնել:

Աբղայ Ղանի բեյ — Իմ լիմացած բանի համար ինչպե՞ս զգնեի: Փժանդակության հարցով ինձ մոտ եկած որևէ մեկին, եթե հնարավորություն լիներ, ես կօգնեի:

Նախագահ — Խոսքը ոչ թե նյութական օգնության, այլ նման ծանր կացությունից փրկելու մասին է: Շատ լավ, գուրս տարեք դահլիճից:

[Էսկիշեհիբի պատասխանատու ֆարաուղար Բեռիմ Զուհրի բեյի նաբցաֆենուբյունը]

Նախագահ — Էսկիշեհիբում «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե» կա՞ր, թե՞ ոչ:

Զուհրի բեյ — Չկար:

Նախագահ — Ծրբնէ կազմակերպվե՞ց:

Զուհրի բեյ — Ո՛չ:

Նախագահ — Տվյալ վայրը գտնվում է բանուկ ճանապարհի վրա, տեղահանության ընթացքում ինչպիսի՞ տեսարանների ափանատես եղաք կամ ինչպիսի՞ բողոքներ եղան:

Զուհրի բեյ — Ինչպես նախապես նշեցի, տեղահանության ընթացքում ես էսկիշեհիբում չէի, այլ Աֆին-կարահիսարում, ուստի տեղյակ չեմ, թե ի՞նչ է տեղի ունեցել այնտեղ:

Նախագահ — Շատ լավ, վերադարձից հետո ի՞նչ իմացաք այդ մասին:

Զուհրի բեյ — Ես 1333 (1917) թվականին եկա: Տեղահանության մասին ոչինչ չեմ լսել:

Նախագահ — Էսկիշեհիբում տեղահանություն տեղի ունեցել էր արդյո՞ք:

Զուհրի բեյ — Այո՛:

Նախագահ — Անշուշտ, դրա հետքերը պետք է որ նկատած լինեի՞ք:

Զուհրի բեյ — Ինչպիսի՞ հետքեր, փաշա:

Նախագահ — Շատերի խանութներն են փակվել, շատերի տան կահ-կարասին է վաճառքի ենթարկվել, շատերի տներն են բռնազրավվել:

Զուհրի բեյ — Դա տեղի է ունեցել ամեն տեղ: Այդտեղ մի հանձնախումբ կար, երևի ստացած հրամանի համաձայն, գրոհից եկող զաղթականներին՝ տեղահանված հայերի տներն էին տեղավորում: Ես չեզրիտեմ փոխարենը մի բան վերցնում էին, թե՞ ոչ:

Նախագահ — Ծրանց հանդեպ ի՞նչ կարծիք ունեիք: Այն, ինչ կատարվում էր, կարող է՞ր արգարացի համարվել:

Զուհրի բեյ — Այդ իմ պարտականության մեջ չէր մտնում, մեծարգո փաշա: Ես չեմ գրադվի:

Նախագահ — Մի՞թե երկրի ամբողջ բնակչության վերաբերող հարցերի քննարկումը ձեր պաշտոնավարության մեջ չէ՞ր մտնում:

Զուհրի բեյ — Մեծարգո փաշա, ես գրադվում էի ժողովների գումարման հարցերով:

Նախագահ — Մի՞թե այդ հարցը ժողովի օրակարգ չէր կարող դառնալ:

Զուհրի բեյ — Այն մտնում է կառավարության պարտականության մեջ:

Նախագահ — Ես չեմ ասում, որ դուք ինչ որ բան ձեռնարկեիք, այլ այն, որ ձեր տեսած կամ լսած դեպքերն ի՞նչ միտք էին առաջացնում ձեր մոտ: Դուք հավանություն տալի՞ս էիք կատարվող իրադարձություններին, թե՞ անտեղի արարք էիք համարում այն:

Զուհրի բեյ — Անկասկած, անտեղի արարք էի համարում:

Նախագահ — Այդ դեպքում տեղի ունեցող իրադարձությունների շուրջ կենտրոնական կոմիտեին կամ վիլայեթի ղեկավարությանը որևէ զեկուցադիր կամ բանավոր տեղեկություն տվեցի՞ք, թե ոչ:

Զուհրի բեյ — Ես անհրաժեշտ չէի գտնում այդ հարցի կապակցությամբ հարցում անել: Ինձ թվաց, որ տեղահանության վերաբերյալ իմ կարծիքն եք հարցնում:

Նախագահ — Տեղահանության վերաբերյալ ձեր անձնական կարծիքը, եթե հայտնեք, ավելի լավ կլինի: Դուք ինչպիսի՞ միջոցներ ձեռնարկեցիք երկրում կատարվող տեղահանությունների և կամ գործադրվող բռնությունների նկատմամբ:

Զուհրի բեյ — Մեծարգո փաշա, այդ խնդիրն իմ իրավասության մեջ չէր մտնում: Ուստի այդ հարցի կապակցությամբ ոչինչ չեմ կարող ասել:

Նախագահ — Ես հարցը դնում եմ ոչ թե պաշտոնական պարտականություն ունենալու, այլ հայրենասիրական պարտքի զգացումից ելնելով կամ էլ ժողովների օրակարգ դարձնելու տեսանկյունից:

Զուհրի բեյ — Մեծարգո փաշա, ես ինքս լիազոր էի: Գիտեք, որ լիազորի պարտականություններն այնքան էլ բարձր պաշտոն չի համարվում: Այդպիսի գործերով զբաղվողները պետք է, որ օրենսդրական իշխանություն ունենան, այսինքն՝ պատգամավորներ կամ ծերակույտի անդամներ լինեն:

Նախագահ — Օրենսդրական իշխանությունը ձեր միջոցով տեղյակ պիտի լինի: Նրանց ընտրել և այդպես թողնելը ճիշտ չէ:

Զուեղի բեյ — Ես ինքս չգիտեի, որ օրենսդրական իշխանությունը ձեր միջոցով տեղյակ պիտի լինի այդ հարցերի մասին:

Նախագահ — Ես չեմ կարծում, որ այդ խնդրում չգիտենալու բան լինի: Զէ՞ որ դուք մասնակցում եք օրենսդրական իշխանությունը կազմող պատգամավորների ընտրություններին:

Զուեղի բեյ — Անկասկած:

Նախագահ — Ուրեմն՝ ընտրելուց հետո պատգամավորներին օգնելը անհրաժեշտություն է:

Զուեղի բեյ — Մեր պարտականությունը միմիայն այն է, որ նրանց շատ ձայն տրվի:

Նախագահ — Բայց չէ՞ որ նրանց բաշտերողներին է վերաբերվելու լավ կամ վատ պաշտոնավարության ընթացքում ձեռք բերված թե՛ հաջողությունն և թե՛ ամոթանքը: Զէ՞ որ դուք ներքին կարգով դիմում եք ժողովրդին, որ «այս մարդը արժանի է երեսփոխան ընտրվելու համար»: Այնպես որ, տվյալ անձնավորության լավ պաշտոնավարության համար մի՞թե այդ թաղամասից օժանդակություն ցույց տալը անհրաժեշտություն չէր: Այդպիսով, ձեր ջանադրությամբ ընտրված պատգամավորներին ձեր կողմից թեկուզ և մի փոքր տեղեկություն տալը, կարծում եմ, որ լավ բան կլիներ, քանի որ նրանք իրենց հերթին կօգնեին և կբարեխոսեին մինիստրներին: Այդպիսի բան տեղի ունեցավ, թե՞ ոչ:

Զուեղի բեյ — Ո՛չ, էՖենդի:

Նախագահ — Վերջապես, գիտեք ինչ, [մարդիկ] եկել են այն համոզման, որ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության մի շարք ղեկավարների նախաձեռնությամբ տեղի ունեցած տեղափոխության և կոտորածի հարցում եթե մասնաճյուղերը օժանդակություն ցույց չտալին նրանց, ապա այդ աստիճանի ողբերգություն տեղի չէր ունենա: Հետևաբար, նշվում է, որ կուսակցության մասնաճյուղերն անուղղակի մասնակցություն են ունեցել [տեղափոխությանը և կոտորածներին]: Իսկ մասնաճյուղերի պատասխանատվությունն էլ ընկնում է լիազորների և քարտուղարների վրա: Ի՞նչ կասեք այդ մասին:

Զուեղի բեյ — Ես չեմ կարծում և չեմ էլ հիշում, որ իմ գտնված վայրերում տեղափոխությունների ընթացքում դեպքեր պատահած լինեն:

Նախագահ — Կարող է պատահել, որ տեղափոխությունը ձեր գրտնրված վայրերում էլ տեղի է ունեցել: Ինչպես երևում է, հարցը լավ

չկարողացա ձևակերպել: Այսպես, ասում են, որ տեղափոխությունների ընթացքում բավականաչափ կոտորածներ, կողոպուտ և հափշտակություններ են եղել: Դա հաստատվեց նաև այստեղ տեղի ունեցած մի շարք դատաքնություններում: Այնպես որ, այդ ողբերգությունը շատ սահմանափակ ձևով կկատարվեր, եթե մասնաճյուղերը միահամուռ կերպով շահագործակցեին [կենտրոնական կոմիտեի] հետ: Մեղավորներն իրենց պատիժը կկրեին, և այս հարցն էլ այսքան երկար չէր ձգձգվի: Այսպիսով, դուք էլ, մասնաճյուղի լիազոր և պատասխանատու քարտուղար լինելով հանդերձ, մասնակցություն եք ունեցել այդ գործին: Ի՞նչ կասեիք այդ մասին:

Զուեղի բեյ — Մեծարգո փաշա, ձեր բացատրությունից ես հասկացա, որ տեղափոխության հետևանքով մի շարք կոտորածներ և այլ բաներ են տեղի ունեցել, և այդ բոլորը խրախուսվել է մասնաճյուղի կողմից...:

Նախագահ — Կամ էլ օժանդակություն է ցույց տրվել:

Զուեղի բեյ — Այո՛, կամ էլ օժանդակություն է ցույց տրվել, ես այդպես էլ հասկանում եմ: Ուրեմն՝ իմ շրջանում տեղի ունեցած տեղափոխության ընթացքում կոտորած և այլ բռնություններ չլինելու պատճառով ակնհեր է դառնում, որ այդ խնդրին մասնակցություն կամ ազդեցություն չեմ ունեցել:

Նախագահ — Ես մի քիչ առաջ հարցրեցի, էսկիշեհիրում ձեր տեսած կամ լսած վատ արարքների մասին որևէ դժգոհություն հայտնեցի՞ք, կամ բողոքարկեցի՞ք, թե՞ ոչ: Այդ մասին ասե՛ք:

Զուեղի բեյ — Չեմ արել:

Նախագահ — Ձեզ նման լիազորները և պատասխանատու քարտուղարները, եթե բողոքեին, ապա ակնհայտ է, որ այդ խնդիրը այդպիսի լայն ծավալ չէր ընդունի: Ինչու՞ որևէ միջոց չձեռնարկեցիք: Գիտեք, որ անտարբերության համար դուք ես անուղղակի կերպով մասնակից եք համարվում [հանցագործությանը]:

Զուեղի բեյ — Ես չեմ կարծում, որ քարտուղարի պաշտոնը երկրի կառավարման համար պատասխանատվություն կրի:

Նախագահ — Ոչ թե երկրի վատ կառավարման համար, այլ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կողմից կատարված վատ արարքների կապակցությամբ:

Զուեղի բեյ — Այդ արարքը ոչ թե «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կողմից է կատարված, այլ՝ կառավարության կողմից:

Նախագահ — Մի՞թե կառավարութեան այդպիսի վատ արարքներ կհատարեր: Ասացե՛ք, այդ վատ արարքները կառավարութեան յո՞ր պաշտոնյայի կողմից կարող էր կատարվել:

Զուհդի բեյ — Այն կատարվեց տեղահանութեան կանոնադրութեամբ:

Նախագահ — Օրենքով կատարված գործողութեանների համար ոչ մեկին պատասխանատվութեան չենք ենթարկում: Իրականութեամբ այն է, որ տեղահանութեան ֆոնի տակ կտարած են սարքի (ընդգծումը մերն է — Ա. Փ.): Ահա այս արարքի համար է, որ պատասխանատվութեան եք ենթարկվում:

Զուհդի բեյ — Իմ իրավասութեան տակ գտնվող վայրում, եթե այդպիսի բան տեղի ունենար, իմ խղճի թելադրանքով ես կզիմեի, բայց ինձ մոտ այդպիսի բան տեղի չի ունեցել:

Նախագահ — Այն ժամանակ, երբ դուք էսկիշեհիւր եկաք, ձեր տեսածն արդյոք բոլորովին չազդե՞ց ձեր վրա:

Զուհդի բեյ — Ես 1333 (1917) թվականին եկա: Նախկին իրավիճակը վերականգնվել էր:

(Նախագահի թելադրանքով Զուհդի բեյը դուրս է հանվում դահլիճից)²²:

[Բրուսյի պատասխանատու ֆարտուղաբ դոկտ. Միդհատ բեյի հարցախնդրությունը]

Նախագահ — Այսուհանդերձ Բրուսյում տեղահանություն կատարվել է և նույնիսկ մի շարք բռնություններ են տեղի ունեցել:

Միդհատ բեյ — Այո՞:

Նախագահ — Դուք իրազեկ ե՞ք դրանց մասին:

Միդհատ բեյ — Մեծարգո փաշա, ես այնտեղ գնացի մեկ տարի հետո:

Նախագահ — Շատ լավ, թող մի տարի հետո լինի: Ոչ մի բան չլսեցի՞ք:

Միդհատ բեյ — Այդ ընթացքում կառավարությունը քննող հանձնաժողով էր ուղարկել, որն արդեն ավարտել էր իր ստուգումները: Տեղահանության մասին ոչ մի հարցազրույց չէր եղել: Իմ այնտեղ գտնվելու ընթացքում ո՛չ մի բողոք, ո՛չ մի վատ արարքի համար բողոքարկում չէր եղել²³:

Նախագահ — Ասում են, որ Բրուսյում տեղահանված հայերի տղաների ավերածությունները չափազանց ակնհայտ են եղել:

Միդհատ բեյ — Այո՞:

Նախագահ — Ինչպե՞ս է լինում, որ դուք չեք տեսել:

Միդհատ բեյ — Մեծարգո փաշա, հայերի լքյալ գույքը գտնվում էր պետական կալվածատիրական հիմնարկության պաշտոնյաների իրավասութեան տակ: Ուստի, մենք դրա հետ առնչություն չունեինք: Իսկ այնտեղ տեղավորել էին զաղթականներին: Անկասկած այդ ավերածությունները կատարվել են զաղթականների կողմից: Այդ շինությունների համար պատասխանատվությունը ընկնում էր պետական պաշտոնյաների և պահակների վրա: Նրանք էին զբաղվում այդ խնդրով:

Նախագահ — «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը, քանի որ հայրենիքին ծառայելու պարտականությունն էր ստանձնել, ուրեմն, երկրի ընդհանուր առաջընթացին և բարգավաճմանը խանգարող այս խնդրում չպետք է անտարբեր մնար:

Միդհատ բեյ — «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության լիազորները ոչ մի պատասխանատվություն չունեն, հետևաբար, ոչ մի ծառայություն ...

Նախագահ — Գործադրման տեսանկյունից այդպես է: Բայց և այնպես նրանք²⁴ կարող էին իրենց վերադասին զեկույց ներկայացնել վրձն էլ հետագայում համազումարի համար ինչ-որ բան պատրաստել:

Միդհատ բեյ — Մեծարգո փաշա, համազումարի հարցերով ես չեմ զբաղվել:

Նախագահ — Ոչ մի միջոց չձեռնարկեցի՞ք:

Միդհատ բեյ — Մեծարգո փաշա, ո՛չ:

Նախագահ — Դրա համար էլ մեղադրական եզրակացությունում ասված է. «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության մասնաճյուղային լիազորները, իր ժամանակին, եթե այդ բռնությունների մասին հայտնած լինեին իրենց վերադասին և արգելիին դրանք, այդ բռնությունները տեղի չէին ունենա, և կոտորածն այդ աստիճան լայն ծավալ չէր ընդունի: «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության մի շարք ղեկավարների կատարած հանցագործություններին անուղղակիորեն մասնակցություն ունենալու համար մասնաճյուղային քարտուղարները և պատասխանատվություն են կրում:

Միդհատ բեյ — Մեծարգո փաշա, ես ինքս պատասխանատու քարտուղար եմ և ոչ մի ժամանակ այդ հանցագործությանը անձամբ չեմ մասնակցել: Իմ հանդեպ ոչ մի բողոքարկում չի եղել: Պատասխանատու քարտուղարները գործադիր իշխանություն չեն ունեցել: Եթե տեղահանության ընթացքում բռնություններ և կամ լքյալ գույքի նկատմամբ

չարաշահումներ են եղել, ապա այդ բոլորի համար պատասխանատու են պետական պաշտոնյաները և անհրաժեշտ է, որ նրանք պատիժ կրեն: Այնպես որ, պատասխանատու քարտուղարներն այդպիսի խնդրի հետ չեն կարող առնչություն ունենալ: Ըստ իս, ես կապ չեմ ունեցել:

Նախագահ — Պատասխանատու քարտուղարները մի՞թե տվյալ մասնաճյուղի գործունեությունը չեն ղեկավարում:

Միդհատ բեյ — Ո՞ր մասնաճյուղի, մեծարգո փաշա:

Նախագահ — Օրինակի համար Բրուսայի «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության մասնաճյուղը: Այս մասնաճյուղն ունի իր կենտրոնը, ունի իր անդամներն ու ղեկավարները: Նրա գործունեության ղեկավարումը մի՞թե պատասխանատու քարտուղարի ձեռքին չէր:

Միդհատ բեյ — Այո՞, ղեկավարում էր, բայց ինքը պետական գործերին միջամտելու իրավասու չէր:

Նախագահ — Հարցը կառավարության գործերին չմիջամտելու մասին չէ: Ասում են, որ ձեր գտնված վայրում և ընդհանրապես այլ տեղերում էլ այդպիսի վատ արարքներ են տեղի ունեցել և դրանց հանդեպ քանի որ ոչ մի միջոց չիք ձեռնարկել, ուրեմն, դրանով խրախուսել եք նախաձեռնողներին և ընթացք էք տվել նրանց կատարած դաժանությունների ծավալմանը:

Միդհատ բեյ — Ես անձնապես, եթե իրազեկ լինեի, գուցե միջոցներ ձեռնարկեի: Սակայն, մեծարգո փաշա, ես նման քայլի չեմ դիմել որովհետև տեղյակ չեմ եղել ոչ մի վատ արարքի:

Նախագահ — Նույնիսկ ոչ մի տեղեկություն չունենալու դեպքում էլ, չէ՞ որ դուք Բրուսայում տեսել էիք տների ավերածությունները:

Միդհատ բեյ — Գաղթականները տիրացել էին լքյալ գույքին: Իսկ գաղթականությունը ունի իր տեսչությունը, կար նաև պետության կողմից նշանակված վալին: Հետևաբար, եթե ավերածություններ են տեղի ունեցել, ուրեմն՝ դրանք կատարվել են գաղթականների կողմից: Այնպես որ, պատժել է պետք գաղթականների գործով զբաղվող անձանց:

Նախագահ — Իսկ ինչու՞ իմ տված հարցին չեք պատասխանում: Դուք ավերածություններ չտեսա՞ք:

Միդհատ բեյ — Տեսա, մեծարգո փաշա:

Նախագահ — Շատ լավ, եթե տեսար, ինչու՞ գոնե մեկ անգամ չգիմեցիք վալիին և կամ գաղթականների տեսչությանը: Ինչ է, նրանք իրավասություն չունեի՞ն:

Միդհատ բեյ — Ես անձամբ առնչություն չունեմ, այն իմ պարտագանությունից մեջ չէր մտնում:

Նախագահ — Մի՞թե ձեր պարտականությունից մեջ չէր մտնում ձեր վերադասին հայտնել երկրում տեղի ունեցած ամեն մի պատահարի կամ ձեր կողմից իմացած վատ արարքների մասին:

Միդհատ բեյ — Հայտնել էր պետք, բայց մեծարգո փաշա, այդ հարցերով անձամբ չեմ զբաղվել:

Նախագահ — Ստացվում է այնպես, որ ցանկություն չեք ունեցել այդ անելու:

Միդհատ բեյ — Այդ վատ արարքներին, եթե իրազեկ լինեի, արդեն կհանդիսանայի, բայց իրազեկ չլինելու պատճառով բնական է, որ ...

Նախագահ — Քո տեսած այդ ավերված տները մի՞թե վատ արարքների հետևանք չէին:

Միդհատ բեյ — Մեծարգո փաշա, դրանց հետ առնչություն ունեցող պետական պաշտոնյաներ կային:

Նախագահ — «Թեջրիվաթ-ը մահաուսե»-ի համար Բրուսայից մի շարք մարդկանց էք ուղարկել: Այդ մարդիկ ի՞նչ նպատակի համար հավաքագրվեցին և ի՞նչ պայմանով ուղարկվեցին: Զգիտե՞ք:

Միդհատ բեյ — Մեծարգո փաշա, չգիտեի, ես Բրուսա եմ եկել 1337 (1918) թվականին:

Takvim-i Vekayi, 28 Haziran 1335 (1919) № 3596

ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԱՏՅԱՆԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ²⁵

Նախագահ՝ գեներալ-մայոր էսադ փաշա,
անդամներ՝ գեներալ-մայոր Մուստաֆա Քերիմի փաշա,
գեներալ-մայոր Իսմայիլ Հաքքը փաշա,
գեղապետ Սուլեյման Շաքիր բեյ:

«ԻԹԹԻՀԱՏ ՉԵ ԹԵՐԱՔԵՐ» ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԱՍԵԱՆԱՏՈՒ
ՔՅՐՏՈՒՂԱՐՆԵՐԻ ՊԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Դատի արված ներկա գանվող մեղադրյալների անունները — Մանիսայի պատասխանատու քարտուղար Ավնի բեյ, Բեյօղլուի պատասխանատու քարտուղար Հասան Սելահեդդին բեյ, էսկիշեհիրի պատասխանատու քարտուղար զոկա. Բեսիմ Զուհդի բեյ, Բրուսայի պատասխանատու քարտուղար զոկա. Միդհատ բեյ, Միրզուհի պատասխանատու քարտուղարի տեղակալ Զեվդեա բեյ, Հալեպի պատասխանատու

քարտուղար Զեմալ բեյ, էդիրնեի քննիչ Աբդուլ Չանի բեյ, Կոնիայի պատասխանատու քարտուղարի տեղակալ Աբդուլ Քադիր էֆենդի, Կաստամունուի պատասխանատու քարտուղարի տեղակալ Հասան Ֆեհմի էֆենդի, Կարահիսարի սանիտարական հանձնաժողովի նախկին նախագահ Ակյահ բեյ, Կարահիսարի նախկին պաշտոնյա Հայրեզդին բեյ:

Կ Ա Տ Ա Վ Ճ Ի Ռ

Սույն դատավարության ընթացքում լսեցին մեղադրող և պաշտպանվող երկու կողմերին, մանրակրկիտ ուսումնասիրվեցին և հետաքննվեցին բոլոր դատական փաստաթղթերն ու արձանագրությունները:

Պարզվեց, որ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության պատասխանատու քարտուղարներն ու լիազորները դինազադարից անմիջապես հետո, գրեթե երկրի բոլոր շրջաններում ծավալել են երկպառակտչական բայթայիչ գործունեություն, սանձարձակորեն սկսել են խռովություններ առաջացնել ժողովրդի մեջ, խանգարել մարզկանց անդորրը: Հայրենիքը հասցրել են կործանման եզրին:

Հետաքննչական փաստաթղթերի հիման վրա ներքին գործերի միջնորդությունը հավանություն էր տվել նրանց կալանքի տակ առնելու և Ստամբուլի ռազմական ատյանի քննությանը ուղարկելու որոշմանը:

Վերոհիշյալ պատասխանատու քարտուղարների և լիազորների հարցաքննություններից պարզվեց, որ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը, ամբողջ երկրի կառավարումն իր ձեռքը վերցնելուց հետո, երկիրը ներքաշել է համաշխարհային պատերազմի մեջ, կատարել տեղահանություններ, կոտորածներ և կողոպուս: Միևնույն ժամանակ զբաղվել է առևտրի շարաշահումներով, և այլ անօրեն գործարքներով բայթայիչ է Օսմանյան կայսրության հզորությունը, երկիրը հասցրել ծայրաստիճան թշվառության ...:

Տեղահանված հայերի մի քանիսի բնակարաններն ահուճի վերածելով կահավորել են լքյալ գույքով: Ընտրությունների ընթացքում փոխանակ արդար մոտեցում ունենալու, բռնել են անիրավությունների ուղին և, ուժի դիրքից ելնելով, բազմիցս միջամտել են կառավարության գործերին և ճնշումներ գործադրել ժողովրդի վրա: Հակառակ այս ահաբեկչական քաղաքականությանը, սակավաթիվ են եղել այն մարդիկ, որոնք համարձակվել են օրինականությունը պաշտպանել, սակայն [կենտրոնական կոմիտեի անդամները] տարբեր ձևերով սպառնացել

են նրանց: Եվ, վերջապես, սահմանադրությունը խախտելով՝ ստեղծել են նմանը չունեցող մի քմահաճ կառավարություն:

Նպաստ հավաքելիս և ներքին փոխառության տոմսեր վաճառելիս պատասխանատու քարտուղարները, կառավարության աչքի առաջ շարաշահելով իրենց դիրքը, բանություններ են գործադրել և հակառակ օրենքի կալանավորել, բանտարկել են այնպիսի մարդկանց, որոնք հանդգնել են բողոքել հավելյալ արժեքով վաճառք կատարողների դեմ:

[Պատասխանատու քարտուղարները] մասնակցել են պետության գործերին միջամտող «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի կատարած վնասաբեր հանցագործություններին: Նրանք հատկապես մասնակցել են տեղահանություններին, կոտորածներին և հափշտակված, կողոպտված ապրանքների շնորհիվ դիզել հսկայական հարստություն: 1331 (1915) թվականի մայիսի 14-ին տեղահանությունը վերաբերող հրապարակված ժամանակավոր օրենքն օգտագործել են անձնական շահույթ ձեռք բերելու նպատակով: Վերջնականապես բացահայտված է, թե ինչպես վերոհիշյալ պատասխանատու քարտուղարներից և լիազորներից մի քանիսը նպաստել և օժանդակել են կենտրոնական կոմիտեի ծրագրին և իրենց մասնաճյուղերում հավաքագրված մարդասպանների և այլ հանցագործների միջոցով կազմակերպել են հայերի կոտորածը և կողոպուսը նրանց ունեցվածքը: Ըզբաղվել են հարստահարությամբ և տիրացել նրանց լքյալ գույքին:

Մյուս դատավարությունների ընթացքում նշվեց, որ կենտրոնական կոմիտեի անդամ և «Թեշվիլաթ-ը մահսուսե»-ի նախագահ Բեհադդին Շաքիր բեյը էրզրումից՝ խարբերդի պատասխանատու քարտուղար, այժմ փախուստի մեջ գտնվող Ռեանելի նազըմ բեյին առաքված ծածկագիրը հեռագրում գրել է. «Ձեր միջոցով ուղարկվող հայերը ոչնչացվում են, թե ոչ»: Իսկ Յոզղաթի լիվայում և Բողազլյանի կազայում տեղի ունեցած կոտորածի փաստաթղթերից, ինչպես նաև մեր ռազմական ատյանում տեղի ունեցած դատաքննություններից բացահայտվեց, որ Անկարայի պատասխանատու քարտուղար Նեջատի բեյի կողմից Յոզղաթի նախկին մութասարրիֆ Զեմալ բեյին առաջարկված է եղել չհակառակվել հայերի բնաջնջման խնդրին: Իսկ վերոհիշյալ Զեմալ բեյի պաշտոնանկությունից հետո Բողազլյանի կայմակամ, ներկայումս կախաղան բարձրացված Քեմալը նշանակված էր եղել Յոզղաթի մութասարրիֆի պաշտոնին:

Բերված փաստերից պարզորոշ երևում է, որ Կաստամունուի շերջանի հայերը, ընդհանուր բնակչության թվի հետ համեմատած, շատ

քիչ տոկոս են կազմել, և տեղահանության օրենքի համաձայն նրանք չպետք է ենթարկվին տարագրության: Այնուհանդերձ, այն ժամանակ, երբ Կաստամոնուի վալի Ռեշիդ փաշան, ըմբոստանալով տեղահանության զեմ պնդել է, հետևյալ խոսքերով՝ «Ես իմ ձեռքերս արյան մեջ չեմ թաթախի», վերջինս իսկույն հեռացվել է պաշտոնից՝ նույն Կաստամոնուի պատասխանատու քարտուղար Հասան Ֆեհմի էֆենդիի նախաձեռնությամբ և առաջարկով, իսկ նրա տեղ նշանակվել է Աթիֆ բեյը, որը և եռանդագին իրագործել է տեղահանությունը և պատճառ հանդիսացել ողբերգական իրադարձությունների:

Այս նույն ձևով էլ Միդհատ բեյը, գնալով Ստամբուլ, ըմբոստության համար հեռացնել է տվել պաշտոնից Բալուի մութասարրիֆի տեղակալ Ալի Իլմի բեյին: Իսկ Բալուի տեղահանության ընթացքում պատասխանատու քարտուղար դուրս. Միդհատ բեյը ժողովրդին հրդուրդել է, ասելով, որ «հայերին չենք ուզում» և իր հրահանգով և ներգործությամբ իրականացվել է Բալուի տեղահանությունը:

Ահա այս ձևով և օրենքի բուն ոգուն հակառակ, տեղահանությունը համատարած կերպով ծավալվել է բոլոր շրջաններում և առաջ բերել ողբերգական ծանր իրավիճակ: Բոլոր ապացույցներն ու փաստերը վիճակն հաստատում են, որ կոտորածները անմիջականորեն իրականացվել են «Միություն և առաջդիմություն» կուսակցության ստեղծած «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի կողմից, իսկ պատասխանատու քարտուղարները իրենց մասնակցությամբ նպաստել ու հեշտացրել են այդ գործը:

Այսպիսով, կատարված հանցագործությունները բոլոր ամբաստանյալներին հավասար չափով չի կարելի վերագրել: Նրանց մասնակցության շափն ու աստիճանը բացահայտելու համար անհրաժեշտ եղավ ուշադրություն դարձնել յուրաքանչյուրի առանձին կատարած հանցանքին:

Ըստ վկաների տված ցուցմունքի, Կաստամոնուի նախկին վալի Ռեշիդ փաշան հեռացվել է իր պաշտոնից նույն Կաստամոնուի պատասխանատու քարտուղար Հասան Ֆեհմի էֆենդիի²⁶ նախաձեռնությամբ: Հասան Ֆեհմի էֆենդին մահմեդական ժողովրդին շարունակաբար հրահրել է հայերի զեմ, ասելով, որ մեր վալին ամբողջ հայության վալին է, ավելի ճիշտ անհավատների վալին է: Այսպիսի զառանցագին խոսքերով խռովություններ է սերմանել ժողովրդի մեջ. միջամտել է պետական պաշտոնյաների գործերին և նույնիսկ համարձակվել է իր անձնական նախաձեռնությամբ նրան վտարել պաշտոնից և վիսաեթից էլ Ըրսոց-

նելու պահանջով ծածկագիր հեռագիր է ուղարկել ներքին գործերի մինիստրություն:

Մի այլ վկա՝ զորացրված մայր Իսմայիլ Հաքբը բեյը հայտնել է, որ ըստ իր լսածի, Հասան Ֆեհմի բեյը եղել է այն անձնավորություններից մեկը, որոնք յուրացրել են [հայերի] լքյալ գույքից բավականաչափ արժեքավոր ապրանքներ:

Մեկ ուրիշի, հանգուցյալ մարշալ Ասաֆ Փաշազադե Զեմալ բեյի վկայությամբ, Հասան Ֆեհմի էֆենդու տան մեջ և ակումբի հրկիզման ընթացքում ի հայտ եկած ապրանքները անհերքելի ապացույց են, թե նա ինչպիսի շարաշահումներ է թույլ տվել լքյալ գույքի կողոպտման խնդրում: Իսկ տեղահանությունը գործադրվել է նրա և վալի Աթիֆ բեյի սերտ համագործակցությամբ:

Մի այլ վկայի՝ Վահիդ էֆենդիի ցուցմունքով, նույնպես ապացուցվում է, որ Հասան Ֆեհմի էֆենդին եղել է տեղահանության անմիջական կազմակերպիչն ու գործադրողը և լքյալ գույքի կողոպտիչներից մեկը:

Իններորդ կանոնավոր զորագնդի հրամանատարությունից թռչակի անցած և այնուհետև կայմակամի պաշտոնը ստանձնած Խուրշիդ բեյի ղեկուցագրում նշված է, որ Հասան Ֆեհմի էֆենդին միջամտել է պետական գործերին, իսկ Աթիֆ բեյը վալիության պաշտոնը ստանձնելուց հետո [Կաստամոնուի վիլայեթի] ամբողջ կառավարումը վերցրել է իր ձեռքը:

Կաստամոնուի նախկին ժանդարմական գումարտակի հրամանատար մայր Մուստաֆա Շերեֆ բեյը, որն այսօր գտնվում է Միլիթակի ժանդարմական գումարտակի հրամանատարությունում, տեղահանության վատ հետևանքները կանխազգալով գծովել է Աթիֆ բեյի հետ: Մի այլ վկայությամբ պարզվում է, որ Հասան Ֆեհմի բեյը հանգուցյալ Իզզեթ բեյին ասել է. «Հայության տեղահանությանն արգելք հանդիսանալու համար պատմությունը և ապագա սերունդն անիծելու է քեզ»: Այստեղ նույնպես հաստատվում է, որ Հասան Ֆեհմի բեյը եղել է տեղահանության անմիջական կազմակերպիչն ու հրահրողը:

Մի այլ վկայության մեջ, Զեվդետ և Սելիմ էֆենդիները հայտնում են, որ Հասան Ֆեհմի բեյը միջամտել է լքյալ գույքի հանձնաժողովի գործունեությանը: Այդ գույքն աճուրդի հանելուց առաջ նա հանձնախմբի անդամների ընկերակցությամբ մտել է նշանակված խանութները և իրեն անհրաժեշտ իրերն իր մարդկանց միջոցով պարկերի և կողովների մեջ լցնելուց հետո ուղարկել է իր բնակարանը: Միմիայն այս

արարքից հետո նա թուլատրել է խանութները բացել և աճուրդի ենթարկել լքյալ գույքը: Նրանք հայտնում են նաև, որ Հասան Ֆեհմի էֆենդիի այդ գործարքին արգելք հանդիսանալը անիմաստ էր, քանի որ տվյալ ժամանակ նա մեծ ազդեցություն ունեյր վալիի [Աթիֆ բեյի] վրա:

Կաստամոնուլում հանրահայտ անձնավորություններ Հաջի Թեվֆիկ բեյը, մեջլիսի նախկին գլխավոր քարտուղար Բեսիմ բեյը, ուսուցիչ Մեհմեդ էֆենդին, առևտրական Ահմեդ էֆենդին, փաստաբան Իզզեթ էֆենդին և կայմակամ Զեյալ բեյը իրենց ցուցմունքներում նույնպես հաստատում են Հասան Ֆեհմի բեյի կատարած բնություններն ու շարաշահումները, ինչպես նաև պետական գործերին նրա ունեցած բացահայտ միջամտության փաստերը:

Բալուտի, իսկ ավելի ուշ Բրուսայի պատասխանատու քարտուղար դոկտ. Միդհատ բեյի մասին նշված է, որ դեռևս Բալուում պատասխանատու քարտուղար եղած ժամանակ կառավարության որոշման համաձայն հայությունը դերձ էր մնալու տեղահանությունից, քանի որ բնակչության ընդհանուր թվի համեմատ հայերը քիչ տոկոս էին կազմում: Մակայն իր անձնական նախաձեռնությամբ նա ժողովրդի մեջ ատելություն է սերմանել՝ «հայերին շենք ուզում» նշանաբանով: Իսկ երբ Բալուտի մաթասարրիֆի տեղակալ Ալի Իլմի բեյը հակառակվել է տեղահանության իրազորմանը, [դոկտ. Միդհատը] նրան հեռացրել է պաշտոնից: Այսպիսով, նա նպաստել է տեղահանության գործադրմանը և պատճառ հանդիսացել նրա ողբերգական հետևանքներին: Այս բոլորը պաշտոնապես արձանագրված է Բալուտի մաթասարրիֆության տեղեկագրում: Նույնիսկ Բրուսայում գտնվելու ընթացքում նա իր կամքն է թելադրել կառավարության բարձրաստիճան պաշտոնյաներին, միջամտել պատգամավորների ընտրություններին, իսկ Կեմալիում հանգանակություն հավաքելիս՝ [բնակչությունը] պաշտոնապես բողբոքարկել է նրա անօրինական վարմունքի դեմ:

«Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության էդիրնեի քննիչ Աբդուլ Ղանի բեյի մասին նշված է, որ ըստ էդիրնեի վիլայեթի 1335 (1919) հուլիսի 27, 30 թվագրությունը կրող տեղեկագրի բովանդակության, Քրքթ Քիլիսեի և Դեմիր Քյուլի պատգամավորների ընտրության ընթացքում [Աբդուլ Ղանի բեյը] ազդել է պետական պաշտոնյաների վրա և նույնիսկ միջամտել վիլայեթի կառավարչության գործերին: Նա յուրացումներ է կատարել ազգային պաշտպանության բյուջեից և յուրացրել [բնակչությունից] հավաքված նպաստը:

էդիրնեի դատական քննիչի կողմից արձանագրված հարցաքննության ընթացքում Աբթիի (Հարություն) և Հովհաննես Ալթունյանները, Ալեքսան Սարաֆյանը, Խալիկ Կյուրճյանը և մյուսները վկայություն են տվել, որ հայության ոչնչացման նպատակը հետապնդող տեղահանության խնդրում Աբդուլ Ղանի բեյը եռանդազին ազդեցություն է գործել բոլորի վրա: Տեղահանության ընթացքում նա զինված շեֆեների հետ շրջագայել է ամենուր: Ուստիկանատնից դուրս բերվող հայերից բռնագրավել է նրանց փողերը: Գաղաղյան եղբայրների կտորեղենի խանութը 1000 լիրայով գնել է իր որդու՝ Հայրուլլահի համար: Միևնույն ժամանակ հայերի լքյալ գույքը շատ շուտից գումարով վաճառել է իր համախոհներին:

Հիշյալ Աբդուլ Ղանի բեյի հարցաքննության տեղեկագրում նշված է, թե իբր նա դիմել է վալիին՝ հայերին տեղահանության շենթարկելու, մինչդեռ Ավետիսյան և Ալեքսանյան էֆենդիները իրենց տված վկայության մեջ հայտնել են, որ տեղահանության բուն նպատակը եղել է հայության ոչնչացումը, և Աբդուլ Ղանի բեյը, լինելով մարդկային առաքինություններից զուրկ մի անձնավորություն, մեծ ազդեցություն է գործել տեղահանության խնդրում, որ նա գործարքի մեջ մտնելով տեղի առևտրականների հետ, դիզել է մեծ հարստություն: Թեև այլ վայրերում տեղահանվողներին քիչ թե շատ պայմանաժամ են տվել, էդիրնեում տեղահանվողներից դրամն ու թանկարժեք իրերը վերցնելուց և ապրուստի միջոցներից զրկելուց հետո, առանց պայմանաժամի բշել են դեպի Թեքֆուր լեռը: Դատաքննության ընթացքում Աբդուլ Ղանի բեյի տված ցուցմունքի համաձայն, իբր [տեղահանությունը] եղել է էդիրնեի գրավված ժամանակ [թուրքերի մոտ] առաջ եկած վրեժխնդրության դրացման հետևանքով: Ըստ նրա հայտնած տեղեկության, էդիրնեում տեղահանությունն իբր տեղի է ունեցել մի գիշերվա ընթացքում, այն էլ՝ մեկ քառավանով: Մինչդեռ էդիրնեից եկած մեր հարցումի պատասխանագրում, ասված է, որ տեղահանությունը տեղի է ունեցել նրբ քարավանով, որոնք ուղարկվել են մինչև Տեր-Ջոր:

Այնպես որ, այս խնդրում ևս նրա տված կեղծ ցուցմունքը ակնհայտ է: Վերահիշյալ մեղադրյալներ՝ Հասան Ֆեհմի, դոկտ. Միդհատ, Աբդուլ Ղանի, Ավնի, դոկտ. Բեսիմ Զուհրի, Հասան Սելահեդդին, Զեմալ, Մյուսնիր, Զեվդետ և Աբդուլ Քադիր էֆենդիների և բեյերի ամբաստանությունը վերաբերող նյութերը ցույց են տալիս, որ նրանք շեղվել են կառավարության օրենքից և այդպիսով վտանգել երկրի ներքին ապահովությունը ...:

Հասան Ֆեհմի էֆենդու, դոկտ. Միդհամ և Աբդուլ Ղանի բեյերի ամբաստանության վերաբերող նյութերը, ինչպես պարզաբանվեց վերևում, հաստատում են, որ նրանք, իրազեկ լինելով կենտրոնական կոմիտեի կատարած անօրինական գործարքներին և այն նախաձեռնողների բուժ նպատակներին, նպաստել և անուղղակիորեն մասնակցել են կոտորածի և կողորատի խնդրում կատարված հանցագործություններին:

Ներքին փոխառության պարտատուներ թողարկելիս Ալմի բեյը ևս ընդգրկվել է հանձնաժողովի կողմի մեջ: Մի շարք մարդկանց, այդ թվում շերգեմին, մանիսացի Հազի Հասանին, Իսմայիլին և Սարուխան գյուղից Մեհմեդին կանչելով՝ հանձնաժողովի առաջ ձեռնել են և հակառակ օրենքի՝ բանտարկելու Այնուճեռի պարտադրել են նրանց կրողությունից բարձու նեքլին փոխառության պարտատուներ: Այդ մասին վկայություն են տվել թե՛ լսողները, թե՛ տուժածները. լսել նա խուսափվանել է, որ բնագրված է եղել այդ հանձնաժողովի կողմի մեջ:

Այսպիսի անօրինական գործարքներով պատասխանատու քարտուղարները հանդգնել են կառավարության աչքի առաջ կատարելու նման արարքներ: Իսկ Ալմի բեյը, բերված գրավոր վկայությունների համաձայն, ձայների մեծամասնությամբ հանցավոր է ճանաչվում, բանի որ լինելով ազդեցիկ մարդկանցից մեկը՝ ձեռնել է, ստորագրել և հակառակ օրենքի կալանավորել մարդկանց: Ինչ վերաբերում է Թեփմ Զուհեի բեյի արարքներին, ինչպես բացահայտվեց հարցաքննության ընթացքում, Ռաֆայել Շիրինյան էֆենդիից վերցրած գորգերը ոչ թե բռնություն հետևանք է, այլ՝ սովորական առևտրական գործարք, բանի որ հետագայում այդ գորգերը վերադարձվել են տիրոջը²⁷:

Takvim-i Vekayi, 9 Ocak 1926 (1920) № 3772

Մ Ա Յ Ն Ե Ր Ր Ր Դ

**ՅՈՂՂԱԹԻ, ՏՐԱՊԻՋՈՒՆԻ, ԶՅՈՒՅՈՒՋ ԳԵՐԵՆԻ ԵՎ ԽԱՐԵՐՐՈՒ
ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԿՈՏՈՐԱՅԻՆԵՐԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**

ՆՐՐԻՆ ՄԵՄՈՒԹՅՈՒՆ ՓԱՂԻՇԱԿԻ 1885 թ. (1919) ՄԱՐՏԻ 8-Ի
ԴԱՅՈՒՆԵՐԵԿԱՆ ՀՐԱՄԱՆՈՎ ԿԱԶՄԱԿԱԾ ՌԱՋՄԱԿԱՆ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԱՏՅԱՆԻ
ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Նախագահ՝ գեներալ-լեյտենանտ Մուստաֆա Նազըմ փաշա,
անդամներ՝ գեներալ-մայոր Զեքի փաշա,
գեներալ-մայոր Մուստաֆա փաշա,
գեներալ-մայոր Ալի Նազըմ փաշա,
գնդապետ Ռեշեթ Ֆերդի բեյ:

ՅՈՂՂԱԹԻ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԿՈՏՈՐԱՅԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Դատախոսության և նրա կա մեղադրյալների ահուճները — Յողղաթի մութասարիֆի տեղակալ և Բողազլյանի² կայմակամ Քեմալ բեյ: Յողղաթի ժանդարմական պետ, մայոր Թեվֆիկ բեյ:

Դ Ա Տ Ա Վ Ճ Ի Ռ

Սույն դատավարության ընթացքում լսելիք մեղադրող և պաշտպանվող երկու կողմերին, մանրակրիտ ուսումնասիրվելիք և հետաքննվելիք նաև բոլոր դատական փաստաթղթերը:

Մեղադրյալները և նրանց դատապաշտպանները ջանացին ուրանալ կատարված հանցանքը և պահանջեցին ազատ արձակելու Բայց իսլամի բարձր դրույթները, օսմանյան օրենքները ընդհանուր են բոլոր հպատակների համար և պաշտպանում են նրանց կյանքն ու պատիվը, ունեցվածքը, և հասարակական իրավունքները հավասարապես ծվ այս բոլորի անխափան գործադրումը կատարելապես մտնում է պետության պաշտոնյաների պարտականությունների մեջ:

Մեղադրյալներ՝ Յոզղաթի մուսասարքիֆի տեղակալ և Բողազլուների կայմահամ Քեմալ բեյը, ինչպես նաև Յոզղաթի ժանդարմական պետ մայոր Քեվֆիկ բեյը իրենց պաշտոնավարության ընթացքում, առանց ուշադրություն դարձնելու պաշտոնապես հաղորդված հրամանների բացառություններին, տեղահանության են ենթարկել նույնիսկ թուլակազմ կանանց, անշափահաս երեխաներին՝ ոտնահարելով նրանց անձնական իրավունքները: Ունեցվածքն ու դրամը կողոպտելուց հետո, նրանց քարավանները ճամփու են դրվել կյանքի ապահովության բոլոր միջոցներից զուրկ: Նույնիսկ, մի շարք ստոր մարդկանց գաղտնի հրահանգները կատարելով, ոչ միայն ուշադրություն չեն դարձրել նրանց կյանքը ապահովելու խնդրին, այլ, ընդհակառակը, ամուր կապելով բոլոր տղամարդկանց ձեռքերը՝ զրկել են նրանց ինքնապաշտպանության բոլոր հնարավորություններից: Եվ այդպես՝ կանխամտածված կերպով առիթ են տվել, որ այդ ողբերգությունը գործադրվի: Մեղադրյալները նույնիսկ ուշադրություն չեն դարձրել սպանությունները կանխելու իրենց վերադասի հորդորանքներին և պատասխանատու պաշտոնյաների վրա ինչ-որ պատահական մարդկանց ղեկավար նշանակելով, գաղտնաբար շարունակել են իրագործել իրենց բարբարոսային արարքները: Նրանց միջոցով կատարված այդ կոտորածներն ու կողոպուտները, իսլամի գրույթներով էլ մեծ մեղք և հանցանք համարվելով, անհարիր են մարդկության և քաղաքակիրթ աշխարհի սկզբունքներին:

Վիանների համոզիչ ցուցմունքները, բարձրաստիճան զինվորականության միջև կատարված պաշտոնական թղթակցությունների և հեռագրերի բովանդակությունը, մեղադրյալների մանրակրկիտ հարցաքննությունը, ինչպես նաև քարավաններում դոնվոդ կանանց ու երեխաներին իրենց ամուսիններից կանխամտածված անշատումը լիովին բացահայտում է մեղադրյալների կատարած հանցանքն ու նենգ նպատակները, թեև դատապաշտպանները և մեղադրյալները իրենց վերջին խոսքերում նշեցին, որ իբրև թե մի շարք թեթևամիտ կուսակցությունների հրահանգով և Օսմանյան կայսրության մյուս կողմերում դոնվոդ իրենց հայրենակիցների զրդուով, հատկապես հակառակորդի կողմից գրավված վայրերում, հայերը անցել են թշնամու կողմն ու միացել ապստամբական շարժումներին: Այս բացատրությունները չեն կարող կատարված վայրագությունները արդարացնելու համար հիմք ծառայել, որովհետև եթե հայ ժողովրդի մի մասը հրեմն միացել է այդ շարժումներին, ապա մյուս մասը տարբեր ձևերով արտահայտել է իր հավատարմությունը [իշխանություններին]:

Այնպես որ, յուրաքանչյուր պետական պաշտոնյայի համար, անկախ իր ազգայնական զգացումներից և անձնական վրեժխնդրությունից, ստիպողական անհրաժեշտություն է գործվագույթ հոր նման, առանց ցեղային և կրոնական խտրականության, պաշտպանելու իրեն ավանդված բնակչության զգացումներն ու իրավունքները:

Քեմալ բեյը իր պաշտոնական խոսքում արժարժեց այն միտքը, թե իբր Յոզղաթում կատարված այդ արարքները բխել են վանի, էրզրումի և Բիթլիսի կողմերում մահմեդականների դեմ հայերի ցուցարբած վատ վերաբերմունքից: Մինչդեռ, օրենքի և խղճի տեսակետից, ապստամբական շարժման հետ ոչ մի առնչություն չունեցող Յոզղաթի հայ բնակչության նկատմամբ գործադրված վրեժխնդրությունն ու անձնական ոխակալությունն անհամատեղելի են վերոհիշյալ մտքի հետ: Փաստերը վկայում են, որ հայերին կոտորելու համար նա նույնիսկ ոտքի է հանել ոչ միայն իր տրամադրության տակ գտնվող սանջակի թուրքերին, այլև կոչ է արել բոլոր մահմեդականներին՝ ոտքի կանգնել հայ ժողովրդին իսպառ ոչնչացնելու համար:

Իր ձեռագրով գրված փաստաթղթերից մեկում, նա, անպաշտոն երեք մարդկանց վերահսկիչ նշանակելով, քարավանները առաջնորդող պաշտոնական պահապանների վրա, ստիպել է վերջիններին, որպեսզի հնազանդվեն և ենթարկվեն նրանց հրամաններին: Բոլորովին կասկած չի հարուցում, որ նրանց տված հրահանգի հիման վրա էլ քարավանները ենթարկվել են կոտորածի: Այս և այլ հավաստի ապացույցները հօգս են ցնդեցնում մեղադրյալների փաստաբանների դատապաշտպանությանը վերաբերող ջանքերը:

Քաղաքացիական քրեական օրենսգրքի 56-րդ հոդվածի հիման վրա նրանց դատելու դատախազության պահանջարկը [դատական հանձնախմբի] կողմից հավանության շարժանացավ: Հանձնաժողովը միաձայն որոշեց մեղադրյալներին դատապարտելու քաղաքացիական քրեական օրենսգրքի 45-րդ հոդվածով:

Պատժի շափը բննարկության նյութ դառնալուց հետո որոշվեց ըստ կատարված հանցագործության երկուսին էլ առանձին-առանձին դատել 45-րդ հոդվածի հիման վրա «հանցագործության անմիջական մասնակցություն ունենալու» մեղադրանքով:

Քեմալ բեյը տվյալ սանջակի ամենաբարձր պաշտոնատար անձը լինելով, ինքն է կազմակերպել [Յոզղաթի հայության] կոտորածն ու ունեցվածքի կողոպուտը և հանդիսանում է գլխավոր հանցագործը, բանի որ ինքն է նշանակել մի շարք անպաշտոն մարդկանց, որպեսզի

ուղեկցեն քարավանները և միևնույն ժամանակ ստիպել է քարավանի պաշտոնական առաջնորդ Շյուքրի շավուշին, որ նա հնազանդվի և կատարի նրանց հրամանները:

Առկա հանցանշանների համաձայն, վերոհիշյալ Քեվֆիկ բեյը կոտորածի և կողպուտի իրականացման խնդրում անուղղակի մասնակցություն ունենալու համար դատապարտվեց 45-րդ հոդվածով, իսկ զբլխավոր հանցագործ Քեմալ բեյը՝ կայսերական ոստիկանական քրեական օրենսգրքի 171-րդ և կայսերական քաղաքացիական քրեական օրենսգրքի 170-րդ հոդվածների հիման վրա:

Այսպիսով, [դատարանը] միաձայն վճիռ կայացրեց, որ Քեմալ բեյը՝ դատապարտվում է մահվան՝ ըստ 171-րդ հոդվածի, ուր ասված է. «Եթե մի խումբ մարդիկ կանխամտածված ճեշում բանեցնելով, զինված կամ անզին, խորտակելով դոճերն ու ցանկապատերը՝ կողպուտեն և կամ փշաջենն պարենամթերքը, վաճառքի ապրանքները ... դատապարտվում են մահվան», ինչպես նաև կայսերական քրեական օրենսգրքի 170-րդ հոդվածով, ուր ասված է. «Կանխամտածված սպանություն կատարողները, կամ իրենց մերձավոր ազգականներին, լինի հայր կամ պապ, մայր կամ տատ, առանց կանխամտածվածության սպանողները մահվան են դատապարտվում»: իսկ Քեվֆիկ բեյը դատապարտվում է 15 տարվա տաժանակիր քարտրի, վերոհիշյալ 45-րդ հոդվածի երկրորդ մասի հիման վրա, ուր ասված է. «Եթե զխավոր հանցագործին մահապատիժ կամ ցմահ տաժանակիր քարտր է սահմանվում, ապա նրա մեղսակիցներին՝ 10 տարուց ոչ պակաս ժամանակավոր բանտարկություն»:

6 աչեբ 1337 թ.
(1919 թ. ապրիլի 8)

Նազրմ, Ձեքի, Մուստաֆա, Ալի Նազրմ, Ռեչեբ Ֆերդի

Ռազմական արտակարգ ատյանի արձանագրող
Հանձնախմբի պետ՝ Աբիզին Դավեր

Takvim-i Vekayi. 8 Nisan 1335 (1919) № 3517

ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԱՏՅԱՆԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐԶԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Նախագահ՝ գեներալ-լեյտենանտ Մուստաֆա Նազրմ փաշա,
անդամներ՝ գեներալ-մայոր Ձեքի փաշա,
գեներալ-մայոր Մուստաֆա փաշա,
գեներալ-մայոր Ալի Նազրմ փաշա,
գնդապետ Ռեչեբ Ֆերդի բեյ:

ՏՐԱԳՈՒԶՈՆԻ ՏԵՂԱՇԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԿՈՏՈՐԱԾԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Դատի տրված ներկա գանվազ մեղադրյալների անունները — Տրապիզոնի հարկային տեսուչ Մեհմեդ Ալի բեյ, Տրապիզոնի ոստիկանապետ Նուրի բեյ, Տրապիզոնի [գաղտնի] գործակալության տեսուչ Մուստաֆա էֆենդի, Տրապիզոնի ժանդարմի թննչական տեսուչի օգնական՝ կայմակամ Քալաթ բեյ, Տրապիզոնի հյուրանոցի տնօրեն Նիպադի էֆենդի, Տրապիզոնի առողջապահության տեսուչ Ալի Սայիբ բեյ:

Նեոակա կարգով դատի տրված մեղադրյալների անունները — Տրապիզոնի վալի Ձեմալ Ազմի բեյ, [կուսակցության Տրապիզոնի պատասխանատու քարտուղար Նայիլ բեյ]՝:

Գ Ա Տ Ա Վ Ճ Ի Ռ

Սույն դատավարության ընթացքում լսեցին մեղադրող և պաշտպանվող երկու կողմերին, մանրակրկիտ ուսումնասիրվեցին և հետաքննվեցին նաև բոլոր դատական փաստաթղթերը:

Մեղադրյալները և նրանց դատապաշտպանները շանացին ուրանալ կատարված հանցանքը և պահանջեցին ազատ արձակել: Բայց իսլամի բարձր դրույթները, օսմանյան օրենքները ընդհանուր են բոլոր հպատակների համար և պաշտպանում են նրանց կյանքն ու պատիվը, ունեցվածքը և հասարակական իրավունքները հավասարապես: Եվ այս բոլորի անխափան գործադրումը կատարելապես մտնում է պետության պաշտոնյաների պարտականությունների մեջ:

Մեղադրյալներ՝ Տրապիզոնի նախկին վալի Ձեմալ Ազմի բեյը, ինչպես նաև «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության Տրապիզոնի պատասխանատու քարտուղար Նայիլ բեյը սերտորեն համագործակցել են ստացված գաղտնի հրամանագրերը իրականացնելու գործում: Արտաքուստ նրանք իբրև թե գործել են տեղահանության օրենքի հիման վրա, մինչդեռ այդ գաղտնի հրահանգների համատեղ իրականա-

ցումը համարձակութուն է տվել նրանց՝ անհրաժեշտ միջոցներ ձեռնարկել հայերին կոտորելու և բնաջնջելու:

Մի շարք հանցագործ, անառակ մարդկանցից և նույն մակարդակի մի քանի ժանդարմներից նրանց կազմած հրոսակախմբերը իբրև թև ուղեկցելու էին տեղահանված հայերի քարավանները: Մինչդեռ շտապ տեղահանություն հնթարկված և պաշտպանության միջոցներից զուրկ հայերի քարավանները քաղաքից հեռացվելուց հետո, ամալի վայրերում տղամարդկանց առանձնացրել են կանանցից և վերոհիշյալ հանցագործներից կազմված շեփեների հրոսակախմբերը հարձակվելով՝ կողոպտել են նրանց իրերը և այնուհետև աներևակայելի դաժանությամբ սպանել և բնաջնջել բոլորին: Իսկ խեղճ կանանց մի այլ վայր տանելով՝ հափշտակել են նրանց զարդեղեններն ու շորերը և ենթարկել բռնաբարության: Այնուհետև ամիսներով ճանապարհներին քարշ գալուց հետո, շատերը մահացել են՝ բոլորովին հյուծված, տառապալի ուղևորությունից, սովից և ծարավից: Իսկ [ողջ] մնացածներին էրզինջանի ճանապարհով ուղարկել են հեռավոր վայրեր:

Տրապիզոնում մնացած կանանց ու երեխաների մի մասին իբրև թև պաշտպանելու պատրվակով տեղավորել են հիվանդանոցներում և դիրվիշների տներում⁸: Այնուհետև, ծովային ճանապարհով այլ վայրեր տեղափոխելու նպատակով, խմբերով նստեցրել են նավերը և տեսադաշտից հեռու ծովի խորքերը տանելով՝ զցել են շուրք և խեղդելով ողնջացրել բոլորին: Այս դատավարության վերջին նիստում պարզվեց և մենք բոլորս համոզված ենք, որ կոտորածն ու կողոպուտը մտահոգացված է եղել ոչ թե Տրապիզոնում, այլ նրա սահմաններից դուրս, այն էլ կանոնավոր ու խիստ կազմակերպված:

Վերոհիշյալ մեղադրյալներից հարկային տեսուչ Մեհմեդ Ալի էֆենդին, վաղևմի ծանոթ լինելով վալի Ջեմալ Ազմի բեյին, սերտ համագործակցել է նրա հետ, կատարել նրա հրամանները և նպաստել վալիի կատարած շարագործություններին և այդ ողբերգական արարքների իրականացմանը: Իսկ վալի Ջեմալ Ազմի բեյը օգտագործել է նրան, նկատի ունենալով, որ նա սերտորեն առնչություն ունի լքյալ գուլջի, հոհարեղենների, ռազմական արտակարգ հարկային պաշտոնյաների, ռազմական շինությունների, կապի հանձնաժողովների, գինվորական, հեռախոսային և անձնագրերի ստուգման տեսչությունների, ինչպես նաև «Կարմիր մահիկ» հիվանդանոցի և «Կանանց բնկերության» հետ:

Մեհմեդ Ալի բեյի թույլտվությամբ հայ կանանց և աղջիկներին իբրև թև «պատասխարման» քողի տակ հապճեպորեն հավաքել են մար-

դասիրական նպատակներով կառուցված հիվանդանոցում, դերվիշներին տներում և այնուհետև հայրենասիրական գործ կատարած լինելու պատրվակով, որպես աղախին և կին օգտագործելու նպատակով՝ բաժանել տարբեր մարդկանց տները: Եվ այդպես, նրա մեղքով շատերը կուսապղծվել և ենթարկվել են այլևայլ բռնությունների: Այդ գժբախտներին տվյալ վայրերում հապճեպորեն հավաքելու և կարճ ժամանակամիջոցում քաղաքից դուրս հանելու, կուսապղծելու և այլ բռնությունների ենթարկելու մասին գոյություն ունեն հավաստի վկայություններ նույնիսկ իրենից ստորագրած հարկային տեսչության քննիչը բազմիցս գրավոր և բանավոր զեռույցներ է, որ իր պաշտոնի հետ առնչություն չունեցող այդ ստոր գործերի մեջ խառնվելը կարող է ունենալ խիստ վտանգավոր հետևանքներ: Իսկ նա (Մեհմեդ Ալի էֆենդին) բոլորովին կարևորություն չտալով դրան, գիտակցաբար շարունակել է օժանդակել հիշյալ Ջեմալ Ազմի բեյի քաղաքի ներսում կատարած անմարդկային, դաժանաբար բոլոր հանցագործություններին:

Ոստիկանապետ Նուրի էֆենդին, որը այլ պաշտոնատար անձնավորությունների հետ նշանակվել է հետևելու քաղաքի կարգուկանոնին, միևնույն ժամանակ ընդգրկված է եղել տեղահանության կազմակերպման, գաղտնի ոստիկանության և դահարեղենների պահպանության հանձնաժողովների մեջ: Նրան է հանձնարարվել հավաքելու, գրանցելու տեղահանված հայերի լքյալ գույքը: Մինչդեռ նա ոչ մի գործնական միջոց չի ձեռնարկել լքյալ գույքի պահպանման հարցում: Ավելին, նրա թույլտվությամբ հայերի լքյալ գույքի պահեստավորումը կատարվել է անվտանգ ժամանակներից մարդկանց միջոցով, անկազմակերպ և առանց «դաֆթար» կազմելու: Այսպիսով, նրա մեղավորությամբ լքյալ գույքը հափշտակվելով մատնվել է կատարյալ կորստի:

Չնայած որ նա այդ ապրանքների գողության մեջ մեղադրվող մի քանի պաշտոնատար անձնավորությունների ուղարկել է ռազմական ատյանի հետաքննությանը, այնուհանդերձ ո՛չ մի պաշտոնական կամ անպաշտոն միջոց չի ձեռնարկել Ջեմալ Ազմի բեյի և նրա պաշտոնակատարների արարքները սանձահարելու, ինչպես նաև սաստելու այն ոստիկաններին և ժանդարմներին, որոնք օգտվելով գիշերային պարետային ժամից, գբաղվել են թալանով և հափշտակություններ: Նա նույնիսկ ականատես լինելով այդ ողբերգական տեսարանին՝ ոչ մի արգելք չի հարուցել, երբ ժանդարմները և ոստիկանները քաղաքում մնացած կանանց և երեխաներին խեղդելու նպատակով նավ բարձրացնելով՝ տարել են ծովի խորքերը:

Ըստ նրա տված ցուցմունքի, իբրև թե խորապես ազդվելով իր ներկայությամբ կատարված մի շարք գեպերից, քաշվել է իր սենյակը և այն աստիճան հուզմունք ապրել, որ նույնիսկ չի կարողացել միառժամանակ դուրս գալ փողոց: Այդ բոլորով հանդերձ, նա ասել է փակել վալիի կատարած արաբքներին և նույնիսկ քաջություն չի ունեցել կամովին հեռանալու և պաշտոնը զիջելու մեկ ուրիշին, որը գուցե կարողանար կանխել այդ հանցագործությունները:

[Գաղտնի ոստիկանության] գործակալ Մուստաֆա բեյը, միաժամանակ զինվորական լինելով, կարողացել է վաղուց ի վեր շահել Ջեմալ Աղմի բեյի համակրանքը և սերտ հարաբերություն հաստատել նրա հետ: Օգտվելով այդ մտերմությունից, Մուստաֆա բեյը ձեռք է բերել զինվորական շատ կարևոր պաշտոններ, ինչպիսիք են նազարանագրատային և առևտրական զինվորական տեսչությունները: Մուստաֆա բեյը կարողացել է նաև իր պաշտոնավարությունը երկարաձգել շնորհիվ Ջեմալ Աղմի բեյին ենթակա զինվորական հրամանատարների աջակցության և կենտրոնական կառավարության նվաճավորություն: Հայերից հափշտակված գույքի տեղափոխության ընթացքում նա, շարաշահելով իր պաշտոնը, զինվորական փոխադրական միջոցները տրամադրել է վալիին և նրա պաշտոնակատարներին:

Նրան պաշտպանելու միտումով վկայություն տվողները նշեցին, որ նա լավ հարաբերության մեջ գտնվելով վալիի հետ, իբր կարողացել է մի շարք հայերի ազատել տեղահանությունից: Լինելով քաղաքի մեծահարուստներից մեկը, իր անձնակաճ շահի համար չի հոհաբերել իր պատիվը: Նույնիսկ վալի Ջեմալ Աղմի բեյի ազատ բերանը փակելու համար, իրեն հանձնված գանձարկղի դարպիզինն ու դրամը առանց հաշվարկի տրամադրել է նրան և նյութական վնաս կրել:

Նուրի բեյի, Մեհմեդ Ալիի և գործակալ Մուստաֆա էֆենդիի օգտին տրված այդ վկայությունները, ինչպես նաև նրանց դատապարտականների կողմից առաջ քաշված պարզաբանումները, իրականության հետ ո՛չ մի առնչություն չունեն և բոլորովին անհիմն են:

Այսպիսով, [ուղղական ատյանը] միաձայն որոշում կայացրեց, որ ոստիկանապետ Նուրի էֆենդին, [գաղտնի ոստիկանության] գործակալ Մուստաֆա բեյը, իրենց պաշտոնավարության ընթացքում կատարած շարաշահումների համար հանցավոր են ճանաչվում: Վալի Ջեմալ Աղմի բեյը, [կուսակցության] պատասխանատու բարտուղար Նայիլ բեյը, [հարկային տեսուչ] Մեհմեդ Ալի էֆենդին մեղադրվեցին կարևորական քաղաքացիական քրեական օրենսգրքի 45-րդ հոդվածով:

Տեղի ունեցած խորհրդակցությունից հետո [ատյանը] Ջեմալ Աղմի և Նայիլ բեյերին ճանաչեց որպես հանցագործության անմիջական մասնակից և պատժի չափ սահմանեց վերոհիշյալ 45-րդ հոդվածի առաջին մասը, ուր ասված է.

«Մի խումբ անձնավորություններ մի ոճրագործություն կամ հանցանք խմբովին կատարելու դեպքում, կամ մի խումբ անձնավորություններ բազմաթիվ ատարքներից կազմված մի ոճրագործություն կամ հանցանք գործելիս, ոճրագործության ընթացքում նրանցից յուրաքանչյուրը այդ արարքներից որևէ մեկը կամ մի քանիսը կատարելու դեպքում նույնպես գործակից են համարվում և պատժվում են ուղղակի հանցանք կատարողի նման»:

Մեհմեդ Ալի էֆենդին, հանցագործությանը անուղղակի կերպով մասնակցություն ունենալու համար մեղադրվում է վերոհիշյալ հոդվածի երրորդ մասով, ուր ասված է.

«Որևէ հանցագործության կամ ոճրագործության իրականացմանը ինչ-որ ձևով օժանդակողները, այսինքն՝ սպառնալիքով կամ խարդավանքով գործարքի մեջ մտնել, դրամ կամ նվեր տալ, պաշտոնը շարաշահելով ազդեցություն բանեցնել, զենք, այլևայլ գործիքներ կամ միջոցներ հայթհայթելով նախապատրաստական գործունեություն ծավալել, ինչ-որ ձևով հանցագործությանը նպաստել, դատապարտվում են այդ հանցագործությանը կամ ոճրագործությանը անուղղակի մասնակցություն ունենալու մեղադրանքով»:

Ջեմալ Աղմի և Նայիլ բեյերը դատապարտվում են կայսերական զինվորական քրեական օրենսգրքի 171-րդ և քաղաքացիական քրեական օրենսգրքի 170-րդ հոդվածներով: Հիշյալ 171-րդ հոդվածում ասված է.

«Եթե մի խումբ մարդիկ, կանխամտածված ճնշում բանեցնելով, զինված կամ անզեն՝ խորտակելով դուներն ու ցանկապատերը կողոպտեն կամ փշացնեն պարենամթերքը, վաճառքի ապրանքները... դատապարտվում են մահվան»:

170-րդ հոդվածում ասված է.

«Կանխամտածված սպանություն կատարողները կամ իրենց մերձավոր ազգականներին, լինի հայր կամ սրտակ, մայր կամ տատ, առանց կանխամտածվածության սպանողները մահվան են դատապարտվում»:

Այս հոդվածների հիման վրա վերոհիշյալ Ջեմալ Աղմի⁹ և Նայիլ¹⁰ բեյերը դատապարտվում են մահվան, իրենց ունեցվածքի բռնագրավումով:

Մեհմեդ Ալին վերահիշյալ քաղաքացիական քրեական օրենսգրքի 45-րդ հոդվածի ստորև բերված երկրորդ մասի հիման վրա դատապարտվում է 10 տարվա բանտարկության:

«Մի ոճրագործության կամ հանցագործության անուղղակի մասնակցություն ունեցած անձնավորությունները, օրենքի շրացահատված մասերում, պատժի են ենթարկվում հետևյալ կերպ. եթե զխափոր հանցագործին մահապատիժ կամ ցմահ տաժանակիր արտոք է սահմանվում, ապա մեղսակիցներին 10 տարուց ոչ պակաս ժամանակավոր բանտարկություն»:

[Գաղտնի ոստիկանության] գործակալ Մուստաֆա էֆենդին, ոստիկանապետ Նուրի բեյը ստորև բերված քաղաքացիական քրեական օրենսգրքի 172-րդ հոդվածի հիման վրա, դատապարտվում են մեկական տարվա բանտարկության և երկուական տարի ժամկետով պաշտոնազրկման:

«Օրենսգրքում լուսարանված հոդվածներից բացի, ինչ ձևով էլ պատահած լինի, պաշտոնը շարաշահող անձնավորությունը իր պաշտոնավարության աստիճանի համաձայն դատապարտվում է (...)»¹¹ մինչև երեք տարի բանտարկության: Եթե մեղմացնող հանգամանքներ լինեն, 15-ից (...)»¹² ոչ պակաս ժամկետով բանտարկություն է հասնում, կամ էլ 5-ից մինչև 100 լիրա տուգանք: Բոլոր դեպքերում տևապես կամ անոժամյա պաշտոնազրկումը պարտադիր է»:

Պաշտոնական (...)»¹³-ից հայտնված է, որ մեղադրյալ Նիազի էֆենդին ծագից հայտնաբերված ինքնաշարժ տորպեդները հավաքելու և տեղափոխելու նպատակով երկու անգամ մոտորային նավով մեկնել է Ստամբուլ, որտեղ նավը վերանորոգելու համար որոշ ժամանակ մը նացել է այնտեղ: Այնուհետև նրա Տրապիզոն վերադարձը չի համընկնում հայերի տեղահանության տարեթվի հետ: Նրա անշուքները տեղահանության, կոտորածի և լքյալ գույքի հափշտակման հետ բավարար ապացույցներով չի հաստատվում: Միայն պարզվում է, որ Ջեմալ Ազմի բեյի կարգադրությամբ լքյալ գույքի մի մասը աճուրդով և էժան գնով ծախելու համար հանձնվել է հիշյալին: Այս վաճառքը և էժան գնով ծախելու պարագան գույքագրել է պատերազմի ամենավտանգավոր ժամանակամիջոցին, այսինքն՝ ուժակոծության շրջանին: Բացի այդ, Ջեմալ Ազմի բեյի կարգադրությամբ այդ ինքնաշարժ տորպեդների տեղափոխման խնդիրը՝ ընդհատել է վերահիշյալ վաճառքի աշխատանքները: Փաստեր չկան նաև, որ նա կաշառք կամ շահույթ՝ ձեռք բերելու նպատակով գործարքի մեջ մտած լինի որևէ մեկի հետ: Քրեական օրենս-

գրքում չկա նաև մի հոդված, որը դատապարտեր աճուրդի հետ կապված նրա գործունեությունը: Հետևաբար՝ նա պատասխանատվությունից զուրս է մնում, քանի որ չի մասնակցել կոտորածին, կողոպուտին և ընդհանրապես տեղի ունեցած այլ հանցագործություններին:

Կատարված հանցագործություններին չի մասնակցել նաև կայմակամ Քալաաթ բեյը: Դատարանում տրված մի շարք վկայությունների համաձայն, «սովորության հարկերի»¹⁴ հավաքման հանձնախմբում իր պարտականությունները կատարել է առանց շարաշահումների:

Այսպիսով, [կայմակամ] Քալաաթ և Նիազի բեյերը վերահիշյալ հանցագործությունների հետ անշուքներ չունենալու պատճառով, քանտից ազատ են արձակվում: Մեղադրյալ՝ առողջապահության տեսուչ Ալի Սալիբ բեյի նկատմամբ որոշակի հանցանշան չլինելու պատճառով՝ դատաքննությունը կարճվում է:

[Դադմական ատյանի] միաձայն որոշումը հրապարակվեց բոլորի ներկայությամբ, իսկ Ջեմալ Ազմի և Նալի բեյերի նկատմամբ՝ հեռակա կարգով:

1919 թ. մայիսի 22

Նազրմ, Ջեբի, Մուստաֆա, Ալի Նազրմ, Ռեշեք Ֆերդի
Ռազմական արտակարգ ատյանի արձանագրական
հանձնախմբի պետ՝ Աբիդին Դավեր:

Takvim-i Vekayi, 22 Mayıs 1919) № 3616

ՆՈՐԻՆ ՄԵԾՈՌԹՅՈՒՆ ՓԱԿԵՆԱԿ 1885 թ. (1919) ՄԱՐՏԻ 8-ի
ԳԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՄԱՆՈՎ ԿԱԶՄԱԿԵՐ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԱՏՅԱՆԻ
ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐԶԱՆԱՔՐՈՒԹՅՈՒՆԸ¹⁵

Նախագահ՝ գեներալ-լեյտենանտ Մուստաֆա Նազրմ փաշա,
անդամներ՝ գեներալ-մայոր Ջեբի փաշա,
գեներալ-մայոր Մուստաֆա փաշա,
գեներալ-մայոր Ալի Նազրմ փաշա,
գնդապետ Ռեշեք Ֆերդի բեյ:

ԲՅՈՒԹՅՈՒՆ ԳԵՐԵՒԹՅՈՒՆ ՏԵՂԱԶՆԱՌԹՅԱՆ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Դատի տրված ներկա գտնվող մեղադրյալների անունները — Բյույուք Դերեի նախկին ոստիկանապետ Քերիմ բեյ, Բյույուք Դերեի մուսաար Ջելալ էֆենդի, Բյույուք Դերեի երևելի մարդկանցից սալոնիկցի Ռեֆիկ Հրֆյու բեյ, Բյույուք Դերեի բնակիչ՝ Հաֆրդ Մահմուդ էֆենդի:

Մույն դատավարության ընթացքում լսեցին մեղադրող և պաշտպանվող երկու կողմերին, մանրակրկիտ ուսումնասիրվեցին և հետաքրքրեցին նաև բոլոր դատական փաստաթղթերը:

Մեղադրյալներ՝ Բյույուբ Դերեի նախկին ստիկանապետ Աբդուլ Քերիմ բեյը, սալոնիկցի Ռեֆիկ բեյը, Ռիզալի Զեյալ և Հաֆթը Մահ-Մուդ էֆենդիները նշված շրջանի ոչ մտահեղական բնակչության տեղահանության համար կառավարության կողմից նշանակված որոշակի պայմանաժամը թաքցնելով, իրենց անձնական շահը և նենգ մտադրությունները իրականացնելու միտումով՝ տեղահանվողներին հատկացրել են շատ կարճ ժամանակամիջոց: Այգալիսով, տեղահանվողները ստիպված են եղել իրենց ունեցվածքը, կահկարասին թողնել և հեռանալ: Անուհետև նրանց լքյալ գույքը կողոպտել են, իսկ թաքցրած ապրանքները հայտնաբերել հատուկ գործիքներով և յուրացրել:

Վերոհիշյալ մեղադրյալներից Աբդուլ Քերիմ և Ռեֆիկ բեյերը, մարդկային խղճմտանքի նշույն անգամ շունենալով, կողոպուտի և հափշտակության են ենթարկել տեղահանվողների լքյալ գույքը: Նույնիսկ յուրացնելու ազահությանը տարված, եռանդազին ջանքեր են գործադրել հայտնաբերելու համար թաքցված ապրանքները:

Հիշյալ մեղադրյալներից Աբդուլ Քերիմ բեյը իր պաշտոնավարության ընթացքում պարտավոր էր հետևել իսլամի վսեմ գրույթներին, օսմանյան օրենքներին, և առանց խտրականության պաշտպանել բոլորի կյանքը ու պատիվը, ունեցվածքն ու հասարակական իրավունքները, բայց պատերազմական դրության և զինվորական տեսանկյունից անհրաժեշտ համարվող տեղահանության գործում ոչ մի միջոց չի ձեռնարկել ապահովելու շարժական և անշարժ գույքը: Իր պաշտոնավարության ընթացքում հանդես է բերել կատարյալ անփութություն, անտարբերություն և, մեծ վնաս հասցնելով, կորստի է մատնել տեղահանվողների շարժական և անշարժ գույքը:

Ինչ վերաբերում է Ռեֆիկ բեյին, նա կառավարության կողմից երբևէ արտոնություն կամ իրավունք չի ունեցել խառնվելու տեղահանության գործին, սակայն բարձր խավի մարդկանց հետ սերտ շփում ունենալով, կատարել է քաղաքացիական պաշտոնատար անձնավորությունների և սպայական անձնակազմի իրավասություններին վերաբերող մի շարք առաջադրանքներ: Այսպիսով, ականատեսների վկայությունները, ինչպես նաև դատաքննության նյութերը լիովին հաստատեցին նրա կող-

մից թույլ տրված մարդկային ամենատարրական իրավունքների ոտնահարման փաստերը: Այնպես որ, դատախազության կողմից հիշյալին ազատ արձակելու փաստարկը, ինչպես նաև դատապաշտպանների ներդրած ջանքերը համոզիչ չեն և չեն կարող ընդունելի համարվել: Լիովին բացահայտվեց, որ Աբդուլ Քերիմ բեյը շարաշահել է իր պաշտոնը, իսկ Ռեֆիկ բեյը առանց արտոնության և իրավունքի խառնվել է պաշտոնատար անձնավորությունների գործերին, և, կատարելով մի շարք գործարքներ, դարձել է մեղսակիցների մեղսակիցը:

Աբդուլ Քերիմ բեյի հանցանքը առեւտում է կայսերական քաղաքացիական քրեական օրենսգրքի 102, իսկ Ռեֆիկ բեյինը՝ նույն օրենսգրքի 130-րդ հոդվածների հետ: Այդ հոդվածներում ասված է.

«Պետական պաշտոնյաներից որևէ մեկը իր պարտականությունները կատարելու ընթացքում, եթև առանց էսկան պատճառի անփութություն կ անտարբերություն ցուցաբերի և կամ առանց էսկան պատճառի չկատարի: օրենքի ուժից բխած իր վերադասի հրամանը, ապա իր պաշտոնի աստիճանի համեմատ պատժի է ենթարկվում երեքից մինչև 100 լիրա սուղահեքով: Եթև անփութության և անտարբերության հետևանքով և կամ օրենքի ուժից բխած վերադասի հրամանը չկատարելու դեպքում վնաս հասցվի պետության շահերին, ապա պաշտոնի աստիճանի համեմատ կալանքի է վերցվում (...)» մեկ շաբաթից մինչև երեք տարի ժամկետով և ժամանակավորապես կամ մշտապես զրկվում է իր ըզբաղեցրած պաշտոնից: Կատարված այդ արարքների ընթացքում, եթև որևէ մեկին անձնական վնաս հասցվի, ապա մեղադրյալը տուժի է ենթարկվում այլ պատժամիջոցներով»:

«Պետության կողմից արտոնություն և իրավունք չունեցող որևէ մեկը ինքնուրույնաբար քաղաքացիական պաշտոնատեների և զինվորականության հետ գործարքի մեջ մտնելու և կամ նրանց գործերին միջամտելու դեպքում բանտային պատժի է ենթարկվում երեք ամսից ոչ պակաս ժամկետով»:

Այս հոդվածներից բխած օրենքի ուժի համաձայն, Աբդուլ Քերիմ բեյը, կայունի տաղ վերցվելու օրվանից 1919 թ. (փետրվարի 13), պատիժ է կրելու մեկ տարի բանտարկության ժամկետով և մեկ տարի էլ զրկվելու է իր պաշտոնից:

Ինչ վերաբերում է Ռեֆիկ բեյին, դատաքննության ժամանակ բացահայտվեց, որ ինքը ձկնաբուծարան ունենալու անհրաժեշտությունը չի ունեցել, սակայն թարմ ձուկ ուտելու համար, իբր վարձակալել է Ալի և Օմեր էֆենդիներին պատկանող ձկնաբուծարանը: Մինչդեռ իրական-

նում այդ ձկնաբուծարանի համաձայնագիրը ակամայից դարձել է իր անուանով: Այնուհետև, դրանով էլ շքավարարվելով, 35 լիրա վարձակալության արժեքի դիմաց, տիրացել է ամբողջ ձկնաբուծարանին, որի արժեքը ուղկաններով և այլ եկամուտներով կազմել է մոտ 1800 լիրա: Այս ծանրացուցիչ հանցանքը նկատի առնելով՝ Ռեֆիկ բեյը նույնպես կալանքի վերցվելու օրվանից (1919 թ. ապրիլի 22) ձայների մեծամասնությամբ դատապարտվեց երկու տարի ժամկետով բանտարկության:

Զելալ և Հաֆրզ Մահմուդ էֆենդիներին վերաբերող ամբաստանությունը օրինականապես չապացուցվեց, ուստի ձայների մեծամասնությամբ որոշվեց նրանց ազատ արձակել:

Ըստ օրինականության, դատաքննության են ենթարկվելու նաև այն անձինք, որոնք օժանդակել են վերոհիշյալ հանցավոր գործարքներին:

Դատավճիռը ընթերցվեց բոլորի ներկայությամբ:
1919 թ. մայիսի 24

Նազըմ, Զեքի, Ալի Նազըմ, Մուստաֆա¹⁸, Ռեզեք Ֆերդի

Ռազմական արտակարգ ատյանի արձանագրող
հանձնախմբի պետ Աբիդին Դավեր:

Takvim-i Vekayi, 2 Mayıs 1335 (1919) № 3613

ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԱՐՏԱՆԱՐԳ ԱՏՅԱՆԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ¹⁹

- Նախագահ՝ գեներալ-մայոր Էսադ փաշա.
- անդամներ՝ գեներալ-մայոր Իհսան փաշա,
- գեներալ-մայոր Մուստաֆա Քերիմի փաշա,
- գեներալ-մայոր Իսմայիլ Հաքքը փաշա,
- գնդապետ Սուլեյման Շաքիր բեյ.

ԽԱՐԲԵՐԳԻ ԿՈՏՈՐԱՍԻ ԳԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հեռակա կարգով դատի տրված մեղադրյալների անունները — «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամ, «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի նախագահ ղոկտ. Բեհաէդդին Շաքիր, «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության խարբերդի պատասխանատու քարտուղար Ռեսնելի Նազըմ բեյ:

Դատի տրված ներկա գտնվող մեղադրյալների անունները — Դեր-սիմի նախկին պատգամավոր Հաջի Բալլուս-զադե Մեհմեդ Նուրի բեյ, խարբերդի հանրակրթական նախկին տեսուչ Ֆերիդ լեյ:

Սույն դատավարության ընթացքում լսեցին մեղադրող և պաշտպանվող երկու կողմերին, մանրակրկիտ ուսումնասիրվեցին և հետաքննվեցին բոլոր դատական փաստաթղթերը: Կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամ մեղադրյալ ղոկտ. Բեհաէդդին Շաքիր բեյը, որպես «Հատուկ կազմակերպության» նախագահ, Ստամբուլից դուրս գալով, սկսել է շրջագայել Տրապիզոնի, Էրզրումի և այլ վիլայեթներում: Միևնույն ժամանակ բանտերից դուրս բերված ոճրագործներից և այլ հանցագործներից կազմված հրոսակախմբերի ղեկն անցնելով՝ տարբեր ժամանակներում և տարբեր վայրերում կոտորել է տեղահանված հայերին և նրանց ունեցվածքը ենթարկել կողոպուտի: Նա իր նենգ ծրագրերը իրագործելու համար, այն վայրերը, ուր տեղի ունեցան այդ ողբերգական դեպքերը, ուղարկում էր նաև անտեղյակ և դյուրահավատ այնպիսի մարդկանց, որոնք միանում էին վերոհիշյալ «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ին՝ ակամա ատելությամբ և կամ շահույթ ստանալու մոլի ցանկությամբ համակված: Իր պարտականությունները կատարելու ընթացքում հաճախ բանավոր կարգադրություններ և երբեմն էլ ծածկագիր գաղտնի հրահանգներ է ուղարկել [այս ու այն կողմ] և «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի հրոսակախմբերին օգտագործել է իր անմիջական հրամանատարության ներքո՝ հայերին կոտորելու և բնաջնջելու նպատակով: Հիշյալ Բեհաէդդին Շաքիր բեյը «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության խարբերդի պատասխանատու քարտուղար, այժմ փախուստի մեջ գտնվող մեղադրյալ Ռեսնելի Նազըմ բեյին խարբերդի վալի Սաբիթ բեյի միջոցով Էրզրումից ուղարկած 1915 մայիսի 4-ի թվագրությունը կրող ծածկագիր հեռագրով հարցնում է.

«Մեզ պարզորոշ տեղեկացրեք, այդտեղից ուղարկվող հայերին զրտու՞մ եք, թե՞ ոչ: Վտանգավոր մարդկանց, որոնց վտարումն ու արքորումն եք հայտնել, ոչնչացնում ե՞ք, թե՞ ճամփու եք դնում»:

«Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի կնիքը կրող թղթապանակի փաստաթղթերի մեջ գտնվող ծածկագիր հեռագրերից մեկում Էրզրումի վալի Մյունիր բեյը հայտնում է.

«Քրդիի ճանապարհով Էրզրումից ուղարկված հարուստ հայերի քարավանները, հարձակման ենթարկվելով Բեհաէդդին Շաքիր բեյի կազմած հրոսակախմբերի և դիսիմցիների կողմից, կոտորվել են, իսկ նրանց ունեցվածքը՝ կողոպտվել»:

Կաստամոնուի նախկին վալի Ռեշիդ փաշան հայտնում է, որ ինքը հիշյալ Բեհաէդդին Շաքիր բեյից ծածկագիր հեռագիր է ստացել տե-

դահանութեան մասին: Իսկ Վեհիբ փառանձեռն հայտնում է, որ «Հայերի կոտորածն ու բնաջնջումը, ինչպես նաև ունեցվածքի հափշտակումն ու կողոպուտը նախապես վճռվել էր «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտեի կողմից, որ երրորդ բանակի շրջակայքում արնախում²¹ հրոսակախմբերի կազմակերպողն ու ղեկավարողը Բեհաէդդին Շաքիր բեյն է»:

Անթալիայի նախկին մութասարրիֆ Սարուր Սամի բեյը հայտնում է, որ Բեհաէդդին Շաքիր բեյը էրդրումից ուղարկած ծածկագիր հեռագրով հետևյալ հարցումն է արել:

«Էրզրումի, Վանի, Բիթլիսի, Դիարբեքրի, Սիվասի, Տրապիզոնի շրջաններում ոչ մի հայ չի մնացել, բոլորը արտաքսվել են Մասուլի և [Տեր]-Ջորի կողմերը, իսկ դուք ի՞նչ եք անում Անթալիայում»²²:

Ինքնակազմ առյուծախմբային կազմակերպություններում հավաստի փաստարկներով բերված մի շարք վկայություններում ևս հաստատվում են վերոհիշյալ ողբերգական իրադարձությունների ընթացքում Բեհաէդդին Շաքիր բեյի և նրա համախոհների համատեղ կատարած հանցագործությունները:

Ինչ վերաբերում է փախուստի մեջ գտնվող մեկադրյալ Իեսնելի նազըմ բեյին, ուղղմական ատյանի նրեք անդամները նրան ևս մեղադրեցին ճանաչեցին վերոհիշյալ ողբերգությունների մեջ, բանի որ տեղահանության ընթացքում նա սերտորեն համագործակցել է Բեհաէդդին Շաքիր բեյի հետ: Դա ապացուցվում է նազըմ բեյին ուղղված 1915 մայիսի 4-ի թվագրությամբ վերոհիշյալ հեռագրի թուվանդակությամբ, ինչպես նաև Խարբեքրի վալի Սարիթ բեյի, [կուսակցության] կենտրոնական կոմիտեի գլխավոր քարտուղար Միդհատ Շյուքրի բեյի և այլ վկաների կատարած հայտարարություններից: Ուշագրավ փաստարկ է նաև այն հանգամանքը, որ դատական հետաքննության նախօրեին նա թաքնվեց և ց'աչսօր գտնվում է փախուստի մեջ:

Բացի այդ, փաստաթղթերի մեջ գտնվող մյուս թղթակցությունների բովանդակությունից ևս հասկացվում է, որ նա մասնակցություն է ունեցել հիշյալ ողբերգություններին:

Օրենքի տեսանկյունով, իշյալ հանցագործության ընթացքում նազըմ բեյը իսկական մեղադրյալների նման որոշակի հանցանշան չի թողել, բայց Բեհաէդդին Շաքիր բեյի հետ նշա ունեցած թղթակցությունները և վկաների ցուցմունքները հաստատում են, որ նա անուղղակի մասնակցություն է ունեցել տվյալ հանցագործությանը, բանի որ նա գիտակցորեն օժանդակել է այդ սղբերգության մեղադրյալներին:

Այսպիսի իրավիճակում, օրենքի պահանջներից ելնելով՝ ձայներով մեծամասնությամբ որոշում կայացվեց, որ նազըմ բեյը ենթակա է դատապարտման՝ հանցագործությանը անուղղակիորեն մասնակցություն ունենալու ամբաստանությամբ: Վերոհիշյալների կատարած հանցագործության պատժի չափը որոշվեց հետևյալ կերպ: Քրեական օրենսգրքի 181-րդ հոդվածի թելադրանքով, 170-րդ հոդվածի հիման վրա Բեհաէդդին Շաքիր²³ բեյը դատապարտվեց մահվան, իսկ Իեսնելի նազըմ բեյը նույն օրենսգրքի 45-րդ հոդվածի կրկնորդ մասով՝ 15 տարվա տաժանակիր արտոթի: Բռնագրաված ունեցվածքը տնօրինվելու է ըստ օրենքի: Նազըմ բեյը զրկվում է նաև քաղաքացիական իրավունքից:

Մյուս մեղադրյալներն են Դերսիմի նախկին պատգամավոր Մեհմեդ Նուրի բեյը և Խարբեքրի նախկին հանրակրթական տեսուչ՝ Ֆերիդ բեյը: Տրված վկայության համաձայն Մեհմեդ Նուրի բեյի ազարակի շրջակայքում գտնվող Հուլվենկ գյուղի հայությունը նույնպես ենթարկվել է տեղահանության և կոտորվել: Հայերին գյուղից տեղահանելու ընթացքում [Մեհմեդ Նուրի բեյը] ժանդարմների ներկայությամբ ասել է. «Ձեր բռնորեն ուղարկելու եմ Կեմիկի գյուղը, իսկ այստեղ ցանկելու եմ զարի»: Այդ իրադարձությունների մեղադրանքով նրան ուղարկել էին ուղղմական ատյանի հարցաքննության: Դատաքննության ժամանակ տիկին Մարգարիտը ամբաստանելով նրան՝ ասաց, որ տեղահանության ընթացքում Մեհմեդ Նուրի բեյը երբ եկել է Հուլվենկ գյուղը, իրենց թախանձագին խնդրանքը մերժելով, ասել է. «Դուք զնալու եք ձեր ամուսինների զնացած վայրը, այստեղ ևս դարի եմ ցանկելու»: Նա հայտնել է նաև հետևյալը. «Ով որ իր ունեցվածքը Կարապետի տանը թողնի, կարող է երեք ամիս հետո գալ և վերցնել»: Այս մասին իբր մի ազդագիր է փակցրել պատին և այնուհետև իր ձին նստելով՝ հեռացել:

Մի այլ գանդատվող՝ Գասպար Մովսիսյանը, որը տեղահանության ժամանակ գտնվել է Ստամբուլում, հաստատեց տիկ. Մարգարիտի տրված վկայությունը և ասաց, որ Մեհմեդ Նուրի բեյը զրամ է շորթել շատերից, որ Կարապետի տանն, իրոք մի ժանդարմի միջոցով կարմիր թերթիկներ է կնքել տվել: Մի շարք կանանց պաղատագին խնդրանքը նա մերժել է և «այս գյուղը զարի եմ ցանկել տալու» ասելով՝ ձի է նստել և հեռացել: Նրա զնալուց հետո շեթեների հրոսակախմբերը սրբնթաց հարձակվել են գյուղի վրա: Հիշյալի Կարապետի տան պատի վրա Մեհմեդ Նուրի բեյի թողած ազդագրի մասին տեղյակ չլինելը տարակուսանքի առիթ տվեց: Այդ կապակցությամբ Կարապետը դատաքննության ընթացքում հայտարարեց, որ [Գասպար Մովսիսյանը] սուտ է ասում,

որ Մեհմեդ Նուրի բեյը իրոք իր տան ճակատին մի ազդագիր փակցրել է, որ ինքը, թաքնվելով Մեհմեդ Նուրի բեյի շեֆթիբում, ազատվել է տեղահանությունից և մինչև վերջ նրա տանը մնալով՝ փրկվել մահից։ Նա հայտնեց նաև, որ ինքը չի նկատել, թե Մեհմեդ Նուրի բեյի քննակալ Ասրմ բեյը հայերից հափշտակված ապրանքը տեղափոխել է Մեհմեդ Նուրիի բնակարանը։ Ինչ վերաբերում է Մեհմեդ Նուրի բեյի՝ բանտում փող վերցնելու հարցին, այն կարող է այլ տեսանկյունից ուշադրության արժանանալ։

Չնայած որ տվյալ ժամանակ կառավարությունը հրաման էր արձակել այն մասին, որ տեղահանված հայերին իրենց տանը պատասխանող մարդկանց մահվան պատիժ է սպառնում, այնուհանդերձ, Մեհմեդ Նուրի բեյը համարձակվել էր Հոլովենկ գյուղի բնակչության մի մասին թաքցնել իր շեֆթիբում և փրկել մահից։ Այս հարցում բուլղոսիյն շեղոք կողմ հանդիսացող ամերիկացի միտոսը Ռեքսը նույնպես հայտնեց, որ տեղահանության ընթացքում Մեհմեդ Նուրի բեյը բավականաչափ թվով հայերի կարողացել է ազատել՝ պատասխարելով իր ազգրակում։ Դա հաստատվեց նաև մյուս վկաների ցուցմունքներով։

Կառավարության կողմից կազմակերպված համընդհանուր տեղահանության և կոտորածին մասնակցելու խնդրում ստույգ հանցանշաններ չլինելու պատճառով հանրակրթական տեսուչ Տերիդ բեյը ազատ է արձակվում։ Մեհմեդ Նուրի բեյը նույնպես անմեղ է ճանաչվում, նկատի ունենալով, որ նա անշուքից չի ունեցել Հոլովենկ գյուղի հայ բնակչության տեղահանության և կոտորածի խնդրում։ Նրա քննակալ Ասրմ բեյը, հայերի ունեցվածքը տեղափոխելու և Մեհմեդ Նուրի բեյի տանը պահելու ամբաստանությունից անմեղ է ճանաչվում։

Այսպիսով ռազմական ատյանի միաձայն որոշումը հրապարակվեց Մեհմեդ Նուրի բեյի և Տերիդ բեյի ներկայությամբ, իսկ Բեհհաջդին Շաքիր և Ռեսնեյի Նազըմ բեյերի նկատմամբ՝ հեռակա կարգով։

13 կանոնի սանի 1336 թ. Մուստաֆա Քերիմի, Իհսան (1920 թ. հունվարի 13)

«Մենք միանալով այս դատավճռին, այն կարծիքին ենք, որ մեղադրյալ Ռեսնեյի Նազըմ բեյը իսկապես աստիճանի հանցագործ է, ինչ Բեհհաջդին Շաքիր բեյը»։

Սուլեյման Շաքիր, Իսմայիլ Հաքքը, էսադ։

Takvim-i Vekayi, 13 Ocak 1336 (1920) № 3771

ՄԱՆՈՒԿՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ա ռ ա ղ ա ր ա ճ

1 Քուրբուկան բուրժուակալվածատիրական, ազգայնական կուսակցություն։ Կազմավորվել է 1889-ին, Կ. Պոլսում։ 1908 թվականի հեղափոխությունից հետո անցավ իշխանության գլուխ։ Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո կուսակցությունը ենթարկվեց խեղճությունների։

2 Եղեմի վերաբերյալ վերջին շրջանում լույս են տեսել բազմաթիվ արժեքավոր աշխատություններ, որտեղ փաստացի նյութերի հիման վրա հերքվում են նաև ժամանակակից թուրք պատմաբանների հակադիտական դրույթները։ Տե՛ս Ե. Ա. Սարգսյան, Ռ. Գ. Սահակյան, Հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմության նեոգափոխումը թուրք պատմադրության մեջ, Երևան, 1963; Անգլերեն հրատ. տե՛ս Vital issues in Modern Armenian History, Watertown, Mass., 1965. Ե. Ա. Սարգսյան, Քուրբուկան և նրա նվաճողական բազադականությունը Անդրկովկասում, 1914—1918 թթ., Երևան, 1964; P. G. Saakjan, Геноцид армян в оценке передовой общественности, «Известия АН Арм.ССР», Общественные науки, 1965, № 4. Ա. Ն. Մեհակյան, Հայ ժողովրդի ողբերգությունը սուս և համաշխարհային հասարակական մտքի զննատմամբ, Երևան, 1965; Զ. Ս. Կիրակոսյան, Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը, 1914—1918 թթ., Երևան, 1965, Երկրորդ հրատ., 1971; Տե՛ս նաև ասուրեն թարգմանությունը, Երևան, 1971; Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов, под ред. проф. М. Г. Нерсисяна, составители: М. Г. Нерсисян, P. Г. Саакян, Ереван, 1966, вт., доп. изд. Ереван, 1982; E. K. Sarkisjan, Политика Османского правительства в Западной Армении и державы в последней четверти XIX и начале XX вв., Ереван, 1972. С. С. Степанян, Армения в политике империалистической Германии конец XIX—начало XX века, Ереван, 1975. Զ. Ս. Կիրակոսյան, Երիտթուրքերը պատմության դասապատիժ առաջ, գիրք առաջին, Երևան, 1982, գիրք երկրորդ, Երևան, 1983; Տե՛ս նաև ասուրեն թարգմանությունը, Երևան, 1986; Ռ. Գ. Սահակյան, Հայկական ցեղասպանության պատմությունը ֆրանսիական հրատարակություններում։ ՀՅՍՀ ԳԱ «Լրագիր հաս. գիտ.», 1988, № 4; Հուլիանյան Մեծ Եղեմի, Պէյրուֆ, 1965; Զ. Գ. Ազադյան, Ճեղապան թուրքը, Պէյրուֆ, 1968; Լևոն Վարդան, Հայկական տասնհինգը և հայերու լքյալ գույքերը, Պէյրուֆ, 1970; Գրեկեր, Եռադատի Հայաստանաթեան վաղադրական պատմությունը, Նիւ Եորք, 1980; U. Trumpener, Germany and the Ottoman Empire 1914—1918, Princeton University Press, 1968; D. H. Boyajian, Armenia: The Case for a Forgotten Genocide, Westwood, New Jersey, 1972; Sh. Toriugian, The Armenian Question and International Law, Beirut, 1973;

Jean-Marie Carzou, Un génocide exemplaire. Arménie 1915. Paris: Flammarion, 1975; Yves Ternon, Les Arméniens, Histoire d'un génocide. Paris: Editions du Seuil, 1977. Տե՛ս նաև գեղմաներեն թարգմանությունը, 1981 (ԳՅԷ); Walker Christopher, Armenia, The Survival of a Nation. N. Y., 1980; R. D. Klotian, The Armenian Genocide-first 20-th century Holocaust, San Francisco 1980. Second edition 1981; Justicier du génocide arménien. Le procès de Tehlirian, Paris, Editions Diasporas, 1981; Yves Ternon, La Cause Arménienne. Paris, 1983; A. Beylérlian, Les Grandes Puissances, L'Empire Ottoman et les Arméniens dans les archives françaises (1914—1918), Recueil de documents, Paris, 1983; Gérard Chaliand, Yves Ternon, Les Génocides des Arméniens, Bruxelles, 1983; A Crime of Silence. The Armenian Genocide. The Permanent Peoples Tribunal, London, 1985. (Տե՛ս նաև ֆրանսերեն հրատ. Փարիզ, Ֆյամարիոն հրատ., 1984); Pascual C. Ohanian, Turquía, estado genocida (1915—1923). Documentos, tomo I, Buenos-Aires, 1986. The Armenian Genocide in Perspective, edited by Richard G. Hovhannisian, New Brunswick, New Jersey, 1986.

³ Mevlan Zade Rifat, Türkiye inkilabının iç yüzü, 1-ci fasıl, Halep, 1929, s. 119. (արաբատառ):

⁴ Юрий Барсегов, Геноцид армян-преступление против человечества. «Вестник общественных наук» АН Арм. ССР, Ереван, 1987, № 4 с. 34. Հմմտ. ֆրանսերեն աղբյուրը, Les Grandes Puissances, L'Empire Ottoman et les Arméniens..., № 29, p. 23.

⁵ Osman Nuri, Abdul Hamid Sani ve devri saltanati, Istanbul, 1327, s. 338 (արաբատառ):

⁶ Նույն տեղում, էջ 582:

⁷ «Փորձ», ազգային և գրական միամսեայ հանդես, № 7—8, Տիգրիս, 1879, էջ 204—205:

⁸ Osman Nuri, նշվ. աշխ., էջ 828, 853.

⁹ Osman Nuri, նշվ. աշխ., էջ 866; Տե՛ս նաև Sadik Shahid bey, Islam, Turkey and Armenia, and how they happened. Turkish Mysteries Unveiled, St. Louis, 1898, p. 207.

¹⁰ Celal Nuri, Osmanlı İmparatorluğunun tarih-i tedennisi, Istanbul, 1331, s. 90 (արաբատառ):

¹¹ Геноцид армян..., стр. 202.

¹² Խ. Ղ. Սարգսյան, Թուրքիան և նրա նվաճողական քաղաքականությունը Անգլո-կովկասում, էջ 67—72:

¹³ Ա. Ալթաբյանեան, Անհետացող գեղերը, Գրքոյր Զոհրապ, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 210:

¹⁴ Aram Andonian, The Memoirs of Naim bey, Watertown, AHRA, 1960, p. 33—34.

¹⁵ Mevlan Zade Rifat, նշվ. աշխ., էջ 108:

¹⁶ Տե՛ս Ս. Մ. Հակոբյան, Հայերի գեղեցիկը Օսմանյան կայսրությունում և իմպերիալիստական Գերմանիայի պատասխանատվության հարցը (սՊատմա-բանասիրական հանդես, 1963, № 1, էջ 62):

17 Նույն տեղում, էջ 64: Հմմտ. գերմաներեն աղբյուրը «Stenographische Bericht über die Verhandlungen des Deutschen Reichstages», Բեռլին, հատ. 306, էջ 512:

18 Memoirs of Halide Edip, New-York, London, p. 389.

19 Mevlan Zade Rifat, նշվ. աշխ., էջ 145:

20 Fatih Rifki Atay, Zeytin dağı, Istanbul, 1937, s. 79.

21 Ա. Հ. Փափազյան, Վաղերազրական նյութեր արևմտահայերի մասին (2082 ԴԱ Գիտ. ինֆորմացիոն բյուրոսին, Երևան, 1983, № 2 (56), էջ 16—18):

22 Զավեն արեւելսկայաթո, Պատրիարքական լուչերս, Վաղերազրեր, Գահիրե, 1917, էջ 318:

23 Morgenthau Henry, Ambassador Morgenthau's Story, New York, 1918. Մեջբերում է բառ՝ Ամերիկյան դեսպան Մորկենթաուի լիշտակները և հայկական եղևնին գաղափարները, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 258:

24 Լևոն Վարդան, նշվ. աշխ., էջ 94—100:

25 Հ. Կ. Բենիկյան, Օսմանյան կայսրության անկումը, Երևան, 1984, էջ 301:

26 Զ. Ս. Կիրակոսյան, Երիտթուրքերը պատմության դառաձայնի առաջ, գիրք երկրորդ, էջ 174:

27 Տե՛ս մոդազածուխ առաջին մասը:

28 Ллевид Джоржд, Правда о мирных договорах, т. 2, М., 1957, стр. 200.

29 Երոշումը կայացրել է Ահմեդ Թեմալի կարիները (1918 թ. Նոյեմբերի 11-ից-1919 թ. մարտի 4-ը):

30 Այդ նյութերի կարևոր մասը հավաքել և հրատարակել է Գրիկերը: Տե՛ս ժող-դատի հույսապանության վաղերազրական պատմությունը, էջ 11—67: Մամուլի նյութերը մանրամասն վերլուծված են Զ. Կիրակոսյանի գրքում: Տե՛ս Երիտթուրքերը պատմության դառաձայնի առաջ, Կ. 2:

31 Տե՛ս Գրիկեր, նշվ. աշխ., էջ 309—310:

32 Տվյալ ժամանակ կարիները գլխավորում էր Գամալ Յեքիզ փաշան (1919 թ. մարտի 4-ից հոկտեմբերի 1-ը):

33 1919 թ. դատաքննություններն անցկացնող հանձնաժողովի անդամներն էին՝ Գեներալ-լիյտենանտ Մուստաֆա Նազըմ փաշա (Նախագահ), գեներալ-մայոր Զեքի փաշա, գեներալ-մայոր Մուստաֆա փաշա, գեներալ-մայոր Ալի Նազըմ փաշա, գեղապետ Ռեշեք Յեքիզ բեյ:

34 Մեր ձևորի տակ գտնվող նյութերում, 6-րդ նիստից հետո բացակայում են 114—116 էջերը:

35 Մեհմեդ Հուսոյ էֆենդին (1846—1919) շեյխ ու իսլամ է եղել 1913—1914 թթ., Մուստաֆա Հայրի էֆենդին (1867—1921)՝ 1914—1915 թթ., Մուսա Քյազիմ էֆենդին (1858—1919)՝ 1915—1917 թթ.:

36 «Թարգման-ի վեբալիս», 13 հունվար 1920 թ., № 3771, էջ 246:

37 «Թարգման-ի վեբալիս», 27 ապրիլ 1919 թ., № 3540, էջ 5:

38 Talât paşan n hatıraları, İstanbul, 1946, s. 72 73.

39 Halide Edip, նշվ. աշխ., էջ 227:

40 «Թարգման-ի վեբալիս», 12 մայիս 1919 թ., № 3554, էջ 85:

41 «Թարգման-ի վեբալիս», 12 մայիս 1919 թ., № 3554, էջ 88:

42 «Թարգման-ի վեբալիս», 4 հունիս 1919 թ., № 3573, էջ 148:

- 43 «Թարգմանի վերջալի», 5 հունիս 1919 թ., № 3604, էջ 219:
- 44 1920 թ. կազմված ռազմական Առաջին արտակարգ ասլանի հանձնաժողովի անդամներն էին՝ գեներալ-մայոր Հասո փաշա (Կախազահ), գեներալ-մայոր Մուսաֆա Քերիմի փաշա, գեներալ-մայոր Իսմայիլ Հաբբը փաշա, զննապետ Սուլեյման Եաբիր բեյ:
- 45 Գավառներին վերաբերող դատաքննությունների արձանագրությունները կանոնավոր լույս չեն տեսել թուրքական մամուլում: «Թարգմանի վերջալի»-ում ամբողջապես լույս են տեսել միայն դատավճիռները:
- 46 «Թարգմանի վերջալի», 22 մայիս 1919 թ., № 3616, էջ 50:
- 47 Վերոհիշյալ բոլոր մեղադրյալների անունները քաղել ենք դատավարությունների արձանագրությունների սկզբում ընդված նյութերից: Իրականում հանցագործների թիվը բազմաթիվ է: Հեթնոցողը այն կեկատի մեղադրական եզրակացությունների, որոշումների և այլ փաստազրական նյութերի մեջ:
- 48 Տե՛ս Documents relatifs aux atrocités Comises par Arméniens sur la population musulmane. Publication du Congrès National. Constantinople. 1919.
- 49 «Թարգմանի վերջալի», 25 հունիս 1919 թ., № 3594, էջ 189:
- 50 Армянский вопрос на страницах турецкой прессы (1982—1983), Научно-информационный бюллетень АН Арм. ССР, Ереван, 1984, № 5, с. 48—49.
- 51 «Takvim-i Vekayi»—«Երթեր» (բառացի «երթադարձությունների օրացույց») — 1821 թ. սկսած Օսմանյան կայսրությունում առաջին թուրքերին լեզվով հրատարակվող լրագիրը:
- 52 Jean-Marie Carzou, Un Génocide Exemplaire, p. 233—246.
- 53 Геноцид армян..., второе, дополненное изд., Ереван, 1982, стр. 557—575.
- 54 Գրիկե, Նշվ. աշխ., էջ 297—304:
- 55 Զ. Ս. Կիրակոսյան, Նրիաթուրքերը, պատմության դատաստանի առաջ, գիրքերի ընթացք:
- 56 Տե՛ս Գրիկե, Նշվ. աշխ., էջ 33:

Մ ա ս ն ա ռ ա ջ ի ն

- 1 «Թարգմանի վերջալի», 27 ապրիլ 1919 թ., № 3540, Թերթի ծանոթագրության մեջ Նշված է, որ հարցաքննությունը արձանագրվել է նույնությամբ և ոճական որոշ ձևակերպումներից բացի ոչ մի ուղղում չի կատարվել:
- 2 Այստեղ և հետագայում բառակտաի փակագծերի մեջ տրված են մեր ծանոթագրությունները:
- 3 Թաղամաս Կ. Պոլսում:
- 4 Դտնվում է Փոքր Ասիայի հարավարևմտյան մասում:
- 5 Թաղամաս Կ. Պոլսում:
- 6 Թաղամաս Կ. Պոլսում:
- 7 Քաղաք Դարդանելի նեղուցի արևելյան ափին:
- 8 Թաղամաս Կ. Պոլսում:
- 9 Թաղամաս Կ. Պոլսում:
- 10 Թաղամաս Կ. Պոլսում:

- 11 Նկատի ունի «Տրապիզոնի տեղահանության և կոտորածին» վերաբերող դատաքննությունը:
- 12 Թաղամաս Կ. Պոլսում:
- 13 Գյուլագարազը Միջերկրական ծովի ափին, Մերսին քաղաքի մոտակայքում:
- 14 Թաղամաս Կ. Պոլսում:
- 15 Թաղամաս Կ. Պոլսում:
- 16 Թաղամաս Կ. Պոլսում:
- 17 Թաղամաս Կ. Պոլսում:
- 18 Նկատի ունի այն թուրք պաշտոնյաներին, որոնք հրամարվում էին իրագործել վրտակցության ղեկավարների նենգ ծրագրերը:
- 19 Այստեղ և հետագայում խոսքը ռազմական Արտակարգ ասլանի արամադրության տակ գտնվող մեղադրական փաստաթղթերի մասին է: Այդ փաստաթղթերը ամփոփված են Լեզի 293 թղթապանակներում: Տե՛ս Գրիկե, Նշվ. աշխ., էջ 33:
- 20 Խոսքը վերաբերում է հայերի ինքնապաշտպանական կռիվներին:
- 21 «Tasvir-i efkar» (Գաղափարների տեսություն): Լույս է տեսել Կ. Պոլսում 1861 թվականից:
- 22 Նկատի ունի Գերսիմի քրդերին:
- 23 Փաստերը ցույց են տալիս, որ դեռևս 1915 թ. հուլիսի 12-ին Վանգենհայմը Քարճարդույն Դուանը հղել է մի հուշագիր, որտեղ կտրականապես պահանջել է միջոցներ ձեռք առնել Դիարբեքրի վայր դուրս. Թեշիզ բնյի դեմ, որպեսզի նրա դաժան քաղաքականությունը չհանգնեի այդ շրջանի քրիստոնյաների գլխովին ոչնչացմանը: (Թ. Կ. Սահակյան, Նոր փաստաթղթեր 1915 թ. Նրանում կայսերական Գերմանիայի դերի մասին. «Ճանրեր Հայաստանի արիթվեների», Նրևան, 1970, № 2, էջ 139):
- 24 Ջելալ բեյը դեմ է եղել Կոնիայի հայերի տեղահանությանը:
- 25 Տվյալ ժամանակ մայրի աստիճանով կատարում էր «Հատուկ կազմակերպության» հրահանգի պարտականությունը:
- 26 Այսինքն՝ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության և «Հատուկ կազմակերպության» միջև:
- 27 Հողմաների բովանդակությունը տրված է դատավճիռներում:
- 28 Մեղադրական երթակցության ոտներեն թարգմանությունը տե՛ս «ГЕНОЦИД армян в Османской империи...», с. 557—568.
- 29 Իրականում մահմեդականությունը մշտուպես քարոզել է տեական սրբազան պատերազմ (ջիհադ) մղել անհավատների, այսինքն՝ ոչ մահմեդական դավանանքին հարողների դեմ, նվաճել նրանց երկիրը և ստրկացնել նրա ժողովրդին:
- 30 Դատախազը բացահայտ արդարանալու փորձեր է կատարել: Դրանք Լեզի են ոչ թե սովորական քախումներ, այլ կատավարության կողմից կազմակերպված ջարդեր: Հատկապես 19-րդ դարում զանգվածային կոտորածի ենթարկվեցին սերբերը (1813 թ.), հուլները (1826 թ.), բուլղարները (1876 թ.), հայերը (1894—1896 թթ.) և Օսմանյան կայսրության տակ գտնվող այլ հպատակներ:
- 31 Հավանաբար նկատի ունի ինքնապաշտպանական կռիվներին մասնակցած հայերին:
- 32 Սուլթան Մեհմեդ Վահիդեդդին VI (1918—1922):
- 33 Նկատի ունի ռազմական արտակարգ ասլանը:

- 34 Իրենց էլույթներում նույն միտքն են արտահայտել նաև մյուս դատապաշտպանները՝ Յաղնիգի Չերիզ բնլը, Սահմուշ Մահիր էֆենդին, Ջեմալ Գոնուլ բնլը:
- 35 «Թարգմիմ-ի վեթախ», 4 մայիս 1919 թ., № 3543: Այս դատապաշտպանն սկզբում, պաշտոնավարության հարցի վերաբերյալ դատարանը հավաստի փաստաբեկներով որոշում է կայացնում մեղադրյալների դատաքննությունը լսելու անգլիական արտակարգ ասլանում: Այնուհետև սկսվում է մեղադրյալների հարցաքննությունը: Առաջին հերթին հարցաքննության են ենթարկվում Միդհատ Շյուքրի բնլը, Ջիա Գյուրալիբ, Քյուլուկ Քալաթթը, իսկ այնուհետև դահլիճ են բերում Ջեմալ բնլին: Վերոհիշյալների հարցաքննության ընթացքում նախագահ Նազըմ փաշան ուշադրությունը կենտրոնացնում է «Միություն և սուաշազիմ: Քյուն» կուսակցության ներքին կարգապահական հարցերին, համարում արևելքի գումարածքը, ընդունված որոշումների գործադրմանը, շրջանային մասնաշյուղերի գործունեությունը և այլն:
- 36 Այսպիսով՝ կուսակցության կողմից հավաքված փոխառությունների հաշվին:
- 37 Նախագահի հարցը ընթանակի վիճակը:
- 38 Խոսքը վերաբերում է Բեհալդդին Շաքիրին, զոկու. Նազըմին: Տե՛ս «Տրապիզոնի տեղահանության և կոտորածի դատապարտությունը»:
- 39 Էնվեր փաշայի հորհրդարանը 1916—18 թթ. 6-րդ բանակի հրամանատարն էր, իսկ 1918 թ.՝ «Արևելյան զորքերի» հրամանատարը:
- 40 Նկատի ունի «Հատուկ կազմակերպությունը»:
- 41 Մի շարք վախեր, վախեցումով հետագա պատասխանավորությունից, պահանջել են օրինակահանացնել կալանավորների բանտից ազատ արձակելու հարցը:
- 42 Գասկած լիա, որ 2-րդ և 3-րդ կետերում իրոքը վերաբերում է արևմտահայության կոտորածն իրականացնող «Հատուկ կազմակերպության» որն իր շուքգործարական գործունեությունը ծավալեց 1915—1916 թթ.: Այս հարցը մանրակրկիտ հետաքննություն ենթարկվեց դատապարտության 5-րդ և 6-րդ նիստերում:
- 43 Մեկ փողանի հրացան:
- 44 Նկատի ունի կիբիական Տրաբյուսը (Trabiusgarb):
- 45 Այստեղ, պատճենավորված օրինակում կան անընթեռնելի բառեր:
- 46 «Թարգմիմ-ի վեթախ», 6 մայիս 1919 թ., № 3547:
- 47 Այստեղ առևտրին և գանազան ընկերություններին վերաբերող հարցաքննության նյութերը գանց են անվաճ:
- 48 Հարկ է նշել, որ 1916 թվականի սեպտեմբերի 28-ին «Միություն և սուաշազիմություն» կուսակցության համազումարում քննարկվել էին հայերի հանդեպ գործադրված բռնությունները և որոշվել էր ստուգող հանձնաժողովներ ուղարկել: Իրականում այդ նախաձեռնությունը ձևական ընտյթ էր կրում, քանի որ դործնականում ոչ մի միջոց չէին արկվել կատարածներին վերջ տալու հարցում: (Տե՛ս Զ. Կիբալայան, Երիտթուրքերը պետության դատաստանի առաջ, հ. 2, էջ 159): Ընդհակառակը, համաշխարհային հասարակայնությունը կրք իրազիկ դարձավ հայ ժողովրդի հանդեպ գործադրված վայրագություններին, թուրքական կառավարությունը, որպեսզի արքայացնի էլ ի շարանեց գործունեությունը, հրապարակեց «Հայ կոմիտեների հեղափոխական շարժումներն ու ծրագրերը» գիրքը, որն զրպարտանք ու կեղծիք էր արևմտահայության առջ կին, Տե՛ս Ermeni komitelerinin amal ve harekat-ı ihtilaliyasi, Istant ul, 1331 (արարատառ): Ֆրանսերեն թարգ., Aspirations et agissements révolutionnaires des comités Arméniens, Constantinople, 1917.

- 49 «Թարգմիմ-ի վեթախ», 8 մայիս 1919 թ., № 3549:
- 50 Զորքերը դատապարտության ընթացքում հարցաքննության են ենթարկվել նաև Միդհատ Շյուքրի, Ռիզա, Աթիֆ, Քյուլուկ Քալաթթ և Ջեմալ բնլերը: Նախագահը հիմնականում կանգ է առել առևտրական կազմակերպությունների հետ կենտրոնական կոմիտեի ունեցած կապի, կուսակցության դրամազլիի, կատարված ծախսումների և այլ հարցերի վրա:
- 51 Այս հարցերը նույնությամբ տրվել են նաև մյուս մեղադրյալներին: Նրանք ևս ստեղծված են, թե իբր անտեղյակ են:
- 52 «Թարգմիմ-ի վեթախ», 12 մայիս 1919 թ., № 3554:
- 53 Հավանական է, որ գալաթացի Խալիլը պատժվել է տեղահանության և կոտորածի խնդրում կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի հրահանգը չկատարելու համար: Դատաքննության ընթացքում բերված փաստերը ցույց են տալիս, որ այդ գումարը հատկացվել է այն ընտանիքներին, որոնց ամուսինները հավաքագրված են եղել «Հատուկ կազմակերպության» մեջ:
- 54 Նկատի ունի ներքին գործերի մինիստրությունը:
- 55 Հավանաբար նկատի ունի 15-րդ հետևակային դիվիզիայի շտաբի հրամանատար, գնդապետ Բեքթուբ Իսմայիլ Հաքքը բնլին:
- 56 Եղված շրջանը տվյալ ժամանակ գտնվում էր Ռուսաստանի տիրապետության տակ:
- 57 Միդհատ Շյուքրի բնլի խոսքերը չի կարելի անկեղծ համարել, քանի որ հայերի տեղահանությունն և կոտորածը որոշվեց անմիջապես պատերազմի սկզբում:
- 58 Իրականում Քուրքիան առաջինը ուղղակի գործողություններ սկսեց Ռուսաստանի գեմ: Էնվեր փաշայի հրամանով Սև ծովում գնդակոծվեցին Անաստոպոլ, Քեդուսի և Նովոբուխյակ բազաները:
- 59 «Հատուկ կազմակերպության» հրոսակախմբերից յուրաքանչյուրը բաղկացած է եղել 50 հոգուց:
- 60 Եստիլով նավ:
- 61 Ահմեդ Ռիզա բնլ (1859—1930) — Երիտթուրքական շարժման հայտնի գործիչներից մեկը: 1889 թվականից մինչև Աբդուլ Համիդի տապալումը ապրել և գործել է Փարիզում: 1895 թ. սկսել է թուրքերին և ֆրանսերեն լեզուներով հրատարակել «Մեղվերեզ» («Նորհուրդ») և «Նուրա-ի ումմա» («Ազգային ժողով») թերթերը:
- 62 Այստեղ Միդհատ Շյուքրի բնլը աշխատել է խուսանավելու Փաստերը վկայում են, որ այդ գումարի մի մասը հատկացվել է «Հատուկ կազմակերպության» միջոցառումներին և հավաքագրված լեթներին ընտանիքներին:
- 63 Ջիա Գյուրալիբ բացահայտ ստել է: «Նի մեջնուսա» հիմնված է եղել իր կողմից 1909 թ. Կ. Պոլսում: Մալմալի արտոբավայրից վերադառնալուց հետո (1922 թ.), նա Գիարբեբեթում սկսել է հրատարակել «Քյուլուկ մեջնուս» («Փոքր հանդես») հանդեսը: Տե՛ս I. A. Givsa, Türk meşhurları ansiklopedisi. Ankara, 1946. s. 152.
- 64 Մալի ազգայնական գաղափարախոսություն, որի նպատակն էր միավորել թուրքալեզու բոլոր ժողովուրդներին Քուրքիայի գլխավորությամբ մեկ պետության մեջ: Պանթուրքիզմը Քուրքիայի քրիստոնյա ազգաբնակչության բռնի թուրքացման խնդրում երիտթուրքերի կուսակցության գլխավոր գեներալից մեկն էր: Պանթուրքիզմի գաղափարախոսությունը աշխուժացավ հատկապես առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Ռուսաստանից հողային տարածքներ նվաճելու ձգտումով: Այնպես որ, ար-

գերանալու միտումով քննված Ջիա Դյադալիի մեկնաբանությունները կեզզ են: Մանրամասն տե՛ս Բ. Ղ. Սարգսյան, Պանիսլամիզմի և պանթեոսթեիզմի դիտարկումները երկր-
թուրքերի ներքին քաղաքականության մեջ (Մրենյադիտության հարցեր, պրակ. 1—2, Երևան, 1983, էջ 5—19):

85 «Օսմաներգի» հեղափոխական տեսությունը ծնունդ է առել XIX դարի վերջին: Թուրքիայի այլազգի բոլոր ժողովուրդներին ընդի թուրքացնելու նպատակով 1908 թ. հեղափոխությունից հետո «Օսմանիզմը» դարձավ երիտթուրքերի պաշտոնական գաղա-
փարախոսությունը: այն է՝ միասնակի թուրքիայի ոչ մահմեդական ժողովուրդներին մեկ «Օսմանյան» ազգության մեջ: Իրականում այն ծխում էր ոչ թուրք ժողովուրդների ազգային ինքնորոշման իրավունքը: (Մանրամասն տե՛ս Բ. Ա. Տափրասյան, Доктрина османизма в политической жизни Османской империи, Ереван, 1985.)

86 Բառը չնշված է: Հավանաբար նկատի ունի Ջեյնիկան:
87 Մեկը հայությանը կոտորելու, մյուսը՝ Ջեյնիկայում ժողովրդին զրգոնելու:
88 Նախագահը հարցեր է տալիս նաև էսնաֆի, առևտրական ընկերությունների հետ կուսակցության ունեցած հարաբերության, կուսակցության փաստաթղթերի անհետաց-
ման վերաբերյալ:

89 Կրկին կարդացվում են վերահիշյալ հոսագրերը: Հարցաքննության ընթացքում նախագահը կանգ է առնում կենտրոնական կոմիտեի և «Հատուկ կազմակերպության» միջև գոյություն ունեցող կապի վրա: Ռիզա բեյը ևս մյուսների նման խուսափում է ճշգրիտ պատասխաններ տալուց: Տվյալ հարցաքննությունից բերել ենք առավել ուշա-
դրության արժանի հատվածը:

70 «Թարգվիմ-ի վեքալի», 14 մայիս 1919 թ., № 3557:

71 Միզհատ Շյուքրի բեյը և մյուսները բացահայտորեն ասում են: Տեղահանու-
թյան և կոտորածի հրամանները չկատարելու համար պաշտոնից հեռացվել են նաև Յազգաթի նախկին մասնասարքիի Ջեմալ բեյը, Կանիայի և այնուհետև Հալեպի վալի Ջեմալ բեյը, Քյուսթահիայի մասնասարքիի Յալիբ Ալի բեյը, Բալուրի մասնասարքիի տե-
ղակալ Ալի Իլմի բեյը և ուրիշներ:

72 Հյուսիսյն Հիլմի փաշա (1855—1921)—Օսմանյան կայսրության վերջին մեծ
վեհիբներից մեկը: Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում նգել է Թուրքիա-
յի զենպանը Վիեննայում:

73 1918 թվականի վերջերին անգլիական, իսկ այնուհետև ֆրանսիական զորքերը
գրավեցին Կիլիկիան:

74 Նախկին հասարակական անվտանգության միևնույն, «Հատուկ կազմակերպու-
թյան» անդամ, որը հեռակա կարգով դատի էր տրված ռազմական արտակարգ ատ-
յանի կողմից:

75 Նկատի ունի գերմանական «Գյոքեն» և «Բրիտանուս հաժանավերը, որոնք իրրի թե
վաճառվելով Թուրքիային, վերանվանվեցին «Յավուզ Սելիմ» և «Միզգլիլի»: 1914 թվա-
կանի հոկտեմբերի 29-ին այս հաժանավերը իրենց գերմանական անձնակազմով մուտք
գործեցին Սև ծով: Տե՛ս նաև ծանոթ. № 58:

76 Նկատի ունի «Միություն» և անաշաղիմությունն կուսակցության ակումբները:

77 Միզհատ Շյուքրի բեյը խուսափում է ստույգ պատասխանից: Հավանական է,
որ խոսքը վերաբերում է էնվեբեին:

78 Նկատի ունի «Միություն» և առաջադիմությունն կուսակցության կենտրոնական
կոմիտեն:

78 Այս և հաջորդ փաստաթղթերից պարզ երևում է, թե ինչպես առաջին համաշ-
խարհային պատերազմի ծախսերին երիտթուրքերը պանթեոսթեիզտական մեծապահանջան
իրենց ծրարները իրագործելու համար Ռուսաստանի մահմեդականներով բնակեցված
շրջաններն էին ռզարկում մեծ թվով գործակալներ ու լրտեսներ: Այդ նպատակներով
ստեղծված «Հատուկ կազմակերպության» գործակալների զայջայիչ գործունեության
հիմնական օբյեկտներից մեկը անշուշտ Անգլիոլիկան էր: Նրանց հիմնական պարտա-
կանությունն էր թուրքական գլխավոր շտաբի համար տեղեկություններ հավաքել, իսկ
Ռուսաստանի դեմ հնարավոր պատերազմի դեպքում մահմեդական ազգաբնակչությանը
նախապատրաստել ապստամբության: Մանրամասն տե՛ս Բ. Ղ. Սարգսյան, Թուրքիան
և նրա նվաճողական քաղաքականությունը Անգլիոլիկանում, էջ 101—127:

80 Հայերին տեղահանելու և կոտորելու համար ներքին զորքերի միևնույնությունը
հավաքագրել է բանտերում գտնվող մարդասպաններին և այլ քրեական հանցագործ-
ներին:

81 Հավանաբար նկատի ունի Բրուսայի վիլայեթի վալիին:

82 Նկատի ունի ներքին զորքերի միևնույնությունը:

83 Հավանաբար այստեղ վրիպակ է թույլ տրված, քանի որ հարցաքննությունը ընդ-
հատվում է Բուլք գեպերում, Միզհատ Շյուքրի բեյը իզուր է փորձել արդարանալ
որևէ մեկի նկատմամբ հղում չլինելու պատրվակով: Իրականում «Հատուկ կազմակեր-
պության» հանձնարումը բաղկացած էր կենտրոնական կոմիտեի անդամներից:

84 Նկատի ունի Անկարայի պատգամավոր Աթիֆ բեյին:

85 Հարցաքննության ընթացքում այս հարցերը տրվում են նաև Ռիզա, Չյուլուզ,
Թալաթի և Ջեմալ բեյերին, որոնք տալիս են համապատասխան պատասխաններ՝ իրենց
անտեղյակության մասին:

86 «Թարգվիմ-ի վեքալի», 3 հունիս 1919 թ., № 3571:

87 Յոթնամասունյութ մեղադրյալների Մալթա կղզի արտաքելու կապակցությամբ տոտ-
չին փուլի դատաքննությունները ընդհատվում են: 1919 թվականի հունիսի 3-ից սկսվում
է մյուս մեղադրյալների նկատմամբ երկրորդ փուլի դատաքննությունը:

88 Հաջորդ դատական նիստերի խորագրերում նշվում է նաև հետակա կարգով դա-
տի տրված մյուս մեղադրյալների անունները:

89 Թաղամաս Կ. Պոլսում:

90 Թաղամաս Կ. Պոլսում:

91 Մեղադրյալների մի մասին Կ. Պոլսի կալանատնից Մալթա կղզի տեղափոխե-
լու փաստը ցույց է տալիս, որ դաշնակիցները օտտանողական դիրք են ունեցել հան-
ցագործներին դատարանով պատժելու հարցում: Ֆրեդեոլում հրատարակվող «Մշակ»
թերթը շատ տեղին գնահատական է տվել անգլիացիների այդ երկեցեսանի արարքին:
«Մալթայի մեջ այդ արտոքականները կերան, խմեցին, Հզիացան և մեկ-մեկ գործիքներ
դադան Անգլիայի ձեռքին» անոր քաղաքական և տնտեսական շահերը ապահովելու համար
Թուրքիո մեջ Մալթան արդարության օջախը չհանգիստացավ: Մալթան ամռան և ձա-
խառնիքի համադր թատերանմանց եղավ միայն: (Միջերկրումն արված է Ջ. Կրեակոս-
յանի գրքից: Տե՛ս «Բրիտանուս» պատմության գաղտնասանի առաջ, հ. 2, էջ 253):

92 Թայիզ Հալիմ փաշան Մալթայի արտոքավարից ազատ արձակվելուց հետո, 1921
թվականին Հոռում սպանվեց ժողովրդական վրիժառու Արշավիր Շիրակյանի կողմից:

93 1917 թվականի փետրվարի 5-ին, երբ Թալաթը նշանակվեց մեծ վեզիրի պաշ-
տոնում, Ջանիդաղը հաջորդեց նրան:

94 Մեղադրական եզրակացության սկզբում խառնում է կուսակցության օրինաբան-
յությունների և շարաշահումների մասին:

95 Տե՛ս Հեռագիրը, էջ 73:

96 Նկատի ունի 1915 թվականի մայիսի 14 (27)-ին հրապարակված տեղահանության
վերաբերող հետևյալ օրենքը.

Հոդված 1 — Պատերազմի ընթացքում կառավարական հրամանատարներին, երկ-
րի պաշտպանությունն ու իսլաղությունը ապահովելու միջոցառումներին բնակչության
կողմից որևէ ձևով դիմադրություն և կամ զենքի միջոցով ըմբոստություն ցուցաբեր-
լու դեպքում, բանակի, զորամիավորումների, դիվիզիաների հրամանատարները, նրանց
սեղանակները, ինչպես նաև ինքնուրույն վայրերի ղեկավարները, իրավունք ունեն և
պարտավոր են անմիջապես զինվորական ուժերի միջոցով խտրադույն կերպով և կա-
տարելապես ոչնչացնելու այդ դիմադրությունը:

Հոդված 2 — Բանակի, ինքնուրույն զորամիավորումների և դիվիզիաների հրամա-
նատարները կարող են զինվորական [զործադրությունների] անհրաժեշտությունից ելնե-
լով, լրահատվյալ և դավադրություն ցուցաբերող գյուղերի և կասաբանների բնակչու-
թյանն անհատապես և կամ հավաքականապես տեղահանելու և բնակեցնելու այլ վայ-
րերում:

Հոդված 3 — Այս օրենքն ուժի մեջ է հրապարակման օրից: տե՛ս *Mezlan Zade Rifat*, Türkiye inkilabının iç yüzü, birinci fasıl, Halep, 1929, s. 118—119 (Խորախտառ):

97 Նկատի ունի ԵԹԵՅԻՄԻ-ը մահտառնա-ն:

98 Նկատի ունի 1919 թվականի ապրիլի 12-ի մեղադրական եզրակացությունը:

99 «Tanin» (Ահազանգ) — 1908 թվականից սկսած երիտթուրքերի կուսակցության
կենտրոնական կոմիտեի օրգանն է եղել, լույս է տեսել 4. Պոլսում:

100 Հաշտության պայմանագիրը կնքվեց Բրեստ-Լիտովկայում 1918 թվականի մարտի
3-ին, Սովետական Ռուսաստանի և Քառյակ միության երկրների (Գերմանիա, Ավստրո-
Հունգարիա, Բուլղարիա և Քուրդիստան) միջև: Ըստ պայմանագրի, Ռուսաստանը, այլ հողային
մեծ տարածքների հետ, կորցնում էր նաև Կարսի, Արդահանի և Բաթումի շրջանները: Սո-
վետական կառավարությունը, ամբապնդելով իր ուժերը և ելնելով Անգրկովկասում
Քուրդիայի նվաճողական քաղաքականությունից, 1918 թվականի սեպտեմբերի 20-ին
չեղյալ հայտարարեց պայմանագրի Քուրդիային վերաբերող մասը: Իսկ նոյեմբերի 13-ին,
զինազարդ ստորագրությունից հետո, չեղյալ հայտարարեց պայմանագրին ամբող-
ջությամբ:

101 Այս աբտահայտությունը չի համապատասխանում իրականությանը, քանի որ
Քուրդական իրավական սիտուեցիոն իր էությունով ծայրաստիճան անարդար էր քրիստոնե-
յա հպատակների հանդեպ: Ոչ միայն հայ ժողովուրդը, այլև Օսմանյան կայսրության
մյուս ոչ մահմեդական ժողովուրդները տեսապես պայքարել են Քուրդական բռնակա-
լությունից ազատագրվելու համար:

102 ԵԹԵՅԻՄԻ-ի վերայից, 4 հունիս 1919 թ., Մ 3573:

103 Նկատի ունի ներքին գործերի մինիստր Քալաթբեկ:

104 Հավանաբար նկատի ունի 1915 թվականի հունիսի 15-ին 4. Պոլսում Բայա-
զեմի հրապարակում երիտթուրքերի կողմից կախաղան բարձրացված հեշակյան կու-
սակցության 20 ղեկավարներին:

105 Հաջորդ նիստերի ընթացքում նախազանգ հարցաքննում է Մուսա Քյալիմ, Հա-
շիմ և Ռեֆաթ էֆենդիներին և հիմնականում կանգ է առնում «Միություն և առաջա-
դիմություն» կուսակցության հետ նրանց ունեցած անելություն և բնդհանրապես պո-
տերազմի ընթացքում կուսակցության գործունեությանը, պատերազմին մասնակցելու
նախաձեռնություն և գործադրված շարահանումների վրա: Թ-րդ նիստում լսվում է զըլ-
խամլը դատախազի օգնական Ռեշադ բեյի նյութը, իսկ 7-րդ նիստում ձայնը արվում է
դատապաշտպան Ալի Հալաբ բեյին: Նա «Միություն և առաջդիմություն» կուսակցու-
թյան գործունեությունը արդարացնելու նպատակով, կանգ է առնում կուսակցություն-
ների կառուցվածքի և իրավական կանոնների վրա: Այնուհետև ձգտում է արդարացնել
շեյխ ուլ իսլամ Մուսա Քյալիմ էֆենդիին և փոստ-հեռագրասան մինիստր Հյուսեյն
Հաշիմ բեյին: Մակայի տարբերակ է, որ նա իր էությունում ոչ մի խոսք չի ասում
հաշիբի տեղահանության և կոտորածների մասին: (Տե՛ս ԵԹԵՅԻՄԻ-ի վերայից, 26 հու-
նիս 1919 թ., էջ 195—203):

106 ԵԹԵՅԻՄԻ-ի վերայից, 5 հուլիս 1919 թ. Մ 3604:

107 Նկատի ունի 1911—1912 թթ. իտալա-թուրքական պատերազմը, որի ընթաց-
քում Քուրդիան կորցրեց Տրիպոլիտանիան ու Կիրենաիկան:

108 Նկատի ունի 1912—1913 թթ. Բալկանյան պատերազմը, որն ավարտվեց Քուր-
դիայի պարտությունով: Քուրդիան կորցրեց եվրոպական իր բոլոր տիրույթները, բացա-
ռությամբ Սոամբուլե և Արեևիլյան Քրակիայի:

109 Նկատի ունի երիտթուրքերի նախահեղափոխական շոյլ խոստումները:

110 Նկատի ունի 1913 թ. հունվարի 23-ին «Միություն և առաջդիմություն» կու-
սակցության կատարած հեղաշրջումը: «Հյուրիբեթ մի իթիլլաֆ» («Ազատություն և հա-
մաձայնություն») կուսակցության կողմից կազմված կարիքնոր, որը գլխավորում էր
Քյամիլի փաշան, տապալվեց:

111 Նկատի ունի 7-րդ դատական նիստում դատապաշտպան՝ Ալի Հալաբ բեյի
արտասանած հարցը:

112 Նկատի ունի «Ազատություն և համաձայնություն» լիբերալ ընդդիմադիր կու-
սակցությունը, որը պաշտոնապես կազմավորվեց 1911 թ. նոյեմբերի 21-ին:

113 Քալաթբեկ սպանվեց ժողովրդական զրիտաու Սողումն Բեհլիբյանի ներքով
1921 թ. մարտի 15-ին Բեռլինում:

114 Էնֆերը սպանվեց 1922 թ. սպտեմբերի 4-ին Միլիս Ասիայում, կարմիր բանակի
դորամասերի հետ բաժանների ընդհարման ժամանակ:

115 Քեմալը սպանվեց ժողովրդական մրիժառուներ՝ Պետրոս Տեր-Պողոսյանի և
Արտաշես Գևորգյանի կողմից, 1922 թ. հուլիսի 25-ին Քիֆլիսում:

116 Գուր. նազըմը կախաղան բարձրացվեց 1926 թ. Անկարայում, Ք. Աթաթյուրքի
դեմ մահափորձ կազմակերպելու մեղադրանքով:

117 Դատավճիղը վավերացվել է սուլթան Վահիդեդդինի կողմից 1919 թ. հուլիսի
13-ին, Տե՛ս Անն Վարդան, Նշվ. աշխ., էջ 175:

Մ ա ս ն ե բ կ ռ ո ը

ԵԹԵՅԻՄԻ-ի վերայից, 21 հունիս 1919 թ., Մ 2586:

2 1918 թ. հոկտեմբերի 14—19-ը տեղի ունեցած «Միություն և առաջդիմություն»
կուսակցության վերջին համադրամարտում, ձայների մեծամասնությամբ սրբազան Թրաքի-

որոշ փոփոխութիւնը շարունակել կուսակցութիւնը գործունէութիւնը «Բնիկայում» (Եկեղեցական) անվան տակ:

3 Քառասնի քննիչներու անտառ, Քաղամաս Կ. Պոլսում:
4 Գտնվում է Եզմիրի արևելյան մասում:
5 Սելահեղդի, Ավեր և Հյուսիս Զեվդեո բնիկի հարցաքննութիւն նյութերը շնորհ ընդգրկել, քանի որ դրանք հիմնականում անսխիւտ են անտարական շարաշահումների հետ:

6 Քառը վատ պատճենավորման պատճառով հնարավոր չեղավ ընթերցել:
7 Տե՛ս առաջին դիմի Ց. 110. ծանոթագրութիւնը:

8 Այնուհետև խոսվում է շրջանային այն քարտուղարների և լիազորների մասին, որոնք նկատմամբ հարուցված անբաստանութիւնը լիովին չի հաստատվում բերված հանցանքանկերով: Դատախազը պահանջում է կարճել այդպիսիների դատաքննութիւնը: Կարճվում է նաև դաշնակիցների կողմից Մալթա կղզի արտոգրված հետևյալ պատասխանատու քարտուղարների դատաքննութիւնը. Բալուի պատասխանատու քարտուղար Միգալա Տառ բնի, Կարահիտարի պատասխանատու քարտուղար Անճել Աղան, Սուսուրի կալմականութիւնից Բոշալի անցած Մուսթաֆա բնի, Սինուպի պատասխանատու քարտուղար Հասան Տեհմի բնի, Սարոլյանի պատասխանատու քարտուղար Սարքի բնի, Սուամբուլի պատասխանատու քարտուղար Սելահեղդի Զիմզոլ բնի, Էրզրումի պատասխանատու քարտուղար Հյուսիս Փոստե բնի, Բրուսայի պատասխանատու քարտուղար Ալի Ռիզա բնի, Կոնիայի պատասխանատու քարտուղար Յերիզ բնի, Սիլվանի պատասխանատու քարտուղար Ղանի բնի և Էնկիր Էֆենդիի հայրը՝ Նաջ Անճեղ փաշա:

9 «Քառվիմ-ի վերայի», 23 հունիս 1919 թ., № 3589:

10 Ազրիանապոլիս:

11 Խոսքը 1911—1913 թթ. Բալիանյան պատերազմի մասին է:

12 Նկատի ունի հայկական ազգային կուսակցութիւնները:

13 Անկասկած, խոսքը հայերի տեղահանութիւնը և կոտորածին վերաբերող դադարի հրամանի մասին է:

14 Նկատի ունի դաշնակիցների նախատորմի հարձակումը Գարզնույի վրա, որն սկսվեց 1915 թվականի փետրվարի 25-ին, անգլիական ռազմական գերագույն խորհրդի նախաձեռնութիւնը: Այդ օպերացիան հաջողութիւն չունեցավ և ավարտվեց դաշնակիցների պարտութիւնը:

15 Քերթրուզ:

16 Արդու Ղանի բնիչ ստում է: Դատավճռում փաստերը լիովին հաստատում են Նրա մեղսակցութիւնն ու կատարած հանցագործութիւնը: Տե՛ս դատավճիռը:

17 Աֆրոն Կարահիտարը գտնվում է Էսկիշեհի հարավային մասում, իսկ Կարահիտարի Շարքին կամ Շուպին Կարահիտար՝ Տրապիզոնի հարավարևմտյան մասում:

18 «Քառվիմ-ի վերայի», 28 հունիս 1919 թ., № 3586:

19 Անուշիթայի և քաղաքի անուն: Գտնվում է Բալիանյան թերակղզու հարավարևելյան մասում:

20 Istida—Քառասնի նշանակում է արդարութիւն հաստատման պահանջագիր:

21 Խոսքը թուրք գաղթականների մասին է:

22 Դատավարութիւն նյութերի 211—212 էջերը բացակայում են:

23 Ի՛նչ բողոքի մասին կարող էր խոսք լինել, քանի որ ոչ մի հայ չէր մնացել:

24 Մասնաճյուղային լիազորներն ու պատասխանատու քարտուղարները:

25 «Քառվիմ-ի վերայի», 9 հունվար 1920 թ., № 3772:

26 Հասան Տեհմի բնի, ինչպես նաև դատավճռում նշված մյուս պատասխանատու քարտուղարների հարցաքննութիւն վերաբերող նյութերը չեն հրատարակվել:

27 Քերթի վատ պահպանման հետևանքով (էջ 56) դատավճիռի շարունակութիւնը հնարավոր չեղավ Բարզմանի (սյունակների վերին մասից և կողքից կան բաց թողնված տողեր և բառեր): Քերթի անվնաս մնացած մասում հնարավոր եղավ Թարգմանել հետևյալը. «Քրեական օրենսգրքի 170-րդ հոդվածի համաձայն 45-րդ հոդվածի երկրորդ մասի հիման վրա Հասան Տեհմի և Շիգհուս բնիքը դատապարտվում են 10 տարի ժամկետով տուժանակիք ստանալի (կալմավորման օրից հաշված): Իսկ Ավեր բնի համար քաղաքացիական քրեական օրենսգրքի 263 հոդվածի համաձայն սահմանվում է 9 ամիս ժամկետով բանտարկւելու: Դատավճիռը բերում է 1920 թվականի հունվարի 8-ին և հաստատվում է Նախագահի և անդամների ստորագրութիւններով:

Մ ա ս ն Լ Ե ր ո ղ

1 «Քառվիմ-ի վերայի» 8 ապրիլ 1919 թ., № 3617: Ֆրանսերեն թարգմանութիւնը տե՛ս Jean-Marie Carzon, Un génocide exemplaire Arménie, 1915, Paris: Flammarion, 1974, p. 233—236. Արեւմտահայերեն թարգմանութիւնը հրատարակել է Գրիկերը, տե՛ս Եղգատի հայաստանութեան վանկարգրական պատմութիւնը, Նիւ-Եորք, 1980, էջ 297—304: Գրիկերի պրոզա բերված են նաև Յողդաթի դատաքննութիւնը վերաբերող այլ փաստաթղթեր եւ:

2 Գտնվում է Յողդաթից ոչ հեռու հարավային մասում:

3 Նկատի ունի հայկական կատակոնիկները:

4 Նկատի ունի Յողդաթի հայրենական ինքնապաշտպանական կոմիտեի:

5 Քեհնայի մահաձիճը վավերացվեց սուլթան Մեհմեդ Վահիդեղդիի կողմից: Նրան կախեցին Կ. Պոլսի Բաշաբոսի հրապարակում 1919 թվականի ապրիլի 11-ին:

6 «Քառվիմ-ի վերայի», 28 մայիս 1919 թ., № 3616: Ռուսերեն թարգմանութիւնը տե՛ս «Восточная армия и Османская империя», с. 236—242, հրատարակելու թարգմանութիւնը Jean-Marie Carzon, նշվ. աշխ., էջ 236—242:

7 Բնագրում բաց է լինելից:

8 Բնագրում «baba evlerio» (բառացի՝ «հայրական տներ»): Այստեղ Նկատի ունի գերվիշների օտարանդները «Բարա էին կոչվում Ասիլիդի գաղափարախոսութիւնի առավել հայտնի հետնորդները: Գերվիշները միմաստանկրում 12 տարի 6 ամիս ապաշխարիաց հետ ձնոք էին բերում «Բարա» սիտաղը և ըստ հնարավորութիւն կարող էին թեքքեներ (մենաստաններ) հիմնել (տե՛ս M. Z. Piskin, A. Smanli tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü, c. I, 2-ci basılış, 2-ci baskısı, İstanbul, 1971, s. 166):

9 Զեմալ Ազմիին և Բեհաէդդին Շարքին սպանեցին 1922 թվականի ապրիլի 17-ին Բեդլիսում ժողովրդական վրիժառուներ Արամ Նրկանյանը և Արշալիք Շիրակյանը:

10 Նախը բնյը կախազան բարձրացիւն 1926 թվականին Անկարայում:

11 Բազը ընթանելի չէ:

12 Բազը ընթանելի չէ:

13 Բառի սկիզբը չնշված է, հավանական է, որ bakanlık — մինիստրութիւն լինի:

14 Քուզքիայում բոլոր հարկերը բաժանվում էին երկու հիմնական խմբի՝ շարքիս-
թական հարկեր ruzum-i şer'iye և սովորութային հարկեր ruzum-i örfiye, tekalif-
örfiye: Եարթաթական հարկերի մեջ մտնում էին ուշաբը, խարաջը, զիքաթը և քրանջ
զրա հիմնված բազմատեսակ այլ հարկեր: Սովորութային հարկերը նշանակվում էին
սուլթանների հատուկ հրամաններով, երկրի բացառիկ կարիքների համար հատկապես
պատերազմների ժամանակ:

15 «Քարվիմ-ի վեջալիս, 2 մայիս 1919 թ., № 2618:

16 Կ. Պոլսի արվարձաններից մեկը: Գտնվում է Բուֆորի եկրտպական օպիին Բը-
նակչութիւն մեծ մասը եզել են հուլներ, հայեր և քրիստոնյա այլ հպատակներ:

17 Բազը չնշված է:

18 Գառավճիւր ստորագրելով հանդերձ՝ Մուստաֆա փաշան հայտնել է այն կար-
ծիքը, որ Արզուլ Քերիմ և Ռեֆիկ թեյերը ազատ արձակվին, այն պատճառաբանությամբ, որ
նրանցից առաջինը իր կատարել է վերադարձ հրամանը, իսկ երկրորդի կատարած գոր-
ծարքը մեկնաբանել է ոչ որպես քրեական հանցադրսութիւն:

19 ՃՔարվիմ-ի վեջալիս, 13 հունվար 1920 թ., № 3771: Իտալերեն թարգմանու-
թիւնը տե՛ս «Геноцид армян в Османской империи», с. 572—575. Չրանսերեն
թարգմանութիւնը Jean-Marie Carzou, նշվ. աշխ., էջ 242—246:

20 Գններալ-լեյտենանտ Վեհիբ Մեհմեդ (1877—1940): 1916 թվականի մարտին
նշանակվեց կովկասյան ճակատի երրորդ բանակի հրամանատար:

21 Բնագրում գրված է «մուազարծ»:

22 Սարսը Սամի թեյը իր բացատրագրում (հարցաբանութիւն թղթապանակ, էջ 24)՝
նշել է, որ ինքը այս հեռագրի պատճենը ուղարկել է Քալաթիին, բայց ոչ մի պատաս-
խան չի ստացել (Տե՛ս «ՔՔարվիմ-ի վեջալիս», № 2546):

23 Տե՛ս Մ 9 ծանոթագրութիւնը:

ՏԵՐԻՆՆԵՐԻ ԲԱՌԱՐԱՆ

Աջար — Ճառանորդի հարկ:

Դաֆթար — Գրանցման մասյան:

Ձեխար — Մզկիթի համար դանձվող հարկ:

Քաբիր — Ձեկուցագիր, կրոնական համայնքի առաջնորդների կողմից Բաբընդազայն
Դուանը ուղղված գրութիւն:

Փանդարմա — Ոստիկանութիւն:

Վիւա — Վիւաչեթի մեջ մտնող վարչական միավոր: Դնկավարն էր մութասաբրիֆը կամ
միրլիկը:

Վիւա — Գրամական միավոր թուրքիայում, հաշւաար է 100 դուրուշի:

Խալիֆա — Մուսուլմանների հաջորդն ու փոխարինողը, որը համարվում էր աշխարհի բոլոր
մուսուլմանների իմամն ու շարիաթի հովանավորողը:

Խարաջ — Գլխահարկ, հողային հարկ: Տիրատուն ոչ-մահմեդական հպատակներից զին-
վորական ծառայութիւն փոխարեն դանձվող հարկ:

Կազա — Վարչական միավոր, մտնում էր սանջակի մեջ:

Կայմակամ — Նահիի կառավարիչ:

Կասարա — Գլուղաքաղաք, ավան:

Հաֆիզ — Դուրան կարգադրող:

Մեշլիս — Պետական գործերի քննութիւն և որոշման համար զումարված ժողով:

Մեշլիս-ի մեքուտան — Պատգամավորների ժողով. պատլամենա:

Միլիթիվա — Մտնողների կամ լիվաչի կառավարիչ, գեներալ-մայոր:

Մալխասար — Գլուղական տանաւոր, թաղային սես, ավագ:

Մյուֆթի — Մահմեդական կրոնական աստիճանավոր, կրոնագետ: Եարթաթական սկզբ-
բունքների համաձայն՝ ֆեթվա տվող անձ:

Մուքասաբիթի — Սանջակի կառավարիչ, որն ուներ քաղաքացիական և զինվորական
իշխանութիւն: Մութասաբրիֆի աստիճան էին ունենում նաև վիւաչեթի կառա-
վարիչները:

Նահիս — Գաղափակ, սանջակի վարչական միավոր:

Շեյխ ալ-խալա — Օսմանյան կայսրութիւն մեջ շարիաթական գործերին հսկող մահ-
մեդական առաջնորդ, որը պետութիւն մեջ մեծ վեզիրից հետո ամենաբարձր
պաշտոնն է:

Չափալ — Ենթասպա:

Չեքի — Հրոսակ:

Չիֆթլիֆ — Ազարակ. մեծ տնտեսութիւն, որն ուներ բնդարձակ տարածութիւնը հողեր,
արտադրարներ, անտառներ, շինութիւններ:

Չիքաւ — Սրբազան պատերազմ:

Սառչակ — Վիւաչեթի մեջ մտնող վարչական միավոր, մարզ. կառավարիչն էր մութա-
սաբրիֆը. նաև սանջակիւն, միրլիկա:

Վալի — Վիւաչեթի կառավարիչ:

Վիւաչիթ — Նահանգ. Օսմանյան կայսրութիւնում վարչական ամենամեծ միավորը:

Չեքվա — Մահմեդական հողեր առաջնորդի վճիռ:

Р Е З Ю М Е

В годы первой мировой войны жестокая судьба выпала на долю западных армян. Вследствие варварской политики геноцида, проводимой правительством младотурок, западные армяне в эти тяжелые годы оказались перед угрозой полного уничтожения.

Безжалостная массовая депортация армян из городов и деревень Западной Армении, а также из населенных армянами местностей Малой Азии, их истребление ни в какой мере не были связаны с мерами, принимаемыми по военным соображениям, ибо вопрос об истреблении армян был заранее разработан и предрешен Центральным комитетом партии «Единение и прогресс» («Иттихад ве терраки»). Для решения армянского вопроса младотурки избрали путь полного уничтожения западных армян, а война была лишь удобным поводом покончить с ними, а также для расправы с другими народами, чтобы Империя стала «чисто турецкой».

Весть о насильственном массовом выселении и массовых погромах западных армян скоро распространилась по всему миру, всюду вызывая бурное возмущение и протесты. Представители прогрессивного человечества, отдельные организации гневно осудили варварскую политику геноцида, проводимую младотурками, требовали немедленно прекратить ее, возвратить депортированных армян на их родные места. Правительства Англии, Франции и России 24 мая 1915 г. предупредили Высокую Порту о том, что гонения и истребление армян в Турции рассматриваются ими как чудовищное преступление против человечества и цивилизации, и что виновные в этом обязательно будут привлечены к ответственности. К сожалению, и эта инициатива не дала каких-либо результатов. Правительство младотурок продолжало в больших масштабах и с неумолимой жестокостью осуществлять свою политику, жертвами которой стали более полутора миллионов армян.

После окончания первой мировой войны мировая общественность потребовала привлечь к ответственности турецких преступников, организовавших геноцид западных армян. Видные политические деятели, деятели науки и культуры разных стран подняли гневный голос протеста и осуждения. Под давлением этого мощного потока протеста, стремясь отмежеваться от скомпрометировавшего себя режима младотурок, новый кабинет во главе с Ахмедом Иззет-пашой сразу после Мудросского перемирия 1918 г. выносит решение о привлечении к судебной ответственности руководителей младотурецкого правительства, а также членов Центрального комитета партии «Единение и прогресс»—за вовлечение Османской империи в первую мировую войну и организацию депортаций и резни армян. Решением правительства от 16 декабря 1918 г. были образованы следственные комиссии (генеральным председателем комиссии был бывший вали Анкары Мазхар-бей), которые начинают собирать обвинительные материалы об истреблении западных армян—шифрованные телеграммы, официальную переписку, инструкции и приказы, а также свидетельства очевидцев. Вилайеты Османской империи были разделены на 10 судебно-следственных районов, были назначены прокуроры, следователи и секретари для каждого района. Одновременно с этим печать развернула широкую работу по выявлению преступников и привлечению их к судебному следствию.

Был арестован ряд министров и партийных руководителей младотурецкого режима, ответственных районных секретарей, уполномоченных, наместников, военных и других официальных лиц. Однако непосредственным вдохновителям и организаторам этих погромов удалось спастись бегством, найдя убежище в Германии.

8 января 1919 г. в Стамбуле были созданы Первый, Второй и Третий чрезвычайные военные трибуналы. Хотя по закону предусматривалось судить преступников на месте преступления, чрезвычайный военный трибунал Стамбула на первом своем заседании по делу о виновниках депортации и резни в Йозгате вынес специальное постановление о проведении суда в Стамбуле.

8 марта 1919 г. специальным указом султана Мехмеда VI Вахидеддина (1918—1922) дело младотурецких партийных глава-

рей и министров было передано на рассмотрение Стамбульского чрезвычайного военного трибунала.

Суд над руководителями младотурецкого правительства и членами Центрального комитета партии «Единение и прогресс» начался 27 апреля 1919 г. в Стамбуле и продолжался, с перерывами, до 26 июня. На 6 заседаниях, состоявшихся в мае, допросам подверглись в основном члены центрального комитета партии «Единение и прогресс», великий визирь Санд Халим-паша и несколько министров. Однако 28 мая английское командование, без каких-либо объяснений, сослало 77 заключенных из тюрьмы на остров Мальту, судебное разбирательство было прервано. В июне судебное разбирательство возобновляется с привлечением новых доказательств.

На 7 июньских заседаниях слушались дела государственных должностных лиц—министра почт и телеграфа Хусейна Хашим бей, а также духовных предводителей страны (шейх-ул-исламов) Эсада, Хайри и Муса Кязим эфенди.

5 июля 1919 г. был вынесен приговор. В ходе этого судебного заседания было вынесено обвинение против 20 присутствовавших на суде, а также заочно против 11 отсутствующих высокопоставленных партийных и государственных деятелей.

Согласно процедуре судебного следствия, председатель комиссии генерал-майор Мустафа Назым-паша провел, в первую очередь, опознание личности обвиняемых, а также проверил наличие адвокатов.

Одновременно он заявил, что закон никогда не предусматривал обязательного присутствия адвокатов при судебном разбирательстве в чрезвычайных военных трибуналах. Затем секретарь суда Шефик-бей зачитывает обвинительное заключение. В то же время, на основе статьи 372 Уголовного кодекса, оглашается согласие генерального прокурора Мустафы Назым-паши на заочный суд над отсутствующими обвиняемыми.

Имея в виду возражения адвокатов и в начале, и в ходе судебного процесса, о том, что «судебные вопросы, связанные с министрами и другими высокопоставленными сановниками подлежат рассмотрению не на чрезвычайном военном трибунале, а в верховном суде», Мустафа Назым-паша в своем выступлении отме-

тил, что преступления, о которых говорится в обвинительном акте, совершались подсудимыми не по долгу их службы министрами, а по тому обстоятельству, что они стали соучастниками преступлений, санкционированных центральным комитетом партии «Единение и прогресс» и его пленумов.

Документы, приведенные в первом и последующих обвинительных актах—шифрованные телеграммы, письма—свидетельствуют о том, что депортации и погромы западных армян были не военными или дисциплинарными мерами, не носили ограниченный или локальный характер, а были заранее предусмотрены, осуществлялись по прямой инициативе центрального комитета партии, согласно инструкциям и секретным приказам специального центра.

Основное внимание в обвинительных заключениях и в ходе допросов на заседаниях было уделено резне западных армян.

Бывший командующий третьей армией Кавказского фронта генерал-лейтенант Вехиб-паша в свидетельстве, представленном судебному следствию, сообщает, что вопрос об истреблении армян и разграблении их имущества был решен Центральным комитетом партии «Единение и прогресс», что в районе дислокации третьей армии организатором и руководителем кровавых погромов был Бежаэддин Шакир бей.

На втором, пятом и шестом заседаниях суда допросу была подвергнута «Особая организация» («Тешкилят-и-махсусе»), осуществлявшая резню западных армян. «Особая организация» была создана специальным постановлением Центрального комитета партии «Единение и прогресс». В ходе судебного разбирательства было раскрыто, что в преступной деятельности «Особой организации» принимали участие генеральный председатель Центрального комитета партии Мидхат Шюкри бей, члены ЦК доктор Бежаэддин Шакир, доктор Назым, Риза бей, делегат от Анкары Атиф бей, министр просвещения Шюкри бей, председатель меджлиса Халил, заведующий общественной безопасностью Азиз бей, комендант Стамбула Джевад. Руководил преступниками председатель партии младотурок, министр внутренних дел Талаат.

Под названием «Тешкилят- и махсусе» действовали две секретные организации. Одна из них была военной организацией, созданной по приказу военного министра. Руководителем ее был Сулейман Аскери бей. Задачей этой «Особой организации» была вербовка людей, знакомых с Кавказом и владеющих языками местных народов, и тайная переброска групп этих агентов за границу с целью подстрекательства мусульманских народов Кавказа против России.

Вторая «Особая организация» находилась в непосредственном распоряжении министерства внутренних дел и под руководством Бехаэдина Шакира осуществляла депортацию и резню западных армян.

Из материалов следствия выяснилось, что важная переписка, относящаяся к Центральному комитету партии «Единение и прогресс» и «Особой организации», была большей частью уничтожена. Виновным в этом был в основном доктор Назым, который похитил архив партии, чтобы утаить сделки комитета и совершенные преступления. Однако, несмотря на все меры предосторожности (зачастую инструкции давались устно), чрезвычайный военный трибунал располагал достаточным количеством телеграмм, писем и других документов, бесспорно свидетельствовавших о сообщничестве Центрального комитета партии «Единение и прогресс», министерства внутренних дел и «Особой организации» в депортации и резне армян. Документы показывают также активную деятельность районных ответственных секретарей по вербовке для «Особой организации» уголовных преступников.

Суд признал должностные лица виновными в том, что они, зная о погромах и других акциях насилия, не предпринимали никаких действительных мер для их предотвращения. Напротив, своим невмешательством они способствовали продолжению трагедии. Например, шейх-уль-ислам Муса Кязим эфенди, который как духовный предводитель мог бы сыграть большую роль в предотвращении этого варварства, не сделал ничего существенного.

В приговоре, вынесенном 5 июля 1919 г., подчеркиваются подробности избиения западных армян, разграбления их имущества, отмечаются факты нарушения конституции Центральным комитетом партии и руководителями правительства. Одной из важных

улик было признано вступление в первую мировую войну без решения меджлиса, а также злоупотребления и спекуляция в торговле, особенно в торговле продовольствием.

По первому пункту статьи 45 гражданского уголовного кодекса суд заочно вынес смертный приговор Талаату, Энверу, Джемалю и Назыму, согласно второму пункту статьи 45, последнему пункту статьи 55 Джевад, Мустафа Шереф и Муса Кязим были приговорены к 15-ти годам ссылки.

Заседания суда по делам районных ответственных секретарей партии «Единение и прогресс» и других должностных лиц состоялись 21, 23 и 28 июня 1919 г. Приговор был вынесен через полгода, лишь 8 января 1920 г., причем комиссией Первого чрезвычайного военного трибунала Стамбула. По данным обвинительного акта и приговора к ответственности было привлечено 36 человек.

В обвинительном заключении от 19 июня 1919 г. указывается, что районные ответственные секретари, согласно устным и письменным секретным приказам Центрального комитета партии и правительства, незаконно вмешивались в правительственные дела и участвовали в преступных действиях Талаат-паши и его сообщников.

При допросах ответственных секретарей также основной акцент делался на вопросе о депортации, погромах западных армян, разграблении их имущества. Ответственный секретарь города Эдирне и другие обвиняемые пытались смягчить свою вину, оправдаться тем, что депортация проводилась якобы на основе закона по распоряжению правительства. Председатель комиссии Мустафа Назым-паша, опровергая их ложные показания, отмечал, что депортация была лишь предлогом для уничтожения армян.

В приговоре 8 января 1920 г. отмечалось, что некоторые из вышеупомянутых ответственных секретарей и уполномоченных содействовали инициативе Центрального комитета и руками убийц, других уголовных преступников, завербованных в своих районах, организовали резню и грабеж армян.

В ходе вышеупомянутых судебных заседаний Чрезвычайный военный трибунал Стамбула проводит обстоятельное судебное разбирательство также в отношении лиц, непосредственно осу-

шествовавших депортацию и резню в провинциях. За тяжкие преступления суд заочно приговорил ряд ответственных секретарей к смертной казни, других—к тюремному заключению сроком на 10 и более лет.

Протоколы и постановления судебных заседаний очень ограниченным тиражом были опубликованы в 1919—1920 гг. в приложениях к турецкой официальной газете «Такими векайи» (арабскими буквами). Все титульные листы носят следующий заголовок: «Судебный протокол Чрезвычайного военного трибунала, созданного по императорскому указу его величества падишаха от 8 марта 1335 (1919) г.».

В книге полностью публикуются в переводе с оригинала на армянский язык материалы судебного процесса над членами Центрального комитета партии «Единение и прогресс», руководителями младотурецкого правительства, районными ответственными секретарями партии, должностными лицами, причастными к депортации и резне западных армян. В перевод не включены материалы, относящиеся к съездам партии, к дисциплинарным вопросам, а также к злоупотреблениям в области торговли и снабжения продовольствием.

Материалы судебного процесса, конечно, неполные, поскольку не все протоколы допросов были опубликованы в приложениях к «Такими векайи». Документальные материалы, относящиеся к депортации и избиениям западных армян (телеграммы, инструкции, протоколы предварительных допросов обвиняемых, свидетельства очевидцев и т. д.), содержались в 293 папках Чрезвычайного военного трибунала. Полная публикация их раскрыла бы варварство младотурок с наибольшей обстоятельностью. И все же материалы судебного процесса дают определенное представление об организации и осуществлении депортации и истребления западных армян. Однако судебное следствие в действительности не разрешило да и не могло разрешить вопрос об искуплении крови более полутора миллионов армян, павших жертвой геноцида, вопрос о возмещении стоимости брошенного имущества, достигающей миллиардов и т. д. Армянский народ был изгнан из своей колыбели—Западной Армении.

Не всегда проявляли судьи необходимую последовательность. Многие из них, связанные с младотурками, зачастую склонны были не углубляться в расследование фактов, не принимать строгие решения. В ходе судебного следствия были существенные пробелы. Например, суд над районными ответственными секретарями состоялся в июне 1919 г., а приговор был утвержден лишь в январе 1920 г. Если вынесение смертного приговора в отношении обвиняемых, преданных суду заочно, не вызывает недоумения, то очевидна излишняя терпимость в вопросе об определении наказания присутствовавшим на суде преступникам.

Факты показывают, что младотурки различными коварными уловками пытались помешать естественному ходу судебного процесса. Особенно старались они повлиять на членов военного трибунала, чтобы облегчить вину подсудимых.

Необходимо отметить, что политика гонений и истребления остатков западных армян продолжалась и в период национального движения кемалистов 1919—1922 гг., когда были организованы новые массовые избиения в Восточной Армении и Киликии, а также в ряде районов Турции; жертвами этих погромов стало 250 тысяч армян.

В наши дни правящие круги и историки Турции упорно продолжают отрицать факт геноцида армян, фальсифицируют историю армянского народа всевозможными средствами и антинаучными публикациями. По их мнению, «армяно-турецкие столкновения произошли из-за интриг великих держав». Суд над главарями младотурок в Стамбуле в 1919 г. они считают следствием межпартийной розни, вражды между иттихадистами и итиляфистами.

Вопреки попыткам турецких фальсификаторов, мировое общественное мнение осуждало и осуждает преступление, совершенное против армянского народа. Суд над главарями, младотурок, состоявшийся после окончания войны, был крупным событием, разоблачившим перед всем миром гонения и геноцид, которым подверглись западные армяне.

THE GENOCIDE OF ARMENIANS ACCORDING TO THE DOCUMENTS OF THE TRIAL OF THE YOUNG TURKS

Summary

Tragic fate fell upon Western Armenians in the years of World War I. In those difficult years Western Armenians faced ruthless extermination due to the barbarous genocide policy of the Young Turk government.

Merciless mass deportations and massacres of Armenians from towns and villages in Western Armenia, as well as from localities with Armenian populations in Asia Minor had entirely nothing to do with the measures being taken for military reasons, as the question of annihilating the Armenian people had been worked out and settled beforehand by the Central Committee of the "Ittihad ve Terakki" (Union and Progress) Party. To solve the Armenian problem they had chosen the total extermination of Western Armenians. The war presented a suitable occasion for them to annihilate Armenians once and for all, as well as to settle accounts with other peoples so that the Empire became purely Turkish.

Soon the news of mass deportations and atrocious massacres of Western Armenians spread all over the world, stirring up a violent wrath and protest everywhere. Representatives of progressive mankind and organizations condemned the policy of barbarous genocide carried out by the Young Turks and demanded putting an immediate end to it, to return the deported Armenians to their homes. On May 24, 1915, the governments of Great Britain, France and Russia jointly warned the Sublime Porte that they regarded persecutions and massacres of Armenians in Turkey as an appalling action against humanity and civilization, and its perpetrators would be held strictly responsible. Unfortunately, this initiative likewise

did not have any results. The Young Turk government continued widely and mercilessly to carry out its adopted policy, the victim of which became more than one and a half million Armenians.

When World War I came to an end, the broad masses of the people all over the world demanded the Turkish criminals to bear the responsibility of their organizing Western Armenians slaughter. Outstanding political figures, men of science and cultural workers of different nationalities in condemning articles and publications raised their voice of protest.

Yielding to this strong wave of protest and aspiring to detach from the discredited Young Turk government, the new cabinet formed just after the Moudros Armistice of 1918, with the leadership of Ahmed Izzet Pasha, adopted a resolution to institute legal proceedings against the Young Turk government leaders, as well as the members of the Central Committee of the Union and Progress Party for drawing the Ottoman Empire into war and organizing the deportation and massacre of Armenians. Subsequently, upon the decree of December 16, 1918, inquiry courts were formed (whose chairman was Mazhar Bey, the former vali of Ankara), which began to collect accusatory evidences: concerning massacres of Western Armenians cryptographed telegrams, official documents, instructions and orders, also eye-witness accounts. Provinces in the Ottoman Empire were divided into ten investigatory districts, appointing for each prosecutors, examining judges and secretaries. At the same time the press promoted extensive work to reveal the criminals and bring them to trial.

A number of Young Turk ministers and party leaders, district executive secretaries, commissioners, governors, servicemen and other officials were arrested. However, immediate initiators and organizers of Armenian massacres had time to flee, taking refuge in Germany.

First, Second and Third extraordinary court martials were formed in Istanbul on January 8, 1919. Though the law made provisions to try criminals at places where the crime had been committed, however, on February 5, 1919, the extraordinary court martial of Istanbul, at its first session of the process about the Yozghat

deportation a massacre criminals, adopted a special resolution to try the accused in Istanbul.

On March 8, 1919, by a special edict of Sultan Mehmed VI Vahideddin (1918—1922), the Young Turk party leaders and ministers were submitted to investigation at the extraordinary court martial of Istanbul.

The trial of the Young Turk government leaders and members of the Central Committee of the Union and Progress Party began in Istanbul, on April 27, 1919 and went on intermittently till June 26. During the six sessions that took place in May, those subjected to examination were basically the members of the Central Committee of the Union and Progress Party, Grand Vezir Said Halim Pasha and several ministers. But under inexplicable circumstances, on May 28, seventy-seven persons were exiled by the English headquarters from prison to Malta, and the trial ceased. It recommenced in June with new accusatory testimonies. At the seven sessions of the process in June, state officials Huseyin Hashim Bey, the Minister for Communications, Rifat Bey, the Senate President, also (Sheikhul-Islams), Esad, Hayri and Musa Kiazim effendis, the ecclesiastic leaders of the country came up for trial. The sentence was passed on July 5, 1919. During these trials eleven party figures and statesmen of high standing were accused by default, and twenty present at the proceedings.

According to the trial procedure Major-General Mustafa Nazim Pasha, Chairman of the Committee, first certified the identity of the accused, also the presence of their advocates. At the same time he declared that at extraordinary court martials the law did not make provisions for the presence of advocates during the trial for the defence of those accused. Then Shefik Bey, the judicial secretary, read the bill of indictment. At the same time, on the basis of item 372 of the criminal code, the chief prosecutor Mustafa Nazmi Pasha expressed approval to try those absent by default. In view of the advocates' objections both at the beginning and during the course of the trial, that "judicial questions connected with ministers and other high-ranking state officials are subject to discussions at the Supreme Court, not at extraordinary court martials", Mustafa Nazmi Pasha pointed out in his speech that crimes specified in the bill

of indictment had occurred not by virtue of office, but by their becoming participant in the crimes carried out by the Central Committee of the Party and its plenums.

Documents—cryptographed telegrams and letters brought in the first and successive accusatory acts testify that deportations and massacres of Western Armenians had not been military or disciplinary measures of limited and local character: they were forethought and implemented absolutely on the initiative of the Party Central Committee, on the instructions and secret orders of a special centre. In the bills of indictment and during investigatory sessions, the main stress was put upon the massacre of Western Armenians.

Lieutenant-General Vehib Pasha, the former commander of the Third Army at the Caucasian front, stated in his testimony at the trial that the question of exterminating Armenians and plundering their property was resolved by the Central Committee of the Union and Progress Party, and that Pehaeddin Shakir Bey was the organizer and leader of blood-thirsty bands, about the Third Army.

"Teshkilati Mahsuse" (Special organization) executing the massacre of Western Armenians, an organization put into life on special resolution of the Central Committee of the Union and Progress Party members, was submitted to examination at the second, fifth and sixth sessions of the trial. The trial revealed that Midhat Shukri Bey, the Chief President of the Central Committee of the Party and its members: Dr. Pehaeddin Shakir, Dr. Nazimi, Riza Bey, Atif Bey, the deputy for Ankara, Shukri Bey, Minister of Education, Halil, President of the Chamber of Deputies, Aziz Bey, the Security Supervisor, and Djevad, the commandant of Istanbul, participated in the criminal activity of "Teshkilati Mahsuse", Talaat, Minister of the Interior, being the head of these criminals.

Two secret organizations worked under the name of "Teshkilati Mahsuse", one military, set up on the order of the War Ministry, with Suleiman Askeri Bey as leader. With the purpose of breeding strife against Russia among the Caucasian Moslems, this organization had the task of recruiting people familiar with the territory of the Caucasus and speaking languages of the native populations, and sending them secretly in groups over the border.

The Ministry of the Interior had immediate disposal of the second „Teshkilati Mahsuse“, which implemented the deportation and massacre of Western Armenians, with Behaeddin Shakir at the head.

Investigation materials ascertain that important documents concerning the Central Committee of the Union and Progress Party and „Teshkilati Mahsuse“ were for the most part destroyed. Mainly, Dr. Nazim was guilty of this. He carried off the party archives to conceal the dealings and the perpetrated crimes of the Committee. However, with all prudence (instructions were often given orally) a fair amount of telegrams, letters and written material fell into the hands of the extraordinary court martial that indisputably confirmed the collaboration among the Central Committee of the Union and Progress Party, the Ministry of the Interior and „Teshkilati Mahsuse“ during the deportation and massacre of Armenians and showed the intense activity of district executive secretaries in recruiting criminals for „Teshkilati Mahsuse“.

The court found the officials guilty of being well informed about massacres and other violences, and not taking any practical step to avert them. On the contrary, their abstention promoted to the continuation of the tragedy. For instance, Sheikh-ul Islam Musa Kiazim effendi, who could have had a great influence in hampering ferocities as an ecclesiastic leader, did not take any essential step.

In the sentence passed on July 5, 1919, stress was put upon the details of massacres of Western Armenians and plunder of their property, facts were pointed out about violations of the constitution by Party Central Committee and government leaders. One of the important evidences was the question of participation in World War I without the Medjlis resolution, as well as abuses and speculation in trade and especially in provisional matters.

According to the first point under item 45 of the civil criminal-code the court pronounced a death sentence for Talaat, Enver, Djemal and Nazim, and by the second point under item 45 and the last point under item 55, Djavid, Mustafa Sheref and Musa Kiazim were condemned to exile for a period of 15 years.

Trial sessions of the Union and Progress Party district executive secretaries and other officials took place on June 21, 23 and

28, 1919. The sentence was pronounced very late, on January 8, 1920, by the committee of the First extraordinary court martial in Istanbul. Thirty-six persons were prosecuted according to the data of the bills of indictment and the sentence.

In the bill of indictment of June 19, 1919, it was pointed out that district executive secretaries, in the course of their activity, upon the oral and written secret orders received from the Party Central Committee and the government, had illegally intervened in government matters and participated in the crimes committed by Talaat Pasha and his associates.

During the examination of executive secretaries the main stress was likewise put upon the question of deportation and massacres of Western Armenians, plunder of their property. To alleviate their guilt, the executive secretary of Edirne and other defendants tried to find ways of justifying themselves, that deportation was carried out according to the law and governmental orders. Mustafa Nazim Pasha, the committee chairman, refuting their false testimony, revealed that deportation was a mere pretext to execute the extermination of Armenians.

In the sentence passed on January 8, 1920, it is noted that some of the executive secretaries and commissioners mentioned above contributed to the initiative of the Central Committee and organized the massacre of Armenians and plunder of their property by means of the murderers and other criminals recruited in their branches.

During the above-mentioned trials the extraordinary court martial in Istanbul also made a thorough investigation of the immediate executors of deportation and massacres in the provinces. By default for their perpetrated grave crimes the court also condemned to death a number of executive secretaries and others to imprisonment for ten and more years.

The records and resolutions of the proceedings were issued in small circulation in the supplements of the Turkish official newspaper „Takvimi Vekayi“ (in Arabic script). All the titlepages had the following heading: „The record of the trial at extraordinary court martial formed upon His Majesty Padishah's imperial order of March 8, 1335 (1919)“.

Materials of the trial of the Central Committee of the Union and Progress Party members, the Young Turk government leaders, party district executive secretaries and officials that are connected with the deportation and massacres of Western Armenians are fully published in this book, translated from the original into Armenian. The translation does not include materials concerning the Party conferences, disciplinary questions, as well as abuses in provisional and trade matters.

Of course, the trial materials are not complete, as not all the examination records had been published in the supplements of "Takvimi Vekayi" Documentary materials (telegrams, instructions, preliminary examination records of the accused, eye-witness accounts) referring to the deportation and massacre of Western Armenians had been concentrated in 293 paper-files of the extraordinary court martial. Naturally, its complete publication would have more thoroughly revealed the brutalities of the Young Turks.

The trial materials give a definite view of the organization and execution of the deportation and massacres of Western Armenians. However, the process did not, in fact, solve and couldn't solve the retribution for one and a half million martyred Armenian blood and the recompensation of material losses of the property abandoned which reached milliards. The Armenian people became deprived of its homeland, Western Armenia.

Judges, of course, not in all cases demonstrated the necessary consistency. Many of them, being connected with the Young Turks, were often inclined not to delve deeply into the accomplished facts and not to adopt strict resolutions. Derelictions were made in the course of the trial. For instance, the process over district executive secretaries took place in June 1919, while the sentence procrastinating, was confirmed in January 1920. If there does not arise any doubt in condemning to death the defendants brought to trial by default, unwarranted forbearance was shown in inflicting punishment upon those present.

Facts show that Ittihadists had set up insidious traps to pervert the natural course of the trial. They especially endeavoured to influence the members of the court martial, to alleviate the guilt of the accused. It must be noted that the policy of persecuting and

annihilating the debris of Western Armenians, continued during the period of nationalistic movement of Kemalists. In 1919—1922 Turkish armies organized new massacres in Western and Eastern Armenia, as well as in some parts of Turkey during which 250,000 Armenians were martyred.

In our days the Turkish ruling circles and historians continue to persistently reject the genocide of Western Armenians, and on the whole, they aim at falsifying the history of the Armenian people with various means and anti-scientific publications. In their opinion, Armenian Turkish collisions were evoked by the crafty designs of big states. They consider the trial of Young Turk leaders that took place in Istanbul in 1919, the result of an inter-party enmity between Ittihadists and Itilafists.

Notwithstanding the ill-intentioned attempts of Turkish falsifiers world public opinion condemned and condemns the crime committed against the Armenian people. Naturally after the end of the war, the trial of Young Turk leaders was a great occurrence from the point of view of revealing the persecutions and genocide of Western Armenians for all mankind.

ԼՈՒՍԱՊԱՏՃԵՆՆԵՐ

Հիմնված է 1919 թ. հունիսի 27-ին Գործառնականության կառավարության հրատարակած «Միության և առաջադիմության կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամների դատավարության առաջին նիստի» (27 ապրիլ 1919 թ.) արձանագրության անվանաթերթի վրա

Ճիշտ ժամանակ

Հայաստանի Բանակային Վարչակարգի Գործակալություն

Գործակալության Կենտրոնական Կոմիտեի Կարգադրություն

Ստանդարտիզացիոն կարգադրություն թիվ 37

Հայաստանի Բանակային Վարչակարգի Գործակալություն

Միության կարգադրություն

Հայաստանի Բանակային Վարչակարգի Գործակալություն

Գործակալության Կենտրոնական Կոմիտեի Կարգադրություն

Հայաստանի Բանակային Վարչակարգի Գործակալության Կենտրոնական Կոմիտեի կողմից հաստատված և ուժի մեջ դրված կարգադրություն թիվ 37, որով սահմանվում է միության կարգադրության հիմնական սկզբունքները և զանազան հարցերի լուծման համար նախատեսված կարգը։

Միության կարգադրության հիմնական սկզբունքներն են՝
 Միության կարգադրության հիմնական սկզբունքներն են՝
 Միության կարգադրության հիմնական սկզբունքներն են՝
 Միության կարգադրության հիմնական սկզբունքներն են՝
 Միության կարգադրության հիմնական սկզբունքներն են՝
 Միության կարգադրության հիմնական սկզբունքներն են՝
 Միության կարգադրության հիմնական սկզբունքներն են՝
 Միության կարգադրության հիմնական սկզբունքներն են՝
 Միության կարգադրության հիմնական սկզբունքներն են՝
 Միության կարգադրության հիմնական սկզբունքներն են՝
 Միության կարգադրության հիմնական սկզբունքներն են՝

Միության կարգադրության հիմնական սկզբունքներն են՝
 Միության կարգադրության հիմնական սկզբունքներն են՝
 Միության կարգադրության հիմնական սկզբունքներն են՝
 Միության կարգադրության հիմնական սկզբունքներն են՝
 Միության կարգադրության հիմնական սկզբունքներն են՝
 Միության կարգադրության հիմնական սկզբունքներն են՝
 Միության կարգադրության հիմնական սկզբունքներն են՝
 Միության կարգադրության հիմնական սկզբունքներն են՝
 Միության կարգադրության հիմնական սկզբունքներն են՝
 Միության կարգադրության հիմնական սկզբունքներն են՝

Ստանդարտիզացիոն կարգադրություն թիվ 37, որով սահմանվում է միության կարգադրության հիմնական սկզբունքները և զանազան հարցերի լուծման համար նախատեսված կարգը։

Երկրորդական կառավարության դեկլարանցիան «Իմիտացիա վե վերաբեր» (Միության և առաջադիմության կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամների դատավարության առաջին նիստի (27 ապրիլ 1919 թ.) արձանագրության անվանաթերթի վրա

Հայաստանի Բանակային Վարչակարգի Գործակալության Կենտրոնական Կոմիտեի կողմից հաստատված և ուժի մեջ դրված կարգադրություն թիվ 37, որով սահմանվում է միության կարգադրության հիմնական սկզբունքները և զանազան հարցերի լուծման համար նախատեսված կարգը։

Հայաստանի Բանակային Վարչակարգի Գործակալության Կենտրոնական Կոմիտեի կողմից հաստատված և ուժի մեջ դրված կարգադրություն թիվ 37, որով սահմանվում է միության կարգադրության հիմնական սկզբունքները և զանազան հարցերի լուծման համար նախատեսված կարգը։

Երբ ինչ... Երբ ինչ... Երբ ինչ...

059071

Երբ ինչ... Երբ ինչ... Երբ ինչ...

Երբ ինչ... Երբ ինչ... Երբ ինչ...

Երբ ինչ... Երբ ինչ... Երբ ինչ...

Երբ ինչ... Երբ ինչ... Երբ ինչ...

Երբ ինչ... Երբ ինչ... Երբ ինչ...

Երբ ինչ... Երբ ինչ... Երբ ինչ...

Երբ ինչ... Երբ ինչ... Երբ ինչ...

Երբ ինչ... Երբ ինչ... Երբ ինչ...

Երբ ինչ... Երբ ինչ... Երբ ինչ...

Երբ ինչ... Երբ ինչ... Երբ ինչ...

Երբ ինչ... Երբ ինչ... Երբ ինչ...

Երբ ինչ... Երբ ինչ... Երբ ինչ...

Դրան ժողովրդի մեջ ցրված

009069

Երբ ինչ... Երբ ինչ... Երբ ինչ...

Երբ ինչ... Երբ ինչ... Երբ ինչ...

Երբ ինչ... Երբ ինչ... Երբ ինչ...

Երբ ինչ... Երբ ինչ... Երբ ինչ...

Դրան ժողովրդի մեջ ցրված

Երբ ինչ... Երբ ինչ... Երբ ինչ...

Երբ ինչ... Երբ ինչ... Երբ ինչ...

Երբ ինչ... Երբ ինչ... Երբ ինչ...

Երբ ինչ... Երբ ինչ... Երբ ինչ...

Երբ ինչ... Երբ ինչ... Երբ ինչ...

Երբ ինչ... Երբ ինչ... Երբ ինչ...

Երբ ինչ... Երբ ինչ... Երբ ինչ...

Երբ ինչ... Երբ ինչ... Երբ ինչ...

Երբ ինչ... Երբ ինչ... Երբ ինչ...

Երբ ինչ... Երբ ինչ... Երբ ինչ...

Երբ ինչ... Երբ ինչ... Երբ ինչ...

Երբ ինչ... Երբ ինչ... Երբ ինչ...

Երբ ինչ... Երբ ինչ... Երբ ինչ...

000093

Դիւան Մտրիպ Եօրփի

Լուսակա Միտրիպ Եօրփի

Դիւան Մտրիպ Եօրփի
Երևան, Կոմիտասի պող. 110
Հեռ. 110 110 110

Մտրիպ Եօրփի

Կոմիտասի պող. 110

Դիւան Մտրիպ Եօրփի
Երևան, Կոմիտասի պող. 110
Հեռ. 110 110 110

Դիւան Մտրիպ Եօրփի
Երևան, Կոմիտասի պող. 110
Հեռ. 110 110 110

Դիւան Մտրիպ Եօրփի
Երևան, Կոմիտասի պող. 110

000072

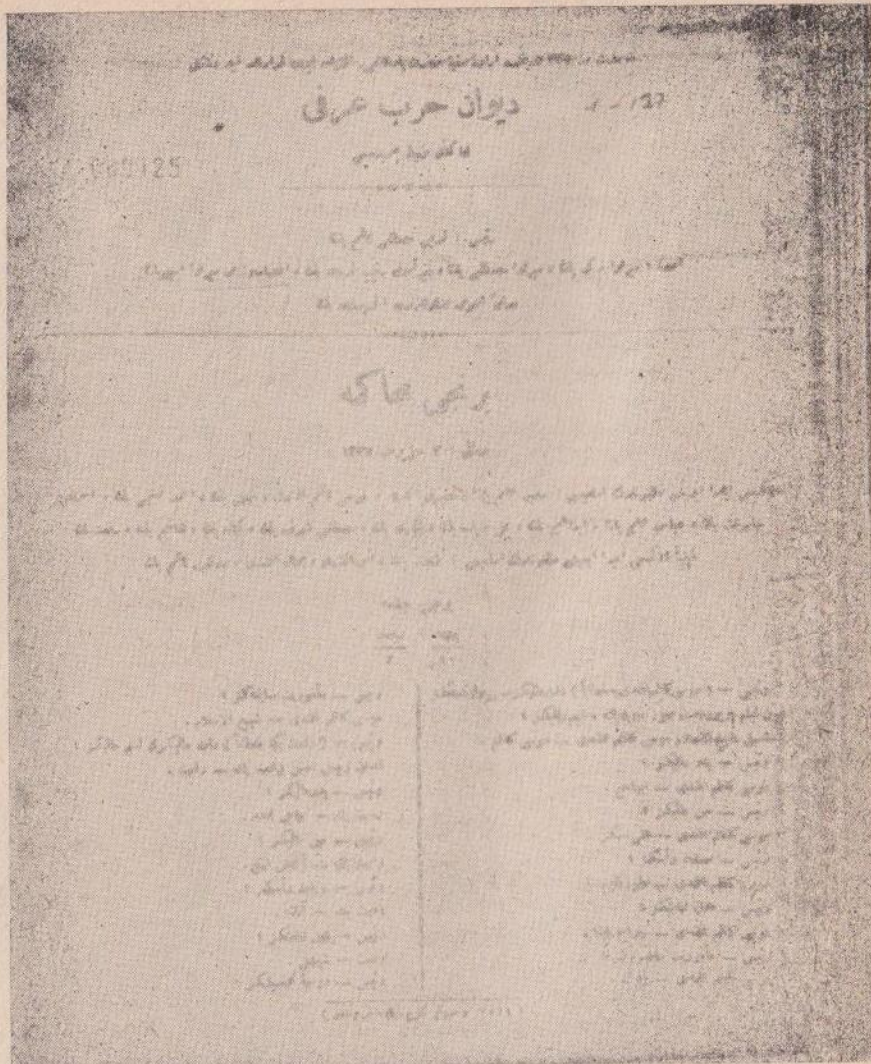
Դիւան Մտրիպ Եօրփի
Երևան, Կոմիտասի պող. 110
Հեռ. 110 110 110

Դիւան Մտրիպ Եօրփի
Երևան, Կոմիտասի պող. 110
Հեռ. 110 110 110

Դիւան Մտրիպ Եօրփի
Երևան, Կոմիտասի պող. 110
Հեռ. 110 110 110

... 1840 ...
... 1841 ...
... 1842 ...
... 1843 ...
... 1844 ...
... 1845 ...
... 1846 ...
... 1847 ...
... 1848 ...
... 1849 ...
... 1850 ...
... 1851 ...
... 1852 ...
... 1853 ...
... 1854 ...
... 1855 ...
... 1856 ...
... 1857 ...
... 1858 ...
... 1859 ...
... 1860 ...
... 1861 ...
... 1862 ...
... 1863 ...
... 1864 ...
... 1865 ...
... 1866 ...
... 1867 ...
... 1868 ...
... 1869 ...
... 1870 ...
... 1871 ...
... 1872 ...
... 1873 ...
... 1874 ...
... 1875 ...
... 1876 ...
... 1877 ...
... 1878 ...
... 1879 ...
... 1880 ...
... 1881 ...
... 1882 ...
... 1883 ...
... 1884 ...
... 1885 ...
... 1886 ...
... 1887 ...
... 1888 ...
... 1889 ...
... 1890 ...
... 1891 ...
... 1892 ...
... 1893 ...
... 1894 ...
... 1895 ...
... 1896 ...
... 1897 ...
... 1898 ...
... 1899 ...
... 1900 ...

... 1840 ...
... 1841 ...
... 1842 ...
... 1843 ...
... 1844 ...
... 1845 ...
... 1846 ...
... 1847 ...
... 1848 ...
... 1849 ...
... 1850 ...
... 1851 ...
... 1852 ...
... 1853 ...
... 1854 ...
... 1855 ...
... 1856 ...
... 1857 ...
... 1858 ...
... 1859 ...
... 1860 ...
... 1861 ...
... 1862 ...
... 1863 ...
... 1864 ...
... 1865 ...
... 1866 ...
... 1867 ...
... 1868 ...
... 1869 ...
... 1870 ...
... 1871 ...
... 1872 ...
... 1873 ...
... 1874 ...
... 1875 ...
... 1876 ...
... 1877 ...
... 1878 ...
... 1879 ...
... 1880 ...
... 1881 ...
... 1882 ...
... 1883 ...
... 1884 ...
... 1885 ...
... 1886 ...
... 1887 ...
... 1888 ...
... 1889 ...
... 1890 ...
... 1891 ...
... 1892 ...
... 1893 ...
... 1894 ...
... 1895 ...
... 1896 ...
... 1897 ...
... 1898 ...
... 1899 ...
... 1900 ...

Դիւան Հրոյ Շարի

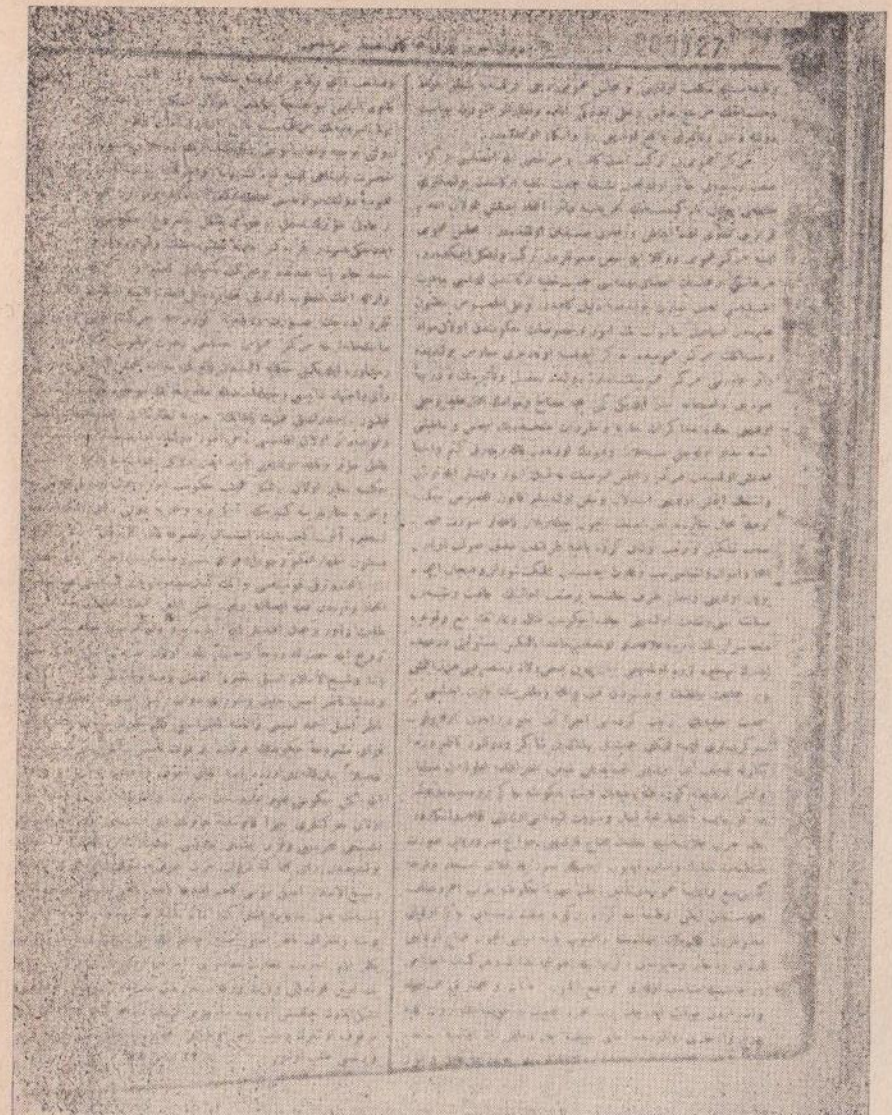
Գրեց իւր ժամանակին

Տի. Կարապետ Կարապետ

Երկու խոսք

Գրեց իւր ժամանակին

Յրիտթուրրական կառավարության ղեկավարների և Վիուլյուն և առաջադիմություն և կառակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամների դատավարության երկրորդ փուլի (3 հունիս 1919 թ.) առաջին նիստի արձանագրության անվանաթերթ.

Մեղադրական եզրակացությունից մի հատված.

Յոթերորդի շարժի շարժի

Գրող Գրող

Գրող Գրող

Գրող Գրող Գրող Գրող Գրող Գրող Գրող Գրող Գրող Գրող

Մասնավոր նշաններ

Մասնավոր նշաններ Մասնավոր նշաններ Մասնավոր նշաններ Մասնավոր նշաններ Մասնավոր նշաններ

Մասնավոր նշաններ

Մասնավոր նշաններ Մասնավոր նշաններ Մասնավոր նշաններ Մասնավոր նշաններ Մասնավոր նշաններ

Գրող Գրող Գրող Գրող Գրող Գրող Գրող Գրող Գրող Գրող

Նախնական և հետագա շարժի շարժի

Մասնավոր նշաններ Մասնավոր նշաններ Մասնավոր նշաններ Մասնավոր նշաններ Մասնավոր նշաններ

Նախնական և հետագա շարժի շարժի

K A R A R N A M E*

İnfisahını ilan eden (İttihat ve terakki) cemiyetinin reis-i umumisi Said Halim paşa ile meclis-i umumisinin aza-i tabiyesinden olan Talât, Enver, Cemal, İbrahim, Şükrü, Halil ve Ahmet Nesimi ve Katib-i umumisi Midhat Şükrü ve merkez-i umumisi azasından İstanbul murabhası Kemal ve Ziya Gök Alp, dokt. Ruzuhî, Küçük Talât ve yine merkez-i umumî azasından olub Teşkilat-ı mahsuseye memur bulunan dokt. Behaeddin Şakir, dokt. Nazım, Atif, Rıza ve Teşkilat-ı mezkûre encümen idaresine dahil olan emniyet-i umumîye müdür-ü esbaki Aziz ve merkez kumandanı sabıkı Cevad beyler hakkında icra kılınan tahkikatı mütezemin evrak-ı istintakiye ve neferatiyle divan-i harbi örfî müddii umumîliğinin balada mestur iddianamesi mütalaa ve tedkik olundu.

Mezkur iddianamede İttihat ve terakki cemiyeti biri programa ve nizamname-i dahliyeye musterid zahiri ve aleni, diğeri talimat-ı silahiye ve mahremaneye mebni mestur ve haft iki mahiyet-i mütezaddî camî olup delail ve beraheyn mevcuda müeddasından şahsiyet-i manevisinin bir silsile-i kital ve ğarat ve su-i istimalat ile maznun aleyh bulunduğu ve icraat vakasından mütevellid mesuliyet-i kanuniyi mütehammil olması cemiyetler kanunu ihkâm-ı sarihasiyle muveyyid olan cemiyet-i mezkurenin balada mezkur-ul-esami ruesa-i muhimme ve erkan-i müteneffizesinin mabihî-ül mazmunyetti izah ve kendilerine isnat olunan ceraim bast ve temhit edilmekde vaz'ın cümle geçen 359 senesi temmuzunda ruesa-i cemiyetle bilistifare ilan olan seferberlik üzerine cemiyetin zevl nüfuz erkanından olup firarlarından dolayı silk-i askeriyeden matrud Enver ve Cemal ve keza firarı Talât beylerle refikası Avrupanın mesgul olduğu harb-i umumîden bilistifade iz'an iktidar ve adil ve dad ve hükümet refetiyle

hal olunması icab eden mesail-i müallaka ve ğavall-i mazelayı herkese ibraz şiddet ve her tarafa itka-ı dehşetle hal ve fasî sev-dasına düşerek mukaderrat-ı millet üzerinde tahvilat-ı azime ve teşvişat bi nihayeyi müntic ifal ve icraat vahimeye cürret ve sürete amal-ı millîye-i tetmin maksadı ile ve hakikatta ise bir galle-i azimî ihdas ile seda-i milleti susdurmak ve bu fırsattan bilistifade icrai tehakkim ve teğallüb ile iddihar-ı servet ve saman etmek emniyetiyle hareket eyledikleri ve harb-i umumîye iştirakı bir takım hiyeel desayis istimaliyle emurr vaki haline getirdikten sonra tatbik-i menviyata bilibtidar. Harekat-ı harbiye sıralarında makasid-i hafiye-lerini mevki fiile isal arzıyla hususi ve mahvi komitecisine ifaal ve hareketiyle iştigal etmek ve hapishanelerden tahliye ettirdikleri kavafil-i mücrimin harekât-ı cinayetkaranelerine esaslar hazırlamak ve bunlara evamir ve talimat vermek ve bütün bu fiil-i harekât-ı hafiye ile İstanbulda iştigal etmek üzere Teşkilat-ı mahsuse namı tahtında vücûde getirdikleri bir komiteden emniyet-i umumîye müdür-ü esbaki Aziz ve merkez-i umumî azasından Atif ve dokt. Nazım beyler adeta merkez-i erkan-i harblığını ve merkez kumandanı Cevad bey dahi anlar tarafından İttihaz olunan mukarraratin tasdik ve tatbikini ifa edip istihdam eyledikleri eşhasa külliyetli paralar tevzi ve manatik muhtefiye sevk ve azam ve dokt. Behaeddin Şakir gibi ruvesasına şifre niştahtları verup emirlerine otomobiller, mebzulen nukud ve levazim-i tahribiye tevdi ve tahsis eylemiş. Ve bu vechile İttihat ve terakki cemiyeti rüesasının makasidini gizli bir usul dayresinde tenfiz ve icraya koyulmuş oldukları dermiyan olunmaktadır. Bu komitenin daşraya dağıttığı efradından bazıları reyislerinin telkin ve işaretleri ve ahir mahallerin İttihat ve terakki murahaslarıyla cemiyete intifa arzıyla mutli ve münkad bazı memureyn ile sayıka-i safvet veya ilcayi cehaletle anlara İttihak eden mikdarı pek kalil bazı işhasın delalet ve muavenetiyle taktik-i nüfus, nehb-i emval ve nukud ihrak mebanî ve ecsad, hetki ırz, ve eza fezaîhimi ika eyledikleri bu mesalbe hedef olaxlar bila tefrik-i cins ve mezheb ve ibnal memleket olup bu meyanda mağdurunun kısm-i mühimi gerçe Ermeniler isede kısm-i külliyesinde unası-ı sayre ve bilhassa her vakit ve her yerde türkler olduğu cümle-i müddayatdandır. İştü tahkikatın mevzu olan madde-i muayene Ermenilerin tehciri esnasında muhtelif zaman ve mahallerde vukuuna getirilen ve her birinin faileri haklarında bas-

* U.L. qanunları ve kuralı ve diğerleri (mühtemelen) bu şekilde yazılmıştır.

kaca takibat-ı kanuniye icra kılınmakta olan fecayın mevzii ve münferid vekayiden ibaret olmayup mezkur el-esami zevatdan mürekkep bir kuvva-i müttahida-i merkeziye tarafından tertip ve icraatının şifahi ve hafi evamir ve talimat ifası suretiyle temin ve idare edilmiş olması mahiyetindedir ki netice-i tedkikatı maşır delail ve beraheyn ve beye'inat tahriye ve vesaik-i mutebere bir vechi zıddı ve teflik olunur. Şöyleki:

İttihat ve terakki rüesasının (Teşkilat-ı mahsuse) ünvanı tahtında bidadeten harba iştirak etmek işağasıyla vücuta getirdikleri ve fakat bilahire iddianamede bast ve tezkeyar bulunduğu üzere harekât ve icraat cürmiyle iştiğal ettirdikleri şebeke-i hafiye encümen idaresi merkez-i umumi azasından dokt. Nazım, Behaeddin Şakir, Atif, Rıza ve emniyet-i umumiye müdür-u esbaki Aziz beylerden mürekkep olup. Bunlardan Behaeddin Şakir beyin merkezi Erzurum olmak üzere vilayet-i şarkiyedeki kuvvetlerin kumandasına gittiği, ve Rıza beyinde Trabzon havalisinde dolaşdığı esnada İstanbulda Aziz, Atif ve Nazım beylerin icra-i faaliyet eyledikleri ve merkez kumandanı Cevad beyin dahl mukarrarat-ı müttahızalarının tasdik ve tatbik vazifesinde bulunduğu (tertib-i numero 10, vesika 1).

Behaeddin Şakir beye hitaben 150 numarolu kararı muhtevi (Galatalı Halilin komitece tecizası matlubdur. Emanet postahareden istirdad edilecek, icabında ahaliye verileceğinin tebliği). İbaresini ve zeyrinde (Aziz, Atif, Nazım) imza-i zatilerini havi ve altında (muafıktır. Cevad) tasdik ve imzasını ve daha altında (Esbabi hiyanet, para toplamak) ibaresini şamil olan varaka ile sabitdir. Bu kararnamenin merbutu varaka ise keyfiyetin (Artvinde, Behaeddin Şakir beye bizzat hal olunacaktır) işaretiyle (A. Cevad) imzasıyla şifreli telgrafile emir ve işar olduğunu irae eder.

Teşkilat-ı mahsusede firari Enver beyin amucası Halil paşasında merkez kumandahlığı zamanında dahil olduğuna ve Teşkilat-ı mezkûrenin İttihat ve terakki cemiyetiyle irtibatına (tertib-i numero 10, vesika 4) Midhat Şükrü beye hitaben yazılan (Halil, Nazım, Atif, Aziz) imzalarını havi ve 59 numarolu tezkere delil ve bu uğurda serkerde cemi ve tedaruk ve mahbusları tahliye eldirdiklerinde mumailiyh Halil beyin İzmit mutasarrıflığına gönderilen 67 numarolu telgrafı bürhandır.

Teşkilat-ı mahsuseye mevad-ı tahribiye verildiğini mumailiyh Halil beyin harbiye dayresi müdüryetine 68 numero ile 16 teşrin-i sani sene 30 tarihinde yazdığı tezkere göstermekte ve buna mümasil vesaike Teşkilat-ı mahsusenin evrak-ı mütebakyası meyanında tesadüf edilmekte. Bununla beraber tedkikat-ı vakiadan bu daireye ait evrakdan bir kısm-ı mühiminin ve merkez-i umiminin bütün evrak ve defatirinin aşırıldığı anlaşılmakta ve hatta emniyet-i umumiye müdür-u esbaki Aziz beyin Talât beyin istifasından evvel daireden aldığı malûmat ve muhaberat-ı mühimaya dair dosyaları inlisalından sonra iade etmediği dahliye nezaret-i celilesinin tezkiresi müderecatı ve sehadet mazbuta delaletiyle sübut bulunmakta. (tertib-i numero 31).

İlan-ı harbdan hayli müdet ikdam hareket-ı harbiyeye niyet olunduğu ve bunun cemiyetce kasd ve arzu olunduğu 17 ağustos 30 tarihinde katib-i umumi Midhat Şükrü bey imzasıyla ve Erzurum valisi vasıtasıyla Behaeddin Şakir beye olan işardan istidlal olunmaktadır.

Diyarbakırda ıka edilen kıtal ve fecain firarı Talât beyin imal ve teşvikiyle vali eylediğini (tertib 8, vesika 1) Zor mutasarrıflı Ali Suad beyin mumailiyh Talât beye keşide edup müderecatı vali ve yaveriyle komiser Memduhun idamen tecizatı vucubuna dair olan şifreli telgrafnemenin (hız) işaretiyle ibtalı teyit eder.

Dahliye nezaret-i mahsus müdürü İhsan bey Kilis kaymakamı İken Dersaadeten Halebe gönderilen Abdullah Nuri beyin telhirin inha maksadına müstenid bulunduğunu ve (Ben Talât bey ile temas etdim inha emirlerini bizzat aldım. Memleketin selameti bundadır) diyerek kendisinde ikna çalışıldığını itian eylemektedir. (evrak-i istintakiye, sayfa 15).

Brusa katib-i mesulu dokt. Midhat beyin Bolu katib-i mesulu İken Kangriden Bolu mutasarrıflığına Ankara vilayetinden tebid olunan Ermenilerin yekûnu altmış bir bine balığ olduğunu ve vilayet-i ahali-i islamisinin bu münasebetle İttihat ve terakki ile anın zade-i meşruğu olan hükümete perestiş ettiklerini ve bu tesirin senelerce paydar olacağını binaenaleyh bu leyinde saadet-i aliyasını temin için aynı harekate imtisalın muceb fevaid olacağına dair servis çekdiği mutasarrıf Müfid beyin 11 Eylül 31 tarihiyle dahliye

nezaretine olan şifreli telgrafnamesinde muharrirdirki. (tertip 8 vesika 2).

Bununla Bolu gibi darulharekatdan madud olmiyan bir mahalde tehcirin ne tedbir-i askeri ve nede tedbir-i inzibati cümlesinden olmayup cemiyetin emel ve arzusundan münbais ve Midhat beye mercainden mülhem olduğunu anlanmaktadır. Kısa bir müdetle Kangride bulunan bu zatın Ankara vilayeti halkının hissiyet-i umumiyesini uzakdan öğrenemeyeceğini bedihi ve bulunduğu vilayet ahalisinin hissiyetine agâh olması daha sehil ve tabii idi. Halbuki Kangrinin merbut bulunduğu Kastamonu müslimanlarının mahiyetleri hâricindeki vekali nefretle yad ve telakki eyledikleri hatta bir gün memleketin müftisiyle meşâih ve eşrafından bir cemm gafirin vali Reşid paşaya aynen şu sözleri (Civar-ı vilayetlerden Ermenileri mezbuha sevk eder gibi çocuk-çocuklarıyla beraber dağ başlarına çıkararak katl ediorlarmış biz memleketimizde böyle şey istemeyiz. Gazeb ulallahdan korkarız. Kefar ile hükümet paydar olur. Zulüm ile paydar olmaz. Aman rica ederiz, bizim vilayetde böyle bir muamele yapılmasını) dedikleri ve vali-i müşarileyh canından böyle bir hale katiyen meydan verilmiyeceği beyan ve temin edilmesi üzerine meserretlerinden gözleri yaşarak gıldiklerini ikinci merbutun onbeşinci beyanet-i fahrriye ile müeyyitdir.

Teşkilat-ı mahsusenin ve ana mülhak bazı jandarmaların Erzurum vilayeti mülkâhatında Ermenilere olan teaddiat ve tecazuatını tevzi eden vali Tahsin bey efendinin 15 temmuz 331 tarihli şifreli telgrafnamesi (Faik namında bir mülazimin Arabyanın dört kızını aldığı ve mülazim Kâmil efendinde 1863 lira ve 35 yük eşya ve pek çok mucaherat çaldığını para ve kadın rezaletinin pek hacalet ve merdliğe muhalif olduğunu ve bu hallere hatme ve bilhassa Teşkilat-ı mahsusé namı altında türeyen çetelere her taraftan nihayet verilmesi ve Mamuret ul-aziz valisi bütün yollar kadın ve çocuk cenazeleriyle doludur defnetmeğe yetişemiyoruz deyör. Merdliğimizi tarih-i millimizi muhafaza etsek eyi olur cumleleri mühtevdir (tertip 8 vesika 4). İşbu telgrafnamenin meclis-i mebusanın beşinci şubesinde firari Talât beye ait evrak meyanında bulunması, Zor mutasarrifi Ali Suad beyin balada zikri şifreli telgrafname-i muhtemasının keyfiyet ve maksadi hıfz ve ibtalını teyyid etmektedir.

Erzurum Teşkilat-ı mahsusé reyist Behaeddin Şakir bey imzasıyla Mamuret ul-aziz valisi Sabit beye—Nazım beye ait olmak üzere keşide kılınan ve fotografisi dokuzuncu tertipde bulunan şifreli telgrafnamenin münderecatı (Oradan sevk edilen Ermeniler tasfiye olunyormı, nefi ve tağrib olunduğunu bildirdiğiniz işhas-ı mazirra imha edilyormı, yoksa yalnızca sevk ve azam mı olunyor vazihen bildiriniz, kardaşım) suretindedirki mumailiyh Resneli Nazım beyin o sırada Mamuret ul-aziz İttihat ve terakki müfettişliğinde ve el-yovm hal firarda bulunması Teşkilat-ı mahsusenin imha vazifesiyle meşğul olarak cemiyetle irtibatı müekked vesaidendir.

Samsun katib-i mesulu Ruşdi İmzasıyla İttihat ve terakki merkez-i umumişine çekilip Midhat Şükrü bey tarafından Teşkilat-ı mahsuséve niemur dokt. Nazıma 16 kanun-i evvel 330 tarihinde havale edilen telgrafname dahi (Beşinci çete olarak Tufan ağa kumandasıyla ellibeş kişilik bir çetenin motor ile yola çıkarıldığını) mübeyyin olması Teşkilat-ı mahsusé ile cemiyetin irtibat ve munasebetini ve şubat-ı cemiyetinde öteden beri çeteler tertibiyle iştiğat ettiklerini müsavvirdir. Yine bunu müveyyit (Balıkesir İttihat ve terakki müfettişi Musa) İmzasıyla 20 teşrin-i sani 330 tarihli Midhat Şükrü beye mürsel ve dokt. Nazıma muhavvel mektub münderecatı ayrıca dahliye nezaretiyle cemiyetin bu çetelerle meşğul olduklarını irae eder. Kezalik Bursa murahhaslığının 19 kanun-i evvel 330 tarihli merkez-i umumiye tahriratı canilerin şakilerin Teşkilat-ı mahsuséve mukayyet olacaklarını mulindir. Gerçe işbu çetelerin bidayet-i seferberde harba iştirak etdirileceği işağa ve erbab-ı hulûs ve salvet iknaya gayret edilmiş isede bilahire kısmen balada zikr ve İhtiyam olunduğu vechle tehcire tabi tutulan kafilelerin katli ve ifnâsı hususunda isdihdam kılındıkları ol babdaki delail ve berahin vesâikin heyet-i umumiyesinden müsteban olmaktadır.

Taktillerin Talât ve Cemal ve Enver beylerin emir ve vukufaları altında cereyanı (tertip 11). Biri 21 temmuz 331 tarihli Diyarbekir ve Mamuret ul-aziz, Urfa ve Zor vali ve mutasarriflerine yollarda kalan emvat defin etdirilerek ecsadin dere ve göl ve nehirlere atdırılmaması ve yollarda terk ettikleri eşyanın yakılması hakkındaki Talât beyin şifreli telgrafı ve dördüncü ordu kumandanı Cemal beyin Diyarbekir valisine (müstacil) ve zata mahsusdur işaret ve 11 temmuz 331 tarihli telgrafında Frat nehrinin cenubuna doğru sürük-

İddiği ehsadın harekât-ı isyanda maktul düşen Ermenilerin cesedleri, olması muhtemel bulunduğu bahsle bunların mahallerinde defin ettirilmesi meydana ehsad bırakılmaması lüzumu beyan olunmaktadır. (Tertip 11 vesika 3). Cevaben mumaileyh Cemal beye çekilen 3 temmuz 31 tarihli (ve zata mahsusdur) işaretini havi şifreli telgrafnamede (Frat vilayetimizle pek az münasebetdardır. Sürüklenen ehsadın Erzurum, Mamuret ul-aziz çehtlerinden gelmeleri muhtemeldir. Burada harekât-ı isyanda maktul düşenlerin ya metruk ve derin mağaralara atılmaları yahud ekseriyelle yapıldığı vechle ihrakları suretiyle muamele yapılmakta ve definleri bile pek müstesnadır) denilmektedir. Zor mutasarrifi esbaki Ali Suad bey liva-i mezkureye sevk edilen Ermenilerin avakıbı hakkında malûmat vermekte ve hatta Tasvir-i efkâr gazetası muharirliğinde bulunmuş olan Halebde ajans telgrafları tabii Agâh beyin Zor mutasarrifi Salih Zeki beye (Senin için on bin Ermeni imha etti deyorlar) demesine karşı Zeki beyin (Benim namusum var, on bine tenezzül etmem, daha çık bakalım), cevabını vermiş olduğunu Agâh beyin rivayetine (...) dermiyan eylemektedir. (tertip 6 ve tertip 14 vesika 4 ve tertip 11 vesika 1).

Mamuret ul-aziz valisi tarafından Malatya mutasarrifine şifre ile verilen emirde tebliğat-ı akideye rağmen yine yollarda pek çok ehsadın bulunduğu ihbar ediliyor bundaki mehazir-i muhtac izah olmadığı gibi bunda terahi gösteren memurunun sidette tacizleri dahliye nezaret-i celilesinden ekiden bildirilmekle hudud dahilindeki bilumun cesedler dikkatli bu suretle defn edilmek için mukdar-ı kafi jandarma ile ileri gelen memurundan bir kaç zatın bu ise memur edilerek hemen her tarafa çıkarılması lüzumu ihtar olunmaktadır. Diyarbekirden sevk olunan Ermenilerin yüz yirmi bin nüfusa balığ olduğu hakkındaki Reşidin dahliye nezaretine keside ettiği 15 eylül 31 tarihli şifre vekain derece-i sumul ve ehemiyetini iraeyle kafidir. (tertip 12 vesika 1).

Bir Ermeniye teşahub edecek bir müslümanın hanesi önünde idam ve hanesi ihrak ve memurundan ise terd ve divan-i harba sevk ve himayeyi reva görenler ceht-i askeryeden iseler nisbet-i askeryelerinin katıyla beray-i muhakeme mezkûr divan-i harblere tevdi olunmasına mütedair, üçüncü ordu kumandanı Mahmud Kâmil imzalı telgraf (tertip 13 vesika 1) bu fecaide nehe an-âl-münkir

emr-i şeriyesine oralardaki müslümanların ne gibi tehdid ve tedhiş altında müveffik olmadıklarını fecai-i vakadan yerli ahali-i islamiyenin ve küçük memurların müahaza olunamiacaklarını ukul-i selimaya telkin ve efkar adileyl tatmin eyler.

Trabzon mebus-u sabıkı Hafız Mehmed beyin Kara deniz sahillerinde Ermenilerin kayıklara ne sûretle irkab ve gark edildiklerine mübeyin ve bu fecal Talât beye bildirmiş isede vali Cemal Azmi hakkında bir şey yapılmadığına mütezamin ifadesi (tertip 15) Talât beyin vaziyet-i cürmiyesini tespit eden esbab-ı teydidendir.

Erzurum valisi Münir beyin 14 kanun-i evvel 34 tarihli şifreli telgrafi (tertip 16) Erzurumdan Kiği tarikiyle gönderilen zenginler kafilesi vali-i sabık Tahsin beyin rızası hilafına olarak merkez-i umumi azasından Behaeddin Şakir beyin tertip etmiş olduğu çete efradı ve dersimliler tarafından katil ve çarete maruz kaldıklarına mabeyn ve binayen aleyh delail-i mevcude-i curmiyeye müveyitdir.

Tehcir edilenlerden bazılarının sabıka Kanğri katib-i mesulu ve hala tüccardan Cemal Oğuz beyin teşkil eylediği Kürd Alo çetesi tarafından sûret-i katillerine dair Cemal Asaf beyin ifade-i mazbutası (tertip 18) cemiyet-i mümesillerinin cemiyetin manzume-i merkezyesine müzaf olması lazım gelen fil ve harekâtlarının bir çüziğidir. Ankara tehciri esnasında mahalli İttihat ve terakki kulübünün kumandanı nezdine Tayib efendi namında birini göndererek beral sevk ceht-i askeryede müstahdem ermeni memureyn-i sıhhiyesinin nisbet-i askeryelerinin katını teklif ettikleri ve merkez-i umumi mensubununun Memduh Şevket ve biraderi Refet beylerin o sırada Ankaraya gederek ne sûretle zengin olduklarını ve Ankara tehciri tafsilatını ve İttihat ve terakki katib-i mesulu Necati beyin derece-i müdahaletini ve bu hususda büyük rol ifa etmiş olan vilayet-i muşarileyh polis müdür-u esbaki Manastırlı Behaeddin beyin ifal ve hareketini tarif izah eden (tertip 2 ve sayfa 1) miralay Halil Ricai beyin beyanet-i mufassalası bilhassa şayan kayd ve tezkyar beyanenden madud ve ita-i malumata muktedir suhudunda esamisini muhtevidir. Mumaileyh Behaeddin bey oraca divan-i harba tevdi ve hakkında takibat-i kanuniye icrasına tevessül edilmiş iken İstanbulla çağırılmış ve dahliye nezaretinin talebine binayen gönderilmeyen evrak-i tahkikiye bilahire harbiye nezaretine celb ve istirdad edilerek mumaileyh takibat-ı vakadan kutarılmıştır.

Notale-i tedkikata nazaren fecal-i mezküreyi şidetle red ve adem-i iştirak tarikine temessük edenler vatan haini ad edilir iken Behaeddin bey gibi anasır-ı file pek ziyade mazhar-ı himayet ve sahabet olmuşlardır. Hatta dahliye nazır-ı esbaki Talât bey mu-maileyh Behaeddin beyl şark ordular grubu kumandanı Vehip pa-şaya sûret-i mahsusede tavsiye ederek bera-i istihdam göndermiş. Bir müddet Samsun divan-ı harbi refakatında ifa-i hizmet eyledikten sonra bir semt-i mechule savuşduğı anlaşılmalıdır. (Vehip paşanın zatına mahsus dosyada mazbut ifadesi).

Kastamonu tehcirini izah ve ora katib-i mesulu Hasan Fehmi efendinin ceraim ve mesavisini nezarete yazmış iken dinletemediğini ve tehcirin lüzümüne dair dokt. Behaeddin Şakir beyden şifreli tel-graf aldığı hakkında vali Reşid paşanın beyaneti (tertip 2, sayfa 13) ve merbutu telgraf sûretleri ve İttihat ve terakki fırkasının bir icli-mâğında fırka reisi Talât beye verdiği taktirde ermenilere karşı ika edilmiş fecal ve mezallimi bilhassa İttihat ve terakki katib-i mesulle-rinin cümlesiyle dokt. Reşid, Cemal Azmi, Muammer, Atif, ve ha-bişhane-i umumi müdürü İbrahim beyler haklarında tahkikat icrasını talep eylediği halde Talât beyin (hıfz) işaretleriyle taktirini bir tarafa atdığı ve İzmirde (sporting kulüb)—de Talât beyin kendisine (buradakileri ötekilerin akibetine ugradırdım) dediğini ve dokt. Na-zım ile avnesinin birer fail-i müessir olduğunu söyleyen İzmir mebusu İhsan Onik efendinin (tertip 3 ifadesi ve Vehip paşanın tertip 7, sayfa 3) Ermenilerin katli ve imhası ve mallarının yağma ve gasbı İttihat ve terakki merkez-i umumisinin netice-i mukarraratı olup üçüncü ordu mıntakasında insan kasabalarını tedarik ve anları idare ve istihdam eden Behaeddin Şakir beydir. Ruvesa-i hukümet dokt. Behaeddin Şakir beyin emr ve işaretine inkıyat etmişlerdir. Üçüncü orduda bütün felaket-i beşeriye bütün fetine ve fesad Behaeddin Şakir beyin eli altında sudur ve zuhur etmiştir. Bir-ikiler ipden ve kazıktan kurtulmuş yaralarını, ötekilerde eli gözü kanlı jandarma-larını ihzar... ehn ifade-i tahriryasıda İttihat ve terakki merkez-i umumisiyle meclis-i umumi aza-i tabiyasından bulunan vukela için bir huccet-i itham ve burhan tamdir.

Suleyman Nazif beyin (evrak-ı istintakiye sayfa 6) Bagdaddan Diyarbekir hududuna gelir iken ecdadın teaffününden burunlarını tıka-dıklarına dair Konya vali-i esbaki Celal beyin (evrak-ı istintakiye

sayfa 7) Halebden kaldırılması ordu kumandanı Cemal paşa tarafın-dan Talât beyden sorulub cevaben Ermeni meselesinde nokta-i na-zarıyla hukümet-i merkeze nokta-i nazarı arasında müveffakiyet olmadığından ileri geldiği bildirildiğine ve Konya Ermenilerini himaye eylemiş isede dokt. Nazım tarafından gönderilen mebus-u all Rıza efendinin merkez-i umumice arz ve amik düşünülerek karar verilmiş bir mesele hakkında esrar edilmemesi yolunda heyri ha-hane vesayade bulunduğuna ve nihayet bu sebebden infisal eyle-diğine ve İstanbulda bu meselenin mehazirini Talât ve Nazım an-latırken anlar bu işin lüzum ve faydasına kail olduklarını ve dokt. Nazım bey daha ileri giderek bu teşebbüsün şark meselesini hal edeceğini söylediğine ve Hayri efendi ise çalıştığı halde menine kadir olmadığını beyan eylediğine dair ifadesi tehcir ve imha hak-kindaki teklifatı icra etmekden imtina ettiğiinden dolayı azl edil-diğine dair (istintakname, sayfa 17) Ankara vali-i esbaki Mazhar beyin ve arablarla icra kılınan mezalim ve idamlarla Diyarbekir va-lisi tarafından tehcire müvafakatkar vaziyette bulunmadıklarından dolayı imha ettirilen iki kaymakam hakkında heyet-i teftişye-i mül-kiye müdür-ü umumi-i sabıki Hamid beyin ifadeti, Trabzon fecalî ve failleri hakkında mâliye nezareti varidat müdür-ü umumisi Lütfî beyin (istintakname, sayfa 34, 38, 43) Trabzon Katib-i mesulu Nail bey hakkındaki beyanati ve Behaeddin Şakir beyin Erzurumdan An-talya mutasarrıflığına (Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbekir, Sivas, Trab-zon) havalisinde tek bir Ermeni kalmamak üzere Musul ve Zor taraflarına sevk edildiklerinden Antalyada ne yapmakda olduğu) mâilinde şifreli telgraf çektiği ve bunun bir sûretini Talât beye göndermiş isede bir cevap alamadığına dair Antalya mutasarrıf-i sabıki Sabur Sami beyin ifadesi (evrak-ı istintakiye 44 sayfa) ve Radi beyin Ankara tehcirine ve ora katib-i mesulu Necati beye ait mâlûmatı maddayat-ı vakayı isbata medar-ı delayil ve karain kalî-dendir.

Behaeddin Şakir beyin dahliye nazırı Talât bey vasıtasıyla (merkez-i umumiyeye) yazdığı bir şifrenin mahlûlü olup Teskilat-ı mahsusede dosyasında zuhur eden varakanın zuhurunda muharrer 69 numarolu cevabda (Mademki orada işiniz kalmamıştır Artvin mese-lesinde daha mühim bir vazifeyi deruhte etmek üzere Trabzona kormon harekât ediniz, buradan harekât edecek olan Yakub Cemil

hey size lazım gelen izahat ve tahlilatı getirecektir) yazılmış olması oradaki irtibat ve münasebeti bir kat daha tevizih eyler.

Maznun-i aleyhimden vukelikde bulunanlar ifadet-i istintakiye-lerinde inkar ile mutevafık bir vazife meselesi ihdasiyle merci tahkik ve muhakemelerinin divan-i harb-i örfi olmayup kanun-i esasi ihkamince teşkil kılınacak divan-i aliye ait bulunduğunu müdafaten dermiyan etmektedirler. Fakat izahdan müstağni olduğu üzere kanun-i esasının istinad ettikleri 92-ci maddesi nazırların veya müştereken heyet-i vukelanın ancak umur-ı memurlarından mutevellid harekât-i siyasilerinden mutehasıl ifal-ı cürme ile mukayyet olup şahsen ika ettikleri veya fer'an zimdihal buldukları ceraim-i adye için kanun-i mezkurun 33 maddesi ihkamınca nuzzarın hiç bir imtiyaz kanunileri olmayup o kabil ceraimden dolayı merci muhakemeleri muhakim-i adye olmasına ve idare-i örfiye canı olan mahalde olbaddaki kararname mucibince kavanin-i mulkiye ve adkiye tamamıyla sakin ve divan-ı harb-i örfiler merci ceraim olacağına ve faktil ve ihtikâr gibi mevadin tahkiki işbu divan-i harb-i örfinin teşkil ve vezâifine mutaliflik kararname-i ahir mucibince cumle-i vezaifden olmağla gayr-i varid olan vazife ilirazının redi karargir oldukdan sonra salif al-zikr ceraim-i mecaseretleri hakkında bir vecih bala delail ve beraheyn kafiye istihsal kılınan maznun aleyhimden, dokt. Behaeddin Şakir, dokt. Nazım, Atif, Rıza, Cevad, Aziz beyler ve Enver, Cemal ve Talât (paşa) beylerin kıtalda hem fiil olduklarından hareket-ı vakaları mucizat-i terhibiyeyi müstelzim ifaldan olarak kanun-i cozanın 45-ci maddesinin birinci fıkrasıyla 170-ci maddesine ve hem fiil olmayup bilerek icra-i mezaheretle meznunların curmlerinde muayyen olarak feryan zimdihal bulunan Midhat Şükrü, dokt. Ruzuhi, Küçük Talât, Ziya Gök Alp, Kemal beylerle Said Halim paşa ve Ahmet Nesimi, Şükrü, İbrahim ve Halil beylerinde kanun-i mezkurun 45-ci maddesinin ikinci fıkrası delaletiyle yine madde-i salifeye muaffık bulunduğundan mevad-i mezkureye teffiken maznun-i aleyhimin Dersaadet divan-i harb-i örfisinde muhakemeleri icra kılınmak üzere cinayetie lüzüm muhakemelerine vefecel el-sevk evrak-i tahkikinin mağ-i teferruat divan-i müşarileyha müdde-i unumliğine tevdi ve irsalına bir muclp İddianame karar verildi.

10 recep 1337 ve 12 nisan 1335 ,

8 Ա Ն Կ Ե Ր

Ա Ն Ջ Ն Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

- Աբրահա Հալիմ փաշա 15, 106, 108, 111, 115
 Աբդուլլահաճա Նուրի բեյ 17, 40
 Աբդուլ Համիդ 7, 9, 137
 Աբդուլ Չահի բեյ 21, 22, 129, 130, 132, 133, 136-148, 155, 160, 161, 192, 193
 Աբդուլ Քադիր 21, 132, 156, 161
 Աբդուլ Քերիմ բեյ 24, 173-175, 194
 Աբիդին զավեր 128, 166, 173, 176
 Ազիզ Էֆենդի 15, 17, 29, 34, 37-39, 48, 52, 54, 64, 73, 74, 89, 92, 97
 Աթաթյուրք Բ. 191
 Աթիֆ 46, 152, 160
 Աթիֆ բեյ (Անկարայի պատգամավոր) 15, 17, 18, 29, 31, 37-39, 48, 52, 54, 63-66, 73, 74, 89-92, 96, 102-106, 110, 112, 158, 187, 189
 Ալեքսանյան 161
 Ալթունյան 143
 Ալթունյան Արթին 160
 Ալթունյան Հովհաննես 160
 Ալի (կամավակամ) 131
 Ալի բեյ 65
 Ալի Էլմի բեյ 158, 160, 188
 Ալի Հայրաթ 191
 Ալի Մյանիֆ բեյ 16, 106, 108, 111, 115
 Ալի Նազրմ փաշա 29, 106, 118, 127, 129, 163, 166, 167, 173, 183
 Ալի Ռիզա (Հալիպի պատգամավոր) 47
 Ալի Ռիզա (Բրուսայի պատ. բարտառագր) 21, 132, 192
 Ալի Սալիբ բեյ 23, 167, 173
 Ալի Սուազ բեյ 40, 41, 43
 Ալկո Էֆենդի 175
 Ալպաթաճյան Արշակ 9
 Ալո 44
 Ակյահ բեյ (լրագրող) 43
 Ակյահ բեյ 21, 156
 Ահմեդ Էֆենդի 160
 Ահմեդ Էյուսուֆ բեյ 73
 Ահմեդ թեղֆիկ 182
 Ահմեդ իզդիթ փաշա 13, 110, 113, 123
 Ահմեդ Միդհատ բեյ 20, 129-131
 Ահմեդ Նեսիմի բեյ 15, 29-31, 35, 36, 48, 52, 106, 108
 Ահմեդ Չեղազ բեյ 15
 Ահմեդ Ռամիլ 35-36
 Ահմեդ Ռիզա 84, 187
 Աղաթյու Ահմեդ 20, 132, 192
 Առաֆ Փաշազադե 159
 Ասրմ բեյ 130
 Ավետիսյան 161
 Ավետիսյան Շնորհ 143
 Ավնի բեյ 20, 129, 132, 133, 136, 155, 161, 162, 192, 193
 Արարյան 41
 Արիֆ բեյ (կապիտան) 55
 Արիֆ բեյ (Քեմալ բեյի հայրը) 33
 Բենահդդին բեյ 45
 Բենահդդին Շարիբ 10, 14, 17, 18, 24, 25, 29, 34, 36, 38-41, 44-48, 52, 67, 68, 72, 73, 75-82, 87, 91, 95, 110, 112, 113, 157, 176-180, 186, 193
 Բերաթ Վիկտոր 12

Բեսիմ Զուհի բն (Բալտի պատ. քարտուղար) 132, 160, 161
Բեսիմ Զուհի բն (էսկիշեհիբի պատ. քարտուղար) 20, 129, 130, 141, 142, 148—152, 155, 162
Բիհիշ 61, 62
Բրյուսով Վալերի 12
Բողարճյան Ասատուր 143

Գազադյան եղբայրներ 161
Գևորգյան Արտաշես 191
Գիրբոնս Հերբերտ Ադամս 12
Գրիկեր (Իրիգոր Կերկերյան) 27, 188, 193

Երկանյան Արամ 193

Զավեն պատրիարք 11
Զեքի փաշա (Մեհմեդ) 29, 106, 118, 129, 140, 141, 163, 166, 167, 179, 183
Զիա Գյուրալի 9, 15, 29, 33, 36, 49, 52, 67—72, 85—88, 106—108
Զուհի Զադե Ահմեդ 91

Էմին Ադիլ 35
Էնվեր փաշա 14, 19, 21, 29, 34, 37, 39, 42, 48, 52, 65, 106, 110, 114, 113, 114, 118, 124, 126, 127, 132, 186—188, 191, 192
Էսադ փաշա 155, 180, 184
Էսադ Մուսլիմ բն 35
Էսերյան Տիգրան 143

Քալաթ բն (Տրապիզոնի կայմախան) 23, 167, 173
Քալաթ փաշա (Ներքին գործերի մինիստր) 8, 14, 17, 19, 22, 29, 34, 36, 37, 39—42, 45—48, 52, 75, 76, 78, 106, 110, 111, 114, 118, 124, 129, 127, 135, 189, 190, 191, 194
Քահիր բն 32
Քահսին բն (էրզրումի վալի) 41, 44, 118

Քահսին էֆենդի (դատապաշտպան) 25
Քալիբ բն 45
Քեհլիբյան Սողոմոն 191
Քեվճիկ բն (մայր) 22, 23, 163, 164, 166
Քեվճիկ բն (Զիյա Գյուրալիի հայրը) 33
Քերզյան Արթին 143
Քոյնրի Արնոլդ 12
Քասրազի 21, 135
Քուֆան ազա 42, 82

Իբրահիմ բն (սպա) 84, 85
Իբրահիմ բն (Քրոսայի պատ. քարտուղար) 161, 133, 146
Իբրահիմ բն (Ահմեդ Նեսիմիի հայրը) 30
Իբրահիմ բն (կալանատան տեսուչ) 46
Իբրահիմ բն (Մեջլիսի նախարար) 15, 29, 31, 32, 35, 36, 49, 52, 53, 106, 108
Իզզեթ բն 159
Իզզեթ էֆենդի (փաստաբան) 160
Իսսան փաշա (գեներալ-մայոր) 176, 180
Իհսան (Ներքին գործերի մինիստրաթյան աշխատակից) 40
Իհսան բն (կայմախան) 17
Իհսան Օնեկ էֆենդի 46
Իհսան Նամըք բն 134
Ինճիկյան Հ. Գ. 12
Իսմայիլ 162
Իսմայիլ (Մանիսայի բնակիչ) 133
Իսմայիլ թեվճիկ 36
Իսմայիլ Հաքքը (մայր) 159
Իսմայիլ Հաքքը փաշա (գեներալ մայոր) 155, 176, 180, 184
Իսմայիլ Հաքքը (գեղարայտ) 75, 187
Իսմայիլ Հաքքը (իզմիտի հսկիչ) 134
Իսմայիլ Զանփուադ 15, 106, 108, 109, 111, 115, 116, 189

Լեփսիսա Տահանես 12
Լիբեհիսա Կարլ 10
Լուիսի բն 47

Խալիլ փաշա (էնվերի հորեղբայրը) 29, 54, 59, 64, 74
Խալիլ էֆենդի (մեջլիսի նախարար) 29, 30, 35, 86, 39, 49, 52, 32, 106, 108, 110, 111, 115
Խալիլ (գալաթացի) 39, 72, 109, 112, 187
Խալիլ Ռիթայ 44
Խուլուսի բն 61, 62, 76
Խուրշիդ բն 159

Կարգի բն 25
Կարա կազը Հասան-Հյուսեյն 21, 132
Կարապետ 179
Կարգու ժան Մարի 27
Կիրակոսյան Ջ. Ս. 28, 123
Կյուրճյան Արմենակ 143
Կյուրճյան Խաչիկ 161
Կալիգե Էդիթ 11, 17
Հալպար Ռիֆաթ 36
Հայրեղղին բն 21, 156
Հայրի էֆենդի 14, 15, 47, 106, 108, 110, 115, 116
Հայրուլլահ 161
Հաջի Աթա բն 21, 132
Հաջի Ահմեդ 107
Հաջի Ահմեդ փաշա (եղբրների ներկայացուցիչ) 21, 123, 192
Հաջի թեվճիկ 160
Հաջի Հասան (մանիսացի) 162
Հաջի Հասան (Ահմեդ Մեզրուս բնի հայրը) 131
Հաջի Հյուսեյն 130
Համիդ ազա (չեհես) 91
Համիդ բն (Աղաթազարի ներկայացուցիչ) 21, 47, 132, 134
Հասան ազա 145
Հասան Քարի բն 21, 122, 135
Հասան Հայրի 35
Հասան Նամըք բն 21, 132
Հասան Սեյիդեղղին բն 20, 132, 133, 155, 161
Հասան Ֆեհմի բն (Միսալի պատգամալու) 20, 22

Հասան Ֆեհմի էֆենդի (կասաբանախան պատ. քարտուղարի տեղակալ) 21, 45, 156
Հաֆըզ Մահմուդ էֆենդի 24
Հաֆըզ Մահմեդ 44
Հերզեմ 133
Հիլմի բն 20, 132, 135
Հյուսամեղղին բն 55
Հյուսեյն 34
Հյուսեյն թոսուն 21, 122, 192
Հյուսեյն Հաջիմ բն 16, 20, 107, 108, 111, 115, 116, 118, 125, 126, 191
Հյուսեյն Հիլմի փաշա 97, 188
Հյուսեյն Նեջատի բն 21, 132
Հյուսեյն Ջեվդետ բն 192

Ղանի բն 21, 132

Ճըրճյան Ալեքսան 142

Մազհար բն 13, 47, 94, 96, 102
Մահիր բն 35
Մահուդ Մահիր էֆ. 186
Մահմուդ Քյամիլ 44
Մակլեր Ֆրեդերիկ 12
Մակվարո Տալեֆ 12
Մանեղիլուամ Անդրեյ 12
Մարգարիտ 179
Մեհմեդ (Սարգսյան դյուղից) 162
Մեհմեդ էֆենդի (ուսուցիչ) 160
Մեհմեդ Ալի բն 24, 167
Մեհմեդ Էսադ էֆենդի 14, 16, 118, 183
Մեյլե Անտուան 12
Մեհմեդ Նասիր 107
Մեհմեդ Նուրի բն (Հաջի Բալուսա գաղ) 176, 179, 180
Մեհմեդ Շյուքրի 32
Մեհմեդ Ջեմալ բն 132
Մեհմեդ Սահիր 31
Մեմդուհ 40, 81
Մեմդուհ Շելթեֆ 45
Մեհլան Զադե Ռիֆաթ 5, 10
Մեղամեթյան Լեոն 143

Միդհատ բնյ (Բալուի պատ. բարտուզար) 20, 22, 133, 158, 161, 192, 193

զեկա, Միդհատ բնյ (Բրուսայի պատ. բարտուզար) 40, 132, 152—153

Միդհատ Ելուրբի բնյ 15, 29, 32, 36, 39, 40, 42, 48, 52, 56, 69, 74, 77—85, 91—101, 103, 104, 178, 186—189

Մյունիբ բնյ (Էրզրուսի վալի) 44, 161, 177

Մյունիբ բնյ (Կասաամենուի պատ. բարտուզար) 21

Մյունիբի զտոն Բյամիլ բնյ 21

Մյունիբի Մենձեղ Ալի 21

Մյունիբի բնյ 49, 101

Մովսիսյան Գառար 179

Մարզան Ժակ դր 12

Մարզենաբաու 11, 12

Մուամմեր 46, 95

Մուխար բնյ 55

Մումիլա բնյ 20, 132, 192

Մուսա 42, 99

Մուսա Քյազիմ էֆենդի 14, 15, 19, 106, 107, 111, 115, 116, 118, 123—127, 133, 191

Մուստաֆա էֆենդի (Տրապիզոնի դուզանի գործակալության տնօրեն) 23, 167, 170, 172

Մուստաֆա (Ջեմալ բնյի Գալբ) 33

Մուստաֆա փաշա (Ազիզ Սուլեյմանի) 29, 53, 106, 116, 118, 129, 139, 163, 166, 167, 173, 176, 182, 194

Մուստաֆա Հալիբ էֆենդի 183

Մուստաֆա Նազըմ փաշա 15, 22, 29, 106, 116, 118, 121, 127—129, 163, 166, 167, 173, 176, 183, 186

Մուստաֆա Նազըմի 16, 29, 35, 50, 53, 66, 71

Մուստաֆա Շերեֆ բնյ (Մալոբ) 159

Մուստաֆա Շերեֆ բնյ (Տոզադրժու-Քյան և առևտրի մինիստր) 15, 19, 106, 109, 111, 115, 116, 118, 124, 126, 127

Մուստաֆա Քերիմի փաշա 155, 176, 180, 184

Ցազըճյան Կարապետ 143

Ցախուր Ջեմիլ 48, 75, 79, 95, 99

Ցուսուֆ բնյ 35

Ցուսուֆ Բադի 97

Նազարյան Նաչիկ 143

դոկտ. Նազըմ (Կենտրոնական կոմիտեի անդամ) 10, 15, 17—19, 29, 34, 36—39, 42, 46—48, 52, 54, 55, 59, 64, 67, 73, 74, 79, 82—84, 87, 92, 95, 99, 106, 110, 112, 118, 124, 126, 127, 178, 186, 191

Նազըմ բնյ (անսնեցի) 41, 42

Նուլի բնյ 23, 24, 47, 68, 167, 170, 171, 173, 194

Նաչիլ բնյ 9

Նեջատի բնյ 45, 47, 134, 157

Նեխիմի բնյ 133

Նեղոսյան Մ. Գ. 27

Նիսանի էֆենդի 23

Նիսանի Մարտին 12

Նուրի բնյ 23, 167, 169, 170, 172

Շաբի բնյ 35

Շեֆիկ բնյ 16, 36, 81, 82, 98, 99, 101, 108, 143

Շիրակյան Արշակ 189, 193

Շիրինյան Ռոֆայել 162

Շյուբրի բնյ 10, 16, 17, 34—36, 49, 52, 106, 108, 110, 111, 186

Չաքրյան Գրիգոր 143

Չերքեզ Մենձեղ 133

Չյուրյուբ Սուլի Մուհամմեդ 123

Պինոն Ռընե 12

Ջալիբ բնյ 15, 19

Ջալիբ բնյ 84—85

Ջեյալ բնյ (կայմախամ) 160

Ջեյալ բնյ (Կոնյայի վալի) 46, 47, 185, 188

Ջեյալ Նուրի 89

Ջեյալեզդի Աբիֆ 35, 52

Ջեմալ բնյ (Մենձեղ) 20, 129, 131, 123, 155

Ջեմալ բնյ (դատապաշտպան) 35

Ջեմալ բնյ (Յուզբաթի մուֆասսրիֆ) 96, 102, 113, 157, 188

Ջեմալ փաշա (ծովային մինիստր) 14, 19, 29, 34, 36, 37, 42, 43, 46—48, 52, 106, 110, 111, 114, 118, 124, 126, 191

Ջեմալ Ազմի 23, 24, 44, 46, 167—173, 193

Ջեմալ Ասաֆ 44

Ջեմալ Մոնու 136

Ջեմալ Օզուր բնյ 44

Ջեմալ Ահմեդ 17, 29, 32, 33, 37—39, 48, 52, 53—64, 73—76, 186—189

Ջեմալ բնյ (վկա) 159

Ջեմալ բնյ (պաշտոնյա) 133

Ջեմալ բնյ (Միքաղանի պատ. բարտուզար) 20, 132, 133, 155

Ջրբաշյան Իսոն (Կարպիս) 27

Ջուլյան Քյուզանդ 143

Թադի բնյ 47

Թալի 12

Թաֆետ բնյ 45

Թեշադ բնյ 25, 26, 191

Թեշիկ փաշա (Կասաամենուի վալի) 41, 45, 94, 96, 102, 103, 113, 153, 177

Թեշիկ (Գիարրեթի կայմաքամ) 48, 46, 185

Թեմալի Նազըմ 24, 25, 157, 176—180

Թեքս 180

Թեֆիկ բնյ 194

Թեֆիկ Հըֆլի բնյ 24, 173—176

Թիգա բնյ (կապիտան) 55

Թիգա բնյ (Կենտրոնական կոմիտեի անդամ) 15, 17, 18, 29, 32, 36, 38, 48, 52, 72, 73, 81, 82, 92, 93, 187—189

Թիգալի Ջեյալ էֆենդի 24, 173, 174, 176

Ռիֆաթ Սամի 135

Ռյուշդի 42, 82, 83, դոկտ. Ռազուհի էֆենդի 15, 29, 34, 36, 49, 52

Սարիբ բնյ 41, 46, 177, 178

Սարբի բնյ 20, 132, 192

Սարուբ Սամի բնյ 47, 177, 194

Սադեզդի բնյ (Կոնյայի ոստիկանության պետ) 21, 132, 135

Սադեզդի Ֆերիդ (դատապաշտպան) 35, 36, 186

Սադրի Շահիդ 8

Սամի Զեքի բնյ 30, 43

Սալիկ Հալիմ փաշա (Մենձեղ) 14, 15, 29, 30, 35, 36, 48, 52, 98, 106, 108, 110, 111, 114, 116, 122, 189

Սահալյան Ռ. Գ. 27

Սամի Ռիֆաթ բնյ 21, 133

Սարաֆյան Ալեքսան 161

Սաքիբ բնյ 144

Սեյահեզդի 129, 136, 192

Սեյահեզդի Ջիմզոդ 21, 132, 192

Սեյիմ էֆենդի 159

Սըրբի բնյ 37

Սեյիդ 108

Սուլեյման Ասքերի բնյ 18, 54, 63, 64, 81, 82, 89, 90, 101

Սուլեյման Էլբիստանի բնյ 118, 123, 126, 137

Սուլեյման Նազըմ 46

Սուլեյման Շաքիբ բնյ 155, 176, 180, 184

Վահիդ էֆենդի 159

Վահիդեզդի Մենձեղ 6-րդ 14, 51, 185, 191, 193

Վանդանճալ 185

Վեպեք Արմին 12

Վեհիբ փաշա 17, 45, 46, 178, 194

Վեսելովսկի Յուրի 12

Տեր-Պողոսյան Պետրոս 191

Քննալ բնյ (Բողազլլանի կայմակամ) 22, 23, 157, 163—166, 193
 Քննալ բնյ (պարենաձորման մինիստր) 15, 29, 33—36, 48, 52, 85, 106, 108, 110—112, 115, 129, 133
 Քյազիմ բնյ 35
 Քյամիլի փաշա (Ճեծ վեզիր) 7, 121, 197
 Քյամիլի էֆենդի (լիտոնեանա) 41
 Քյոփրյուլյու Փուադ 9
 Քյուլլուկ թալաթ 15, 29, 32, 36, 48, 52, 186, 187, 189
 Քյուրբեջան Հայի 143
 Օհանյան Արթին 143
 Օմեր էֆենդի 175

Օսկան էֆենդի 15, 118, 128, 126, 127
 Օսման բնյ 97
 Օսման Կարի 7, 8
 Օրսլյան Քաթլուս 143
 Յալի՛ Թըֆթը Աթալ 11
 Յայիթ 41
 Յայիթ Ալի 183
 Յեհմի բնյ 21, 132, 135
 Յերիդ բնյ (Կոնիայի, Միրզունի պատ քարտուղար) 21, 132, 133, 192
 Յերիդ բնյ (հարբերդի տեսուչ) 176, 178, 180
 Յերիդ փաշա, Դամադ 13, 183
 Յերիզուն բնյ 106, 108, 129, 131, 135

ՏԵՂԱՆՈՒՆԵՐ

Աղարազար 10, 21, 132, 134
 Ադանա 9, 28, 95, 97, 107, 115
 Ադրեբջան 8
 Ակչեհիբ 21, 132, 135
 Այաշ 9
 Անատոլիա 10, 114
 Անգլիա 6, 7, 189
 Անդրկովիա 189, 190
 Անթաթիա 47, 178
 Անկարա 13, 17, 20, 31, 40, 44, 45, 47, 63, 94, 95, 102, 113, 132, 135, 157, 189, 191, 194
 Ասիա 7
 Ագստրո-Հունգարիա 190
 Արդահան 76, 190
 Արդվին 39, 48, 75, 79
 Արևելյան Հայաստան 26
 Արևմտյան Հայաստան 5, 25, 26
 Աֆինն-Կարահիսար 148, 192
 Աֆրիկա 54
 Բաթում 62, 190
 Բալլաբևիթ 42, 74, 99
 Բալխանյան թերակղզի 192

Բալու (Բուլու) 20, 22, 40, 132, 133, 138, 160, 192
 Բազադ 46, 116
 Բանդում 74
 Բասն 75
 Բեյոլու 20, 129, 132, 155
 Բեռլին 6, 8, 97, 125, 191, 193
 Բերդամ 91
 Բիթլիս 6, 47, 165, 178
 Բյուրուզ Դերն 24, 163
 Բուվադին 21, 132
 Բողազլլան 22, 122, 157, 163, 164
 Բուֆոր 194
 Բրեստ-Լիտովսկ 113
 Բրիտանիա 12, 108
 Բրուսա 20, 21, 40, 42, 71, 74, 101, 102, 129, 131, 132, 146, 152, 154, 155, 160, 189, 192
 Բուլղարիա 190
 Բուրգուր 33
 Գալիպոլի 139
 Գերմանիա 10, 11, 13, 190

Դամասկոս 116
 Դարդանեկի նեղուց 184, 192
 Դերջան 6
 Դերսիմ 170, 185
 Դիարբեքիր 33, 40, 42, 43, 46, 47, 69, 91, 178, 185, 187
 Եվրոպա 7, 37, 58, 59, 74, 115, 126
 Եփրատ գետ 9, 43
 Զեյթուն 6
 Էդրեն (Ադրիանապոլիս) 21, 22, 129, 133, 136, 138—141, 142—147, 155, 160, 161, 192
 Էսկիշեհեր 20, 129, 130, 141, 142, 148, 161, 152, 155, 192
 Էրզինջան 72, 139, 168
 Էրզրում 6, 21, 38, 40, 41, 43, 44, 47, 65, 69, 77, 81, 82, 113, 132, 157, 165, 177, 178, 192
 Թեոդոսիա 187
 Թեֆթուր լիս (Թերթորադ) 139, 147, 161, 192
 Թիֆլիս 191
 Թարթում 107
 Թրակիա 63, 191
 Թուրքիա 6, 11, 12, 26, 187, 188, 190, 191, 194
 Իզմիտ 39, 46, 74, 134, 139
 Իզմիր 46, 61, 91, 192
 Իտալիա 120
 Խարբերդ 24, 27, 41—43, 70, 137, 162, 176—178
 Կապանիք 29
 Կահիրե 30
 Կաստամունու 21, 39, 40, 45, 72, 94, 102, 113, 156, 157—160
 Կարահիսար (Շարքի, Շապին) 20, 21, 132, 142, 156, 192
 Կարասի 39

Կարս 190
 Կեմալիթ 170
 Կեմալի 160
 Կեսարիա 10
 Կիլիկիա 6, 9, 188
 Կիրենարիա 191
 Կոնիա 10, 21, 46, 132, 133, 135
 Կովկաս 18, 54—57, 64, 72, 76, 79, 91, 99, 160
 Կոստանդնուպոլիս (Կ. Պոլիս) 6, 9, 11, 13, 14, 17, 18, 20, 21, 24, 36, 197, 184, 195, 197, 189, 190, 192—194
 Հալեպ 17, 20, 21, 40, 43, 132, 133, 155
 Հայաստան 6, 7, 25, 27
 Հայկական ՅՈՒՆ 27
 Հանիս 30
 Հոլանդի 179, 180
 Հոսմ 189
 Հունաստան 25
 Մալաթիա 43, 187
 Մալիս կղզի 14, 20, 22, 189, 192
 Մանիսա 29, 129, 132, 133, 165
 Մեդեան 10
 Մերսին 185
 Միլաս 30
 Միլադեք 5
 Միլեթլյալան ձով 155
 Միլին Ասիա 191
 Միրզուն 20, 129, 132, 133, 155
 Մոսուլ 47, 116, 178
 Մուղոս 13
 Մուշ 6
 Մուրզուլ 75
 Յողդաթ 14, 22, 27, 72, 96, 103, 113, 122, 157, 163, 164, 165, 193
 Նիկոմեդիա 10
 Նովորոսիյսկ 187
 Չանակկալե 31
 Չանկորը 9, 40, 44
 Չելենիա 183

Պարտիզակ 10
 Ջիզրե (Ջեզիրե) 10
 Ջիհանբեյլի (Նահիե) 21, 132, 135

Ռաս-ուլ-Այն 10
 Ռեշադին (Նահիե) 91
 Ռեսնեի լեռներ 119
 Ռազուսո 10
 Ռումելի 64
 Ռուսաստան 6, 13, 64, 78, 124, 187, 188

Սալանիկ 8, 21, 32, 132, 134
 Սամսոն 42, 45
 Յասուն 6, 7, 82
 Սարսվան 20, 132, 162, 192
 Սևաստոպոլ 187
 Սև ձով 44, 98, 137, 188
 Սիլիֆկե 159
 Սինոպ 20, 22, 132, 192
 Սիվաս 21, 47, 72, 132, 178, 192
 Պիրիս 5, 11
 Սպարտա 132, 135
 Ստամբուլ 7, 9, 10, 17, 21, 22, 31, 34, 36-40, 45, 47, 49, 53, 60, 61, 73, 85, 96, 103, 107, 108, 112, 123, 125, 126, 132, 133, 143-146, 156, 158, 172, 177, 179, 191, 192

Ստոկհոլմ 97
 Սուարի 20, 132, 192

Վան 6, 47, 131, 165, 178
 Վիննա 97, 138
 Տեր-Ջոր 10, 40, 41, 43, 47, 161, 178
 Տրապիզոն 23, 24, 27, 32, 44, 47, 48, 65, 68, 69, 72, 73, 75, 79, 81, 122, 123, 163, 167, 168, 172, 177, 178, 185, 186, 192
 Տրիպոլի 54, 64, 186
 Տրիպոլիտանիա 191

Փարիզ 84, 187
 Փոքր Ասիա, 5, 184
 Քլոդի 44, 177
 Քլոք Քիլիսե 160
 Քիլիս 17, 40

Օդեսիշ 130
 Օսմանյան կայսրություն 7-9, 12, 13, 26, 27, 50, 112, 113, 119, 134, 137, 156, 164, 184, 185, 188, 192
 Տրապարս
 Տրեզնո 189

Հ Ո Վ Ա Ն Գ Ա Կ Ո Ւ Ք Յ Ո Ւ Ն

Առաջաբան	5
Մասն առաջին	
Երիտթուրքական կառավարության ղեկավարների և «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամների դատավարությունը	28
Մասն երկրորդ	
«Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության շրջանային դատաստանատու շարտադարների ու պաշտոնյաների դատավարությունը	127
Մասն երրորդ	
Յողդաթի, Տրապիզոնի, Բյույսը Դերեի և Խարբերդի սեղանանության և կուսարածների դատավարությունները	167
Մանթաղարություններ	181
Տերմինների բառարան	178
Ամփոփում (ուսանքներ)	196
Ամփոփում (անգլերեն)	204
Կուսագատճեններ	235
Ցանկեր	
Անձնանուններ	247
Տեղանուններ	257

ՀԱՅԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՐՍՏ ԵՐԻՏՓՈՒՐՔԵՐԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ

Առաջարանը, բարգմանությունը և ծանոթագրությունները
Ա. Հ. ՓԱՓԱԶՅԱՆԻ

Հրատ. խմբագիր Փ. Հ. Մաղանյան
Գեղ. խմբագիր Հ. Ն. Գործակալյան
Տեխ. խմբագիր Հ. Գ. Հմայակյան
Սրբագրիչ Զ. Գ. Նաթանյան

ИБ № 1389

Հանձնված է շարվածքի 12. 01. 1988 թ.: Ստորագրված է տպագրության 24. 08. 1988 թ.:
ՎՋ 08643: Գափը 60X84¹/₁₆ թուղթ M 2: Տառատեսակ Վրթի սոփորական, բարձր
տպագրություն: Փայմ. 14,88 մամ., տպագր. 16,0 մամուլ: Ներկ մամուլ 14,88 Հրատ.-
հաշվարկ. 14,04 մամուլ: Տպարանակ 50000, 1—25000 տառչին թողարկում:
Հրատ. № 7350, Պատվեր № 26: Գինը 1 ս. 55 կ.:

ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյանի պող., 24 գ
Издательство АН АрмССР, 375019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24 г.
ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան, 375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյանի պող., 24 գ
Типография Издательства АН АрмССР, 375019, Ереван,
пр. Маршала Баграмяна 24.